

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ

ISSN 0135-2202

**ІСТОРИЧНІ
ДОСЛІДЖЕННЯ**

**ВІТЧИЗНЯНА
ІСТОРІЯ**

ВИПУСК 16

1990

)

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ

ІСТОРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

ВІТЧИЗНЯНА ІСТОРІЯ

РЕСПУБЛІКАНСЬКИЙ МІЖВІДОМЧИЙ ЗБІРНИК
НАУКОВИХ ПРАЦЬ

:Засновано в 1975 р.

ВИПУСК 16

КИЇВ НАУКОВА ДУМКА 1990

У збірнику розкриваються соціально-економічні особливості процесу формування української капіталістичної нації в умовах насильственного роз'єднання території України між двома самодержавними імперіями — Романових і Габсбургів. В ряді матеріалів йдеться про національно-визвольний рух України, місце в цьому процесі інтелігенції, роль в революційно-визвольному русі робітничого класу, що формувався.

Для наукових працівників, викладачів і студентів вузів.

В сборнике раскрываются социально-экономические особенности процесса формирования украинской капиталистической нации в условиях насильственного разъединения территории Украины между двумя империями — Романовых и Габсбургов. В ряде материалов рассказывается о национально-освободительном движении Украины, месте в этом процессе интеллигенции, роли в революционно-освободительном движении формирующегося рабочего класса.

Для научных работников, преподавателей и студентов вузов.

Головна редакційна колегія

Ю. Ю. КОНДУФОР (головний редактор), В. І. КЛОКОВ, І. М. МЕЛЬНИКОВА,
П. С. СОХАНЬ (заступник головного редактора), А. М. ШЛЕПАКОВ

Редакційна колегія випуску

В. Г. САРБЕЙ (відповідальний редактор),
Т. І. ЛАЗАНСЬКА (відповідальний секретар),
В. І. КІЗЧЕНКО, С. А. МАКАРЧУК, З. В. ПЕРШИНА, Н. А. ШИП, І. Г. ШУЛЬГА

Адреса головної редколегії

252601 Київ 1, МСП, Кірова, 4
Інститут історії АН УРСР
Тел. 229-63-62

Редакція історичної літератури

Редактор О. А. Олійник
АКАДЕМИЯ НАУК УКРАИНСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ

ИСТОРИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ. ОТЕЧЕСТВЕННАЯ ИСТОРИЯ

РЕСПУБЛИКАНСКИЙ МЕЖВЕДОМСТВЕННЫЙ СБОРНИК НАУЧНЫХ ТРУДОВ

Основан в 1975 г.

Главная редакционная коллегия

Ю. Ю. КОНДУФОР (главный редактор) и др.

Выпуск 16

Київ, видавництво «Наукова думка»

(На українском языке)

Художній редактор *І. С. Писарева*. Технічний редактор *Т. К. Валицька*. Оператор *О. /. Репік*. Коректори *Е. Я. Белокопитова, Л. П. Рябцева*.

ІБ № 9910

Здано до набору 19.10.89. Підп. до друку 05.07.90. БФ 08094. Формат 70x108/16. Папір Щ&С^ГГарн. літ. Друк. офс. Ум.-друк. арк. 9.45. Ум. фарб. відб. 9.8. Обл.-вид. арк. 10.44. Тираж 560 прим. Зам. 0-629. Ціна 2 крб. 10 к.

Оригінал-макет підготовлено з використанням діалогової видавничої системи ДИС у видавництві «Наукова думка».
252601 Київ 4, вул.Репіна, 3.

Київська книжкова друкарня наукової книги. 252004 Київ 4, вул.Репіна, 4.
Адрес главной редколлегии 252601 Киев 1, ул. Кирова, 4. Институт истории АН УССР-
Киевская книжная типография научной книги. 252004 Киев 4, ул. Репина, 4.

0503023000-250
1-моє Д\А\га 44-90

© Інститут історії АН УРСР, 1990

В. Г. Сарбей

**СТАНОВЛЕННЯ І КОНСОЛІДАЦІЯ
УКРАЇНСЬКОЇ КАПІТАЛІСТИЧНОЇ НАЦІЇ
В СВІТЛІ ПОЛОЖЕНЬ ПРАЦЬ
ОСНОВОПОЛОЖНИКІВ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ**

Автор показав, як теоретичні положення К. Маркса, Ф. Енгельса і В. І. Леніна з національного питання допомагають глибокому методологічному осмисленню процесу становлення і консолідації української капіталістичної (буржуазної) нації.

Процес формування української нації на етнічній основі української народності прискорився внаслідок буржуазної революції 1848—1849 рр. на західноукраїнських землях, загарбаних Австро-Угорською монархією, та буржуазних реформ 1860—70-х років на більшій частині території України, возз'єднаної з Росією в XVII—XVIII ст. Причому визначальну роль у цьому процесі відігравали саме ті українські землі, які знаходилися у складі Росії. Разом вони становили компактну територіальну цілість, без якої не могла існувати ні українська народність, ні тим більше українська нація. Та й українське населення Східної Галичини, Північної Буковини і Закарпаття, насильницьки відокремлене державними кордонами від більшої території України, вбачало в ній свій, так би мовити, природний центр і прагнуло до возз'єднання з ним.

На таке об'єктивно обумовлене споконвічне тяжіння населення західноукраїнських земель звернув увагу й один з основоположників наукового соціалізму Ф. Енгельс. Він же й розтлумачив, що це явище було викликане, по-перше, загальною тенденцією розвитку капіталізму, яка проявлялася в інтенсифікації об'єктивного процесу розповсюдження цивілізації та зростанні у масах пов'язаної з цим потреби у національно-історичній діяльності, а по-друге, самим гнобительським ладом Габсбургської імперії, який посилював прагнення загарбаних нею народів визволитися з-під її жорстокого соціального і національного гніту, бо вся вона являла собою клаптеву, складену з успадкованих і накрадених кусочків, організовану плутанину з десятка мов і націй, безсистемне нагромодження найсуперечливіших звичаїв і законів².

Великий інтерес до історії та культури братнього російського народу і особливо до історичної долі, життя, діяльності, визвольної боротьби трудящих мас возз'єднаної з Росією України, за їх соціальне і національне визволення виявляли діячі сформованого у Галичині напередодні революції 1848—1849 рр. просвітительського гуртка «Руська трійця»— М. Шашкевич, І. Вагилевич, Я.- Головацький. Створені і видані ними літературні альманахи «Русалка Дністровая» (1836), «Вінок русинам на обжинки» (1846) поширювалися на українських землях по обидва боки державних кордонів імперій Габсбургів і Романових, сприяли піднесенню національної самосвідомості народних мас. Саме цій меті була підпорядкована популяризація «Руською трійцею» єдності могутньої Древньоруської держави, столиця якої Київ і в наступних віках залишався центром політичного, соціально-економічного і культурного життя усіх земель Південної Русі; героїчних подвигів запорізьких козаків на захисті українських земель від іноземних загарбників; визвольної війни українського

© В. Г. САРБЕЙ

народу 1648—1654 рр. під проводом Богдана Хмельницького (з наголошенням на тому, що він прагнув возз'єднати з Росією як східно-, так і західноукраїнські землі, і прямими, зверненими до їх сучасників закликами упорядників альманаху зміцнювати зв'язки з Наддніпрянською Україною).

Значним суспільно-політичним і культурним чинником консолідації нації на західноукраїнських землях в період революції 1848—1849 рр. стала творчість Т.Г.Шевченка. Його революційні поезії восени 1848 р. поширювалися на барикадах Львова, підносячи бойовий дух повстанців у боротьбі за повалення влади Австрійської монархії. Прогресивні українські громадсько-політичні діячі Галичини прямо проголошували в той час: «Якщо хочемо озброїтися силою, давайте прислухаємося до громогласного Шевченка»³.

Ще більшу роль у піднесенні національної самосвідомості⁴ українського народу відіграла творчість Шевченка, а також його революційно-демократична діяльність у «Кирило-Мефодієвському товаристві (братстві)». За свідченням кирило-мефодіївців, заклики до визвольної боротьби, що містили шевченківські твори, гриміли по всій Україні. Загалом позитивно оцінюючи возз'єднання України з Росією, члени товариства вважали його початком здійснення своєї політичної мети — створення республіканської федерації всіх слов'янських народів, в якій провідне місце відводилося Україні.

В другій половині XIX ст. розвитку національної самосвідомості на Україні активно сприяли демократично чи ліберально настроєні учасники так званих громад, діячі Південно-Західного відділу Російського географічного товариства — організації наукової і просвітительської, яка багато зробила для розвитку українського народознавства. Різні сторони етнічних особливостей українського народу розглядалися у семитомнику «Праць етнографічно-статистичної експедиції в Західно-Російський край» за редакцією П. П. Чужбинського, три томнику «Етнографічних матеріалів» за редакцією Б. Д. Грінченка. На західноукраїнських землях найвагомий вклад в етнографію та фольклористику українського народу вніс В. М. Гнатюк. Записаний ним матеріал опубліковано в 21 томі «Етнографічного збірника» — виданні львівського Наукового товариства ім. Шевченка. Зібрані на Україні фольклорно-етнографічні матеріали продовжував публікувати і після вимушеного внаслідок переслідування його царськими властями виїзду за кордон М. П. Драгоманов.

Заснований 1864 р. у Львові при українському культурно-освітньому товаристві «Руська бесіда» театр першим на Україні розпочав пропагувати шевченківську драматургію, здійснивши виставу за п'єсою «Назар Стодоля». Західноукраїнські художники К. Устиянович, І. Труш та інші популяризували образ геніального сина українського народу Т. Г. Шевченка на своїх полотнах. На основі багатющого мелосу українського народу народилося професійне музичне мистецтво, яскравим виразником якого став М. В. Лисенко (його твори, в тому числі на слова Шевченка, часто виконувалися як на Східній, так і на Західній Україні). Поступово у широкий побут інтелігенції та народних мас увіходило щорічне святкування роковин народження і смерті Т. Г. Шевченка, і це посилювало масове усвідомлення етнічної єдності української нації.

Цьому ж сприяв і значно зрослий загальний інтерес до історичного минулого українського народу. Історія України сприймалася її фахівцями — вченими, письменниками, митцями, а також народними масами, незалежно від того, по який бік кордону вони жили, як своє рідне та єдине ціле. Усвідомленням цієї єдності з буржуазно-націоналістичних позицій стали започатковані в 90-х роках XIX ст. у Львові й багатотомні узагальнюючі праці М. С. Грушевського «Історія України-Руси» та «Жерела до історії України-Руси». Позитивно впливали на культурно-національне піднесення українського народу журнали другої половини XIX ст.: «Основа», «Киевская старина» — на Східній та «Молот», «Друг», «Народ», «Жите і слово» — на Західній Україні.

Суспільно-політичне і культурне життя України другої половини XIX ст. свідчило про зростання національної самосвідомості, яка, з одного боку, була одним з проявів інтенсифікації процесу становлення української нації, а з другого — й сама дійово впливала на цей процес у сфері такої важливої і невід'ємної ознаки будь-якої нації, як спільність її національного характеру.

Останній, як відомо, являє собою сукупність почуттів, уявлень і сприйнять, які формуються під впливом матеріального життя і зовнішнього середовища, акумулюють особливості історичного розвитку даного народу, умов його праці, соціально-економічного і політичного життя, знаходять вираз у традиціях, звичках і звичаях побуту, своєрідності літератури, мистецтва — культури у цілому. Національний характер охоплює всі сфери людської психіки — від потреб до ідеалів, включає в себе цінності, орієнтації та переконання, світоглядні і моральні принципи тощо⁵.

Основоположники марксизму-ленінізму в своєму вченні про націю і національне питання не ігнорували поняття національного характеру. В цьому зв'язку, мабуть, доречним буде згадати славнозвісну ленінську статтю «Україна» (1917 р.), в якій серед найважливіших рис віковичної близькості українського і російського народів названо й національний характер⁶. Разом із тим В. І. Ленін критикував у працях відомого соціал-реформістського теоретика національного питання Отто Бауера⁷ зведення національного характеру як однієї з ознак нації лише до спільності культури. Це стосується і подібного ідеалістичного трактування поняття «нація» у працях з історії України М. С. Грушевського. Українську націю він вважав одвічною категорією і зводив її розуміння головним чином до «спільності історичної долі», «певної колективної індивідуальності», яка, мовляв, «існує незалежно від територіальних, політичних або конфесіональних поділів і об'єднана певними спільними рисами в теперішньому, спільністю пережитого в минулому, спільністю завдань і прагнень в майбутньому»⁸.

Насправді ж українська нація, як і кожна інша нація в умовах капіталізму, роздиралася класовими суперечностями. Відображенням їх у культурному процесі була непримиренна боротьба двох класово-антагоністичних культур: реакційної і консервативної, пройнятої ідеями войовничого націоналізму, культури панівних експлуататорських класів, з одного боку, та демократичної і прогресивної культури трудящих мас (її акумулювали і розвивали передові освічені, діячі інтелігенції, які ставали на демократично-просвітительські, революційно-демократичні та нарешті — на соціал-демократичні позиції), з другого. Роз'яснює це узагальнююче положення на прикладі дожовтневої російської національної культури і згаданої такої ж української ленінська праця «Критичні замітки з національного питання». Тут зазначено: «Є дві національні культури в кожній національній культурі. Є великоруська культура Пуришкевичів, Гучкових і Струве, — але є також великоруська культура, яка характеризується іменами Чернишевського і Плеханова. Є такі ж дві культури в українстві...»⁹.

Отже, національна культура будь-якої нації являє собою діалектичну єдність протилежностей, цементуючою основою якої є мова. При капіталізмі вона сформована вже як літературна і долає непорушні, замкнені, особні діалектичні розбіжності, властиві мові народності. Літературну мову В. І. Ленін вважав, необхідною умовою і супутником «повного розвитку капіталізму, повного проникнення обміну до останньої селянської сім'ї»¹⁰. Він же різко картав царизм за те, що той «робив з великоросів катів українського народу, всіляко прищеплював йому ненависть до тих, хто забороняв навіть українським дітям говорити і вчитися рідною мовою»¹¹. До першої російської революції 1905—1907 рр. українська мова як мова шкільної та університетської освіти, друку і мистецтва перебувала поза законом. Валувський циркуляр 1863 р. та Емський акт 1876 р. заборонили українську мову для навчання, книгодрукування і театральних вистав.

Вагомим чинником розвитку української літературної мови стали досить численні наукові мовознавчі праці й навчальні посібники з історії та граматики української мови, належні перу видатних вчених, що мешкали на Східній Україні: О. Потебні, П. Житецького, А. Кримського (до речі, деякими з їхніх праць цікавився В. І. Ленін¹²). В кінці XIX — на початку XX ст тут же вийшли у світ «Словарь російсько-український» М. Уманця (М. Комарова), «Українсько-російський словник» В. Дубровського, «Словарь української мови» Б. Грінченка. Кілька граматик української мови, двомовних перекладних словників

(українсько-німецьких та німецько-українських) протягом другої половини XIX ст. вийшло в світ на західноукраїнських землях. Першорядну роль у розвитку українського мовознавства відіграли тут фахові друковані праці І. Франка, І. Верхратського, К. Студинського, М. Возняка та започаткована ними багатотомна серія «Пам'яток українсько-руської мови та літератури». І все ж у першому десятиріччі XIX ст. І. Франко скаржився, що у Галичині «...знання нашої народної мови дуже мале, язик поплутаний і запоганений, язикове почуття у всіх, що пишуть і говорять нашою мовою, зовсім затемнене та затулене»¹³.

Найбільше сприяла розвитку української літературної мови класична художня література. Так чи інакше, легально чи напівлегально друковані як на Східній, так і — найбільше у другій половині XIX ст. — Західній Україні твори Панаса Мирного, М. Коцюбинського, І. Нечуя-Левицького, Лесі Українки, П. Грабовського, І. Франка, О. Кобилянської, Ю. Федьковича не тільки ставали класикою українського красного письменства і, отже, основоположним надбанням української культури, а й були найдієвішим чинником формування української літературної мови. Ще більш зріс і авторитет Шевченкового слова, яке проникло друком, рукописами, усною традицією у самі глибини народних мас. Раніше діалектно роздроблена українська мова стала єдиним цілим, зрозумілим на всій території України. «її визнали своєю мовою і наддніпрянці, і волиняни, і слобожани, і галичани, і подоляни, і закарпатці»¹⁴.

В 1907 р. І. Франко писав: «...Наша літературна мова в останніх десятиліттях таки значно виробилася. Кожний, хто брався писати тою мовою, наскільки черпав із книжкової традиції, мусив зачинати від Котляревського, Квітки, Шевченка, Марка Вовчка, Нечуя-Левицького, мусив бачити, що тут, у мові тих письменників, лежить основа того типу, яким мусить явитися вироблена літературна мова всіх українців»¹⁵. У даному разі І. Франко звертався до своїх територіально найближчих земляків, що мешкали на західноукраїнських землях під владою Австро-Угорщини, але не залишали мрії про возз'єднання з братами на Наддніпрянській Україні. Адже перші й другі разом склали українську націю (згадаймо загальний методологічний підхід Ф. Енгельса, який вимагав при визначенні національної належності населення, відособленого від більшої частини своєї нації, зважати на його мову і національні симпатії)¹⁶.

Вбачаючи у мові найважливіший засіб людського спілкування, В. І. Ленін роз'яснював, що загальнонаціональною мова стає лише тоді, коли усунути будь-які перешкоди для її розвитку і закріплення в літературі¹⁷. Єдина літературна мова — найяскравіша першорядна ознака нації. В. І. Ленін писав з цього приводу: «Нація — не Kultur —, не Schicksa! —, а Sprachgemeinschaft»¹⁸. Нація — не спільність культури, долі, а спільність мови. В даному разі він виступав проти особливо активно поширюваних на західноукраїнських землях ідеалістичних і шовіністичних теорій лідерів тодішньої австрійської соціал-демократії О. Бауера та К. Каутського. Останні, перекручуючи принципи марксизму, насправді з позицій буржуазного космополітизму прямо закликали робітників національних меншостей нібито в ім'я «асиміляції народів» зовсім відмовитися від вживання рідних мов і підтримки їх розвитку як літературних.

В. І. Ленін, як відомо, відстоював вільний розвиток усіх мов, забезпечення навчання рідною мовою, заперечував необхідність якоїсь однієї державної мови, вбачав у споконвічній визвольній боротьбі українського народу насамперед його рух «до свободи і до рідної мови», засуджував насильницьку русифікацію царизмом пригноблених народів Росії, роз'яснюючи, що «...потреби економічного обороту самі собою визначають ту мову даної країни, знати яку більшості вигідно в інтересах торговельних зносин»²⁰, що «єдність мови і безперешкодний розвиток є одна з найважливіших умов дійсно вільного і широкого, відповідного до сучасного капіталізму, торгового обороту, вільного і ґрунтування населення по всіх окремих класах, нарешті — умова тісного зв'язку ринку з усяким і кожним хазяїном, або хазяйчиком, продавцем і покупцем»²¹.

Отже, єдність і спільність мови як одну з важливих ознак нації В. І. Ленін пов'язував не лише з культурним, а й ще більше — з економічним життям капіталістичного суспільства. Щодо цього дуже багатозначною є характеристика епохи національних рухів кінця середніх віків та новітнього часу, яку В. І. Ленін дав у запису свого плану реферату «Національне питання» (1914р.):

«Экон [омические] основы ее [внутр [енный] р [ыно] к].
Язык, к [а] к гла [вное] сре [дство] сношения.
Сплоч [ение] нац [иональных] областей»²².

Як бачимо, В. І. Ленін розглядав розвиток економіки і мови в їх обопільній взаємодії, наслідком якої й було згуртування національних областей в єдиний територіальний комплекс — матеріальну першооснову становлення нації. Тут же, зазначивши, що, за К. Каутським (праця «Національність та інтернаціональність», 1903 р.), мова і територія є головними ознаками нації, В. І. Ленін вказує на те, що не можна забувати й економічної ознаки, так само обов'язково розглядаючи її в історичному розвитку²³. Останнє застереження мало принциповий характер, бо, як відомо, господарські зв'язки мали місце і в часи існування народності, але їх значення в житті нації незмірно зростає, бо тепер вони ґрунтуються «на спільності ролей у народному господарстві, а не на територіальних, професійних, релігійних і т. п. інтересах»²⁴.

Що ж до першорядної ролі зміцнення економічних зв'язків для розвитку національної мови, зростання в масах національної самосвідомості, то тут класики марксизму-ленінізму були одностайні. Вони зазначали, що концентрація діалектів у єдину національну мову звичайно об'єктивно обумовлюється насамперед економічною і політичною концентрацією²⁵, національні ідеї як важлива складова частина національної свідомості, яка допомагала переходу від феодалізму до капіталізму²⁶, відповідали «економічним факторам як у промисловості, так і у сільському господарстві, факторам, пануючим у відповідній країні»²⁷. Отже, господарське, життя нації, не відокремлюючи від інших народів, згуртовує її як певну історичну спільність людей, і вже тому воно є важливим фактором її формування та обов'язковою ознакою її існування.

Економіка України у складі Росії періоду капіталізму — складова частина єдиного всеросійського ринку, становила компактну цілісність промисловості, сільського господарства і транспорту. На цьому матеріальному базисі і відбувався процес становлення і консолідації української нації. Не обособлене від економіки нації російської спільне господарське життя української нації сприяло об'єктивному процесові її внутрішньої консолідації як історично обумовленої спільності людей. Тим більше, що рівнем економічного розвитку українські губернії мало чим відрізнялися від найрозвинутіших губерній європейської Росії, а за виробництвом продукції в ряді галузей промисловості і, що особливо важливо для зміцнення економічно-територіальної єдності, за щільністю залізничної мережі Україна серед компактно сформованих національних чи народно-господарських районів усієї Російської імперії вийшла на кінець XIX ст. на одне з перших місць.

Саме тут (а не на західноукраїнських землях Східної Галичини, Північної Буковини і Закарпаття, які об'єктивно і адміністративно не являли собою єдиної територіальної цілості й економічно знаходилися у складі Австро-Угорської імперії на колоніальному становищі, були її аграрно-сировинним придатком) сформувалася територіальна спільність на основі давніх великих історично-географічних регіонів України: Правобережжя, Лівобережжя, Слобожанщини і Степу (Новоросії). Спільність і цілісність території класики марксизму-ленінізму розглядали як матеріальну першооснову і для встановлення спільних економічних зв'язків, і для розвитку спільної літературної мови²⁸. Отже, спільність території виступає в історії розвитку капіталістичних відносин і як необхідна умова виникнення та існування нації, і як її ознака.

Разом з тим в усіх сферах соціально-економічного і політичного життя українську націю, яка формувалася, консолідувалася і розвивалася в умовах

капіталістичного ладу, роздирали гострі класові суперечності, насамперед антагонізм між буржуазією та пролетаріатом. Політична програма української буржуазії в другій половині XIX ст. в основному не поширювалась далі вимог національно-культурної автономії, які не зачіпали підвалин монархічної влади та поміщицького землеволодіння. Ідеологією української буржуазії став націонал-лібералізм. Він затушовував соціальні суперечності всередині української капіталістичної нації, апелював до «рідних низів», розпалював національну ворожнечу, видавав себе за виразника і захисника всієї нації, а насамперед піклувався про те, щоб забезпечити реформами зверху права і привілеї українській буржуазії на монополю експлуатацію трудящих мас України.

Буржуазно-націоналістичній ідеології протистояла ідеологія пролетарського інтернаціоналізму, носієм якої був промисловий пролетаріат. В. І. Ленін вважав його і провідною соціальною силою нації, і виразником інтересів переважної її більшості. Напередодні Великого Жовтня він зазначав: «Пролетаріат виступає тут справді як представник усієї нації, всього живого і чесного в усіх класах, гігантської більшості дрібної буржуазії...»²⁹. Більше того: К. Маркс вважав і саму класову боротьбу робітничого класу «за формою» національною, бо її безпосередньою ареною є його ж країна, в межах якої він і організується як клас³⁰.

Характерною особливістю формування робітничого класу на Україні було те, що зростав він за рахунок не тільки місцевого, а й прийшлого (здебільшого з власне російських губерній) населення. Узагальнюючи аналіз тривалого історичного процесу формування пролетаріату України, що протікав у тісній взаємодії із загальним економічним розвитком усієї Російської імперії шляхом капіталістичного розвитку, В. І. Ленін писав у 1913 р.: «Вже кілька десятиріч цілком визначився процес більш повного економічного розвитку півдня, тобто України, яка притягає з Великої Росії десятки й сотні тисяч селян і робітників у капіталістичні економії, на рудники, в міста. Факт «асиміляції» — в цих межах — великоруського і українського пролетаріату безсумнівний. І цей факт, безумовно, прогресивний. Капіталізм ставить на місце тупого, зашкарублого, ослілого і відмежо-дикого мужика великороса або українця рухливого пролетаря, умови життя якого ламають специфічно національну вузькість як великоруську, так і українську»³¹.

Саме так і формувался робітничий клас України в період становлення української і російської націй. За даними всеросійського перепису 1897 р. в усіх галузях промисловості України працювало 36,9 % українців і 33,4 % росіян. По губерніях ці дані у процентах виглядали відповідно так: Київська — 37,5 і 20,4 %; Полтавська — 74,5 і 0,7; Харківська — 61,4 і 33,1; Херсонська — 17,6 і 41,4; Катеринославська — 27,9 і 50,4; Таврійська — 12,2 і 45,5 %³². Це свідчить про повну необґрунтованість буржуазно-націоналістичних вигадок, нібито українська нація не знала розподілу на антагоністичні класи — буржуазію і пролетаріат, а промислові робітники на Україні, мовляв, являли собою поспіль національно чужерідний елемент. Насправді ж робітничий клас України (включаючи численний загін сільськогосподарського пролетаріату) на 70 % складався з українців та й кількісно пролетаріат України в складі Росії з 90-х років XIX ст. до 1917 р. зріс від 1 млн 480 тис. до 3 млн 612 тис. (що становило 1/5 всього багатонаціонального робітничого класу Росії)³³.

Західноукраїнський пролетаріат не являв собою такої ж могутньої соціальної сили. Його частка серед трудящих мас була зовсім незначною. Досить сказати, що взагалі питома вага працюючих у промисловості тут не перевищувала 8—10 % всього трудящого населення. Однобічний колоніальний напрямок розвитку промисловості, відсутність металообробних галузей обумовили наявність стабільної резервної армії поденних робітників, яких лише у Галичині на початку XX ст. налічувалося майже 1 млн 400 тис. У Закарпатті до 60 % робочої сили не забезпечувалось роботою на місці. Відстала промисловість була спроможною поглинути не більше десятої частини селян західноукраїнських земель. Не розв'язала питання й масова еміграція за океан. Широкого розмаху набуло регулярне відхідництво на заробітки до Російської імперії, що

сприяло зближенню трудящих українців, поділених державними кордонами, зміцненню почуття етнічної спільності всього українського народу.

Не витримує критики націоналістична «теорія» «безбуржуазності» української нації. Як свідчить той же всеросійський перепис, понад 100 тис. осіб (не рахуючи членів їх сімей), які говорили українською мовою, жили на прибутки від капіталу, нерухомого майна, займалися торгівлею³⁴. Насправді ж число представників української промислово-торговельної буржуазії було ще більшим, бо багато з них записували своєю рідною мовою російську. Діячі промислово-торговельної буржуазії українського національного походження були власниками заводів, фабрик, банків, шахт, рудників, нещадно експлуатували трудящих, хоч іноді апелювали до національних почуттів останніх, коли зіштовхувалися у конкурентній боротьбі за найбільші прибутки з капіталістами іншого національного походження. Капіталістами-мільйонерами на кінець XIX ст. стали родини Терещенків, Харитоненків, Смиренків, Яхненків, Рима-ренків, Демченків, Алчевських. У кам'яновугільній і залізорудній промисловостях орудували брати Рутченки, Іщенки, Арандаренко, Голуб, Кривко, Панченко та ін.

В умовах розвитку капіталізму відбувався постійний соціально-економічний процес розкладу успадкованого від феодальної епохи класу селян на сільську буржуазію (куркульство) і сільську бідноту. Завдяки збереженню численних кріпосницьких пережитків політично та економічно панівні позиції зберегли дворяни-поміщики, що самі як клас були пережитком феодально-кріпосницької системи. З розвитком капіталізму все більше зростає питома вага і значення в складі української нації прошарку інтелігенції. В. І. Ленін, характеризуючи її місце і роль у класово-антагоністичному суспільстві, вказував, що вона найсвідоміше, найрішучіше і найточніше відбиває і виражає розвиток класових інтересів і політичних угруповань³⁵. Як і кожна інша, українська інтелігенція не була соціально однорідною. Якщо її демократична частина представлена на той час головним чином різночинцями, виражала інтереси народних мас і виступала проти всякого гніту, в тому числі й національного, то друга частина захищала класові інтереси буржуазії, поповнювала лави ідеологів українського буржуазного націоналізму.

В цілому населення дев'яти українських губерній у складі Росії з 1863 до 1897 р. збільшилося з 13 млн 4 тис. чоловік до 23 млн 4 тис.³⁶ З кінця 50-х до кінця 90-х років XIX ст. абсолютно зросло і населення західноукраїнських земель: з 3 млн 9 тис. чоловік до 6 млн 4 тис.³⁷ Причому майже три чверті з них за національністю були українцями. І це незважаючи на те, що за цей період кілька сотень тисяч українців емігрувало в пошуках роботи до США, Канади, Бразилії та Аргентини, продовжувала зростати заохочувана урядом польська, німецька, румунська та мадярська колонізація цих земель.

Як і кожна інша нація капіталістичної епохи, українська нація являла собою історичну спільність, засновану на єдності протилежностей як прямо антагоністичних, так і близьких один до одного суспільних інтересів різних класів і верств. До неї цілком підходить характеристика, яку дав В. І. Ленін російській нації в період революції 1905—1907 рр.: «Але само це суспільство, яке тепер здається єдиним і цільним в боротьбі проти самодержавства, розколоте безповоротно прірвою між капіталом і працею. Народ, що повстав проти самодержавства,— не єдиний народ. Власники і наймані робітники, невелике число («верхні десять тисяч») — і десятки мільйонів неімущих і трудящих, це, справді, «дві нації»...»³⁸.

Разом з тим визначальним чинником як формування, так і самого існування нації основоположники наукового соціалізму вважали саму капіталістичну соціально-економічну формацію. В цьому й полягав зміст відомого афористичного за формою і глибоко наукового за змістом ленінського узагальнюючого історико-теоретичного положення: «Нації неминучий продукт і неминуча форма буржуазної епохи суспільного розвитку»³⁹. Виходячи з такого розуміння, В. І. Ленін, як правило, називав ці нації капіталістичними (на протизвагу націям соціалістичним, які, за передбаченнями основоположників марксизму-ленінізму, мали сформуватися на базі соціалістичної соціально-економічної

формації). Термін «капіталістична нація» зустрічаємо у багатьох ленінських працях дожовтневого⁴⁰ і радянського⁴¹ періодів. Рідше В. І. Ленін вживав, як абсолютно тотожне, поняття «буржуазна нація»⁴².

Типовою капіталістичною (буржуазною) нацією й була українська нація у період її формування. Правда, остаточно процес її консолідації не завершився до Великої Жовтневої соціалістичної революції. Цьому перешкодив російсько-австрійський державний кордон: слабкі економічні, суспільно-політичні і культурні зв'язки між західно- і східноукраїнськими землями негативно впливали на всі чотири визначальні складові ознаки формування, розвитку й існування нації і чи не найбільше — на найголовнішу з них: спільність економічних зв'язків на базі становлення єдиного народногосподарського комплексу.

Напевно, саме цим і пояснюється характерна для всієї України до 1917 р. спорадичність проявів національно-визвольної боротьби, індиферентність значної частини українського населення до національного питання. В. І. Ленін з цього приводу за рік до Великої Жовтневої соціалістичної революції зазначив: «Для українців і білорусів, наприклад, тільки людина, яка в мріях живе на Марсі, могла б заперечувати, що тут немає ще завершення національного руху, що пробудження мас до володіння рідною мовою та її літературою —...тут ще відбувається»⁴³. Зате в період збройної боротьби за владу Рад проти внутрішньої контрреволюції та іноземної інтервенції у масі українських трудящих зросла не лише соціально-політична, а й національна свідомість, що дало підставу В. І. Леніну вже на середину 1918 р. зробити висновок: «...більшовизм на Україні став свого роду національним рухом»⁴⁴. Цей рух був уже пов'язаний з початком становлення української соціалістичної нації.

¹ *Енгельс Ф.* Німеччина і панславизм // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 11.— С. 202.

² *Там же.*— С. 202—203; *Енгельс Ф.* Початок кінця Австрії // Там же.— Т. 4.— С. 452.

³ *Гуржій І. О., Сарбей В. Г.* Т. Г. Шевченко — революціонер-демократ.— К., 1961.— С. 21.

⁴ *Національну самосвідомість* відомий радянський теоретик національного питання С. Т. Калтахчян вважає однією з чотирьох умов формування та ознак нації, відмовившись у даному разі від науково невиразного сталінського терміну «психічний склад нації» (*Калтахчян С. Т.* Ленинизм о сущности нации и пути образования интернациональной общности людей.— М., 1976.— С. 94—119, 210—239). М. І. Куліченко пропонує замість все того ж пресловутого сталінського поняття четвертої ознаки нації користуватися терміном «національна психологія» як таким, що увійшов до марксистсько-ленінського вчення з національного питання (*Куліченко М. І.* Национальные отношения в СССР и тенденции их развития.— М., 1972.— С. 52—53). Ми ж у пропонованій читачам статті, хоча й відзначимо значну роль національної самосвідомості у становленні та консолідації української капіталістичної нації, але спертися на праці основоположників марксизму-ленізму в даному разі не зможемо, бо у них взагалі немає висловлень про національну самосвідомість як ознаки нації.

⁵ *Бромлей Ю. В.* Очерки теории этноса.— М., 1983.— С. 152.

⁶ *Ленін В. І.* Україна // Повн. збір. творів.— Т. 32.— С. 334.

⁷ *Ленін В. І.* Материалы к реферату «Национальный вопрос» // Ленинский сборник.— Т. 30.— С. 53.

⁸ *Український народ в его прошло» й настоящем.*— Спб., 1914.— Т. 1.— С. 1.

⁹ *Ленін В. І.* Критичні замітки з національного питання // Повне збір. творів.— Т. 24.— С. 120.

¹⁰ *Ленін В. І.* Про карикатуру на марксизм і про «імперіалістичний економізм» // Там же.— Т. 30.— С. 86.

¹¹ *Ленін В. І.* Україна // Там же.— Т. 32.— С. 334.

¹² *Ленін В. І.* Библиографические заметки // Ленинский сборник.— Т. 25.— С. 309.

¹³ *Франко І. Я.* Літературна мова та діалекти // Збір. творів: У 50 т.— К., 1982.— Т. 37.— С. 206.

¹⁴ *Багмут І. А., Русанівський В. М.* Рідне слово. Розвиток мови й мовознавства в УРСР.— К., 1969.— С. 5.

¹⁵ *Франко І. Я.* Літературна мова і діалекти // Збір. творів: У 50 т.— Т. 37.— С. 206.

¹⁶ *Енгельс Ф.* Революція і контрреволюція в Німеччині // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 8.— С. 55.

¹⁷ *Ленін В. І.* Про право націй на самовизначення // Повне збір. творів.— Т. 25.— С. 246.

¹⁸ *Ленін В. І.* Тези реферату в національному питанні // Там же.— Т. 24.— С. 372.

¹⁹ *Ленін В. І.* Про сепаратний мир // Там же.— Т. 30.— С. 180.

²⁰ *Ленін В. І.* Ліберали і демократи в питанні про мови // Там же.— Т. 23.— С. 406.

²¹ *Ленін В. І.* Про право націй на самовизначення // Там же.— Т. 25.— С. 246.

²² *Ленін В. І.* Материалы к реферату «Национальный вопрос» // Ленинский сборник.— Т. 30.— С. 53.

²³ *Там же.*

²⁴ *Ленін В.* До характеристики економічного романтизму: (Сисмонді і наші вітчизняні сисмондісти) // Повн. збір. творів.— Т. 2.— С. 200.

- ²⁵ Маркс К., Энгельс Ф. Німецька ідеологія // Маркс К., Энгельс Ф. Твори, - Т. 3, - С. 487.
- ²⁶ Ленін В. І. Реферат на тему «Пролетаріат і війна» // Повне збір. творів, - ~ '.
- ²⁷ Энгельс Ф. Лист до Дженнaro Бовіо, 16 квітня 1872 р. // Маркс. К., Энгельс Ф. Твори, - Т. 33 — С. 374.
- ²⁸ Қалтаханян С. Т. Указ. соч. — С. 69.
- ²⁹ Ленін В. І. Чи вдержать більшовики державну владу? // Повне збір. творів - Т. 34 - С. 285.
- ³⁰ Маркс К. - Критика Готської програми // Маркс К., Энгельс Ф. Твори, - 1.
- ³¹ Ленін В. І. Критичні замітки з національного питання // Повне збір. творів, - 1. 24 - С. 125.
- ³² Рабочий класс Украинской ССР: традиции и современность, - Киев, 1980.
- ³³ Рибач М. А. Реакційна суть націоналістичних «теорій» безкласовості та «єдиного потоку» к., 1955 — С. 46. Рубач М. А. Пролетаріат України напередодні соціалістичної революції // Укр. іст. журн. — 1963. — № 5. — С. 34 — 35.
- ³⁴ історія Української РСР. Короткий нарис. — К., 1981. — У 18 т.
- ³⁵ Ленін В. І. Завдання революційної молоді // Повне збір. творів, — 1. / — J2t > .
- ³⁶ Історія Української РСР. Короткий нарис, — С. 179.
- ³⁷ Торжество історичної справедливості. Закономірність возз'єднання українських земель в єдину Українську Радянську державу, — Львів, 1968, — С. 240.
- ³⁸ Ленін В. І. Соціалізм і селянство // Повне збір. творів, — 1. 11, — 2 №.
- ³⁹ Ленін В. І. Карл Маркс (Короткий біографічний нарис з викладом марксизму) // Там же, —
- « *Лейба!* ⁷ приводу так званого питання про ринки // Т. Ч. - С. 90 *Ленін* зміст народництва і критика його в книзі п. Струве // Там же, - С. 382, *Ленін В. І.* Розвиток капіталізму в Росії // Там же, - Т. 3, - С. 53; *Ленін В. І.* Міжнародний соціалістичний конгрес Гітут? арті // Там же, - Т. 16 - С. 66; *Ленін В. І.* Події на Балканах і в Перш // Там же, - Т. 17 — С. 218; *Ленін В. І.* Про карикатуру на марксизм і про «імперіалістичний економізм» // Там же, — Т. 30 — С. 107.
- ⁴¹ *Ленін В. І.* VIII з'їзд РКП(б) 18-23 березня 1919 р.: Заключ. слово по доп. парт. прог., ¹¹ берез. // Там же, — Т. 38, — С. 173.
- ⁴² *Ленін В. І.* Опортунізм і крах II Інтернаціоналу // Там же. — 1.2/. — ь. 90.
- ⁴³ *Ленін В. І.* Про карикатуру на марксизм і про «імперіалістичний економізм» // Там же, — Т. 30 С. 86
- ⁴⁴ *Ленін В. І.* Інтерв'ю кореспондентові газети «Folkets Dagblad Politiken», 1 липня 1918 р. // Там же, — Т. 36, — С. 456.

Одержано 05. 05. 1988

Автор показує, як теоретичні положення К.Маркса, Ф.Енгельса і В.І.Леніна по національному вопросу помогают глубокому методологическому осмыслению процесса становления и консолидации украинской капиталистической (буржуазной) нации.

Т. І. Лазанська

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ КАПІТАЛІСТИЧНОЇ НАЦІЇ

На основі аналізу конкретно-історичного матеріалу робиться спроба розглянути соціально-економічні передумови формування української капіталістичної (буржуазної) нації, виділити цілий ряд важливих факторів як економічного, так і політичного характеру, які обумовили цей довготривалий і непростий процес.

Марксистсько-ленінське поняття про те, що матеріальні і взагалі виробничі відносини містять «...пояснення всіх явищ суспільного життя, людських прагнень ідей і законів»¹, повністю правомірне стосовно вірного розуміння проблеми формування буржуазних націй. В радянській історичній науці формування буржуазної нації пов'язується з генезом капіталізму, з сукупністю цілого ряду факторів що обумовили цей складний і довготривалий процес. Проте ще і на сьогодні існує проблема розв'язання питання розвитку націй як в загальнотеоретичному так і в конкретно-історичному його висвітленні. Для її вирішення необхідні спільні зусилля фахівців з історії, філософії, літератури, мовознавства, етнографії тощо. В даній статті робиться спроба розглянути на конкретно-історичному матеріалі ті соціально-економічні умови, за яких відбувався процес консолідації української нації в межах Російської держави.

т. 1. ЛАЗАНСЬКА

Нація як якісно нова, в порівнянні з народністю, історична спільність людей характеризується єдиними мовою, територією, глибокими внутрішніми економічними зв'язками, специфічними рисами культури і характеру. Поняття «нація» на стадії свого розвитку включає в себе також всі класи, соціальні стани і групи феодального суспільства, в надрах якого відбувається формування класів капіталістичної формації. Вирішальним об'єктивним фактором формування нації являється економічна єдність, яка базується не лише на товарних, а й на капіталістичних зв'язках. В. І. Ленін початок нового періоду в історії нашої країни вбачав приблизно з XVII ст. «Тільки новий період російської історії (приблизно з 17 століття),— зазначав він,— характеризується справді фактичним злиттям усіх таких областей, земель і князівств в одне ціле. Це злиття викликане було не родовими зв'язками... його викликав обмін між областями, що посилювався, поступово зростаючий товарний обіг, концентрування невеликих місцевих ринків в один всеросійський ринок. Через те що керівниками і господарями цього процесу були капіталісти-купці, то створення цих національних зв'язків було не чим іншим, як створенням зв'язків буржуазних»³.

Як бачимо, В. І. Ленін пов'язував існування буржуазних зв'язків з утворенням єдиного всеросійського ринку. Оскільки «ринок є категорія товарного господарства»⁴, яке згодом переростає в капіталістичне, набуваючи повного панування, то його формування відбувалось в умовах товарного виробництва. Проте наявність товарного виробництва не веде автоматично до появи капіталізму. Адже відомо, що торгівля і товарне виробництво існували ще задовго до появи капіталістичного, способу виробництва, а саме в період феодальної роздрібності⁵. Щоправда, відносно цього існує й інша точка зору, а саме, що в містах XVI—XV ст. переважала робота міських ремісників на замовлення, а не на ринок⁶.

Для переходу товарного виробництва в капіталістичне необхідні подальший суспільний поділ праці, певні форми власності, відрив безпосереднього виробника від засобів виробництва і т. д. Розглянемо, наскільки ці явища були присутніми в економіці України, яка після національно-визвольної війни 1648—1654 рр. надовго втратила територіальну цілісність, що позначилося на процесі консолідації української нації: Лівобережжя, Слобожанщина, Запоріжжя ввійшли до складу Російської держави. Правобережні землі знаходились під владою Речі Посполитої, Закарпаття та Буковину захопили Румунія і Угорщина. Незважаючи на це, між українськими землями економічні зв'язки не поривались, а під впливом розвитку капіталізму, в орбіту якого в цей час були втягнуті в тій чи іншій мірі вже всі країни Західної Європи, вони навіть міцнішали.

Соціально-економічний розвиток України з другої половини XVII ст., який аналізує сучасна історіографія⁷, характеризується поживленням розвитку продуктивних сил країни, який був пов'язаний з проникненням товарно-грошових відносин у всі галузі економіки. В найбільш сприятливих для економічного і соціального розвитку умовах виявились Лівобережжя України з Києвом, Слобожанщина і Запоріжжя. Ліквідація шляхетського гніту, зміцнення економічних зв'язків між українськими і російськими землями в системі єдиної держави сприяли розвитку товарно-грошових відносин, буржуазних національних зв'язків на Україні. У цей час помітно зростає поміщицьке і старшинське землеволодіння, створюються великі господарства, які вже не спроможні поглинути всю продукцію, що виробляли. І тому її лишки все частіше поступають на ринок. В землеробстві під дією риночної кон'юнктури збільшувалось виробництво технічних культур (льон, коноплі, тютюн), в містах цехові ремісники переходять від роботи на замовника до роботи на ринок, розвивались сільсько-промисли — рудні, гуті, папірні, поташні, солеварні з примітивною технікою виробництва. А як відомо, «розвиткові кустарних промислів передують...товарний обіг»⁸.

Внаслідок цих зрушень кількість товарної продукції збільшується, розширюється сфера її збуту, оскільки місцевий ринок вже не здатний її поглинути. Товарна продукція шукає нових ринків збуту. Зміцненню традиційних економі-

чних зв'язків між українськими і російськими землями сприяв зростаючий між ними товарний обмін.

В другій половині XVII ст. на Україні зростають центри ремесла і торгівлі, якими були міста і містечки. Серед податного населення 36 найбільших міст Лівобережної України в 70-х роках ремісники і торговці становили вже 34 % населення. На цей час існувало близько 300 ремісничих професій, що свідчило про значний поділ праці. В містах України на кінець XVII ст. зосереджувалось 46 % населення. Щоправда міста і містечка були досить невеликими, і на відміну від Західної Європи вони не стали центрами, де формувалось бюргерство.

Поглиблений поділ суспільної праці, на основі якого розвивались товарно-грошові відносини, а разом з тим зростання феодального землеволодіння, яке супроводжувалося пограбуванням селянських і общинних земель, спричинило до втрати частини виробників засобів виробництва. В пошуках нових можливостей для існування вони вдавались до відхідництва. Саме воно, як вважають дослідники, вже не вкладається в рамки існуючого феодального ладу. Відхідництво знаменувало початок відриву селянина від землеробства і поступового залучення певної його частини до дрібнотоварного виробництва та підприємництва. Воно являлось також джерелом найманої сили. Форми відхідництва були різними: тогівля, селянські промисли, робота по найму. Найбільш масовий відхід був у солеварному промислі. Так, у 60-х роках лише на Торські солеварні в "літню пору вирушало з різних кутків України близько 10 тис чоловік¹⁰. Тут поряд з примусовою працею використовувалась і вільнонаймана.

Феодалі, на землях яких виникали промисли, досить часто здавали їх в оренду козакам, міщанам і навіть кріпакам, що розвивали товарне виробництво. Так, у 70—80-х роках XVII ст. кріпак Києво-Печерської лаври Максим Ринда мав під Васильковом і Трипіллям чотири великих селітряних майдани. Такі випадки були непоодинокими. Таким чином, в дрібнотоварному виробництві спостерігається тенденція до появи нових суспільних верств населення — майбутньої буржуазії і робітників.

Проте зазначені соціально-економічні зрушення в житті країни ще повністю вживались в рамках феодального способу виробництва, мали спорадичний, а часто і затухаючий характер. Вони лише були тією основою, з якої генетично виростили новий суспільний лад і буржуазна нація.

Переломний момент в суспільно-економічному житті і формуванні нації наступив у XVIII ст., про що свідчать дослідження українських авторів. Ф. Енгельс, який цікавився і вивчав історію Росії, зазначав, що «...Нарва була першою серйозною поразкою висхідної нації, рішучий дух якої вчився перемагати навіть на поразках»¹³. Це був час глибоких зрушень в суспільстві, пов'язаних з зусиллями уряду і передових кіл Росії «вирватись» з відсталості. Центром формування нових явищ була промисловість, оскільки в сільському господарстві, яке базувалось на дрібному селянському господарстві і позаекономічному примусі, розвиток капіталізму надто ускладнювався. Окрім того, нові суспільні форми виробництва тут залежали в цілому «...від загального розвитку капіталістичного виробництва за межами сільського господарства».

Саме цей період, особливо друга половина XVIII ст., був позначений масовим виникненням мануфактурного виробництва, яке на відміну від дрібнотоварного створювало більш сприятливі умови для поглиблення суспільного поділу праці, зміцнення економічної єдності, що базувалась не лише на ринкових, але й на виробничих відносинах. Територіальний поділ праці, зазначав В. І. Ленін, становить «характерну ознаку ... мануфактури (і в Росії, і в інших країнах): дрібні промисли не виробляли таких широких районів, фабрика порушила їх замкненість... Мануфактура не тільки створює суцільні райони, але й запроваджує спеціалізацію в середині таких районів (потоварний поділ праці). Наявність сировини в даній місцевості аж ніяк не обов'язкова для мануфактури і навряд чи навіть властива для неї, бо мануфактура передбачає вже досить широкі торгові відносини»¹⁵.

Ще у XVII ст. на Україні троявились ознаки спеціалізації окремих районів,

в яких виникала певна мережа промислів. На їх основі згодом складались розсіяні та централізовані мануфактури. У другій половині XVIII ст. на Лівобережній Україні разом із Слобожанщиною нараховувалось понад 200 розсіяних і 40 централізованих мануфактур, які переробляли не тільки місцеву а й привозну сировину. Так, для Чернігівщини найбільш характерними стали суконні, парусиново-канатні, цегельні мануфактури, велике парусинове виробництво існувало в Почепі на Полтавщині, селітроварні — на Полтавщині і Слобожанщині, поташні і суляні — на Волині, гуральні — на Київщині Полтавщині, Чернігівщині, Слобожанщині тощо.

Виникаючи спочатку стихійно, з подальшим розвитком продуктивних сил мануфактурне виробництво стає закономірним явищем. К Маркс зазначав, що мануфактура, «як тільки вона набуває певної стійкості і достатньої широти розповсюдження... стає свідомою планомірною і систематичною формою капіталістичного виробництва»¹⁶. Отже мануфактура як система є специфічно капіталістична форма суспільного процесу виробництва. При досить високому в порівнянні з простою кооперацією рівні суспільного поділу праці, який притаманний мануфактурі, виникає можливість виробляти відносно більшу кількість товарної продукції, а разом з тим і отримувати більшу частку прибутків, що давало можливість розширювати підприємство.

З другої половини XVIII ст. розвиток мануфактури в нашій країні набирає прогресуючого характеру. На відміну від Росії, де в цей час разом з кріпосницькими, напівкріпосницькими мануфактурами зростало виробництво, засноване на найманій праці (в обробній промисловості наймана праця становила більше 40 %) , на Україні продовжувала переважати кріпосна мануфактура. І це закономірно, оскільки саме у цей період на лівобережних землях України процес закріпачення селян зростає.

І все ж, незважаючи на примусовість праці, саме на мануфактурних підприємствах визрівали майбутні кадри промислового пролетаріату. Праця приписних селян з покоління в покоління протягом тривалого часу існування мануфактури поступово привчала їх до іншого роду занять. Як бачимо, відсутність вільного селянина для виникнення і розвитку мануфактурного виробництва не мала вирішального значення. Застосування у виробництві найманої сили є лише основною тенденцією капіталізму. Тільки капіталістична фабрика, заснована на машинному виробництві, не може миритися з підневільною працею, знищує кріпосну залежність виробника. Мануфактура, будучи за формою організації виробництва суто капіталістичним підприємством, розвиваючись в нашій країні в умовах панування кріпосного ладу, набула специфічних рис. Вона тривалий час ґрунтувалася не на вільнонайманій, а примусовій праці. Таким чином, кріпосницька система зуміла підпорядкувати не властивій їй форми виробництва.

Не даремно з приводу живучості феодалізму В. І. Ленін писав: «Не слабим і не випадково створеним було кріпосне право і кріпосницький поміщицький стан в Росії, а значно більш «міцним», твердим, могутнім, всесильним «ніж будь-де в цивілізованому світі»¹⁸.

Все ж мануфактура, якого б поширення вона не набула, не могла охопити суспільне виробництво в усьому його обсязі і перетворити його докорінно. Це було під силу лише машинній індустрії. Мануфактура, за образним висловленням К. Маркса, «... виділялась як архітектурна оздоба на економічному фундаменті» .

Різке зростання ринкової реалізації продукції наприкінці XVIII ст., яке було пов'язане з ростом промисловості, суспільним поділом праці, спеціалізацією районів, сприяло проникненню товарних відносин і в сільське господарство. Поміщики поряд з заснуванням промислових закладів заради виробництва додаткового продукту посилюють визиск кріпосних, переводячи їх на місячну чи урочну систему експлуатації, в окремих маєтках вдаються до додаткової найманої сили .

Основою формування найманої сили для капіталістичного господарства з самого початку була експропріація селянства, так зване первісне нагромадження, яке було не чим іншим, як відокремленням безпосереднього вироб-

ника від засобів його існування. При цьому не обов'язковою умовою є насильне відбирання у селян землі. «Щоб експропріювати землеробів,— писав К. Маркс,— немає потреби вигнати їх з земель, як це було в Англії та інших країнах... Спробуйте більш певної міри відібрати у селян продукт їх сільсько-господарської праці і, незважаючи на вашу жандармерію і вашу армію, вам не вдасться прикувати їх до полів»²¹.

Блискуча характеристика К.Марксом цього процесу наче ґрунтується на нашому вітчизняному матеріалі. Постійні міграційні рухи «зухвалих підданих» на Південь України, з Правобережжя на Лівобережжя і навпаки відбувалися протягом кількох століть починаючи з кінця XVI ст. Одночасно відбувся і процес насильницької експропріації селянських і общинних земель або примусова їх скупка. Для цього досить було старшині підкупити свідків і закинути в їх присутності на подвір'я селянина чи козака без їх згоди якусь суму грошей. Гадяцький полковник М. Милародович, наприклад, закував у кайдани селянина за відмову продати свій ґрунт, а конотопський сотник Лизогуб за подібну провину прикував непокірного до груби і сім днів знущався з нього

Подібні явища доповнювалися соціальним розшаруванням селянства. Під дією зростаючих товарних відносин та експлуатації масового характеру набувала втрату селянами землі і тяглої сили як на Лівобережній, так і Правобережній Україні. Збільшувалась категорія підпомічників, кутників, халупників, бобилів, підсусідків. Разом із тим вирізнялася група заможних селян і козаків, які черпали найману силу з середовища зубожілих селян. Тут процес нагромадження вже йшов на підприємницькій капіталістичній основі. Особливо поширеною була праця наймитів у різних промислах, зокрема в чумацтві, тисячами селяни відправлялись на Січ і в Землі Війська Донського, на рибні промисли Дніпра і Бугу²³.

Таким чином, вже в XVIII ст., особливо у другій половині, ті ж самі умови, які викликали розвиток виробництва і обміну, призвали до життя і формування нових суспільних сил — робітників і буржуазію. На кінець століття, припускається, що лише на централізованих мануфактурах і на мануфактурах, які спирались на більш дрібні підприємства, працювали уже десятки тисяч промислових робітників²⁴. Що стосується формування буржуазії, то, на жаль, цей аспект проблеми в нашій літературі малодосліджений і ілюструється лише окремими іменами чи прикладами. Проте є підстави думати, що такий соціальний прошарок на Україні вже був досить значним. Він рекрутувався з дворянства, купців, ремісників та заможних селян і ще не був у повному розумінні буржуазією. Вони ще не повністю виділились з існуючої феодальної суспільної структури. «В історії буржуазії,— писав К. Маркс,— ми повинні розрізняти дві фази: в першій фазі вона складається в клас в умовах панування феодалізму і абсолютної монархії, в другій, уже склавшись у клас, вона повалює феодалізм і монархію, щоб із старого суспільства створити буржуазне. Перша з цих фаз була довшою і потребувала найбільших зусиль»²⁵. В нашій країні у зв'язку з досить тривалим існуванням кріпосної системи консолідація класів капіталістичного суспільства затяглася надовго, сягаючи в пореформений період.

Поряд з формуванням нових суспільних сил, викликаних розвитком товарного виробництва, спеціалізацією промислового і частково землеробського виробництва, міцнів національний ринок. Його поглиблення викликало появу нових і зростання традиційних центрів торгівлі. Так, в 50-х роках лише на Лівобережжі щорічно ярмарки збиралися близько 350 разів, а базари — 8680. На Слобожанщині в середині XVIII ст. щорічно проводилося близько 120 ярмарків, а у 70-х роках — вже до 200. Більше, ніж 70 ярмарків, функціонувало у другій половині XVIII ст. на Закарпатті. На Правобережній Україні теж склалася ціла низка ярмарків, куди з'їжджалися купці з Білорусії, Росії, Лівобережжя. Виникали центри торгівлі і на Півдні України, зокрема в Єлисаветграді, Овідіюполі, Новомиргороді тощо. Поряд з великими ярмарками існувала густа сітка дрібних ярмарків, торгів і базарів. Важливу роль у торговельних зв'язках між східними і західними землями відігравав Львів

Через цю мережу ярмарків здійснювався на основі розвитку товарно-грошо-

вих відносин економічний зв'язок між різними районами України. Незважаючи на митні кордони та різні заборони, товарний потік з Лівобережжя рухався в напрямку Правобережної України і навпаки. Ці зв'язки стали ще більш міцнішими після возз'єднання Правобережної України з Лівобережжям.

Разом з розвитком торгівлі, складанням українського ринку в системі загальноросійського йшов процес формування купців-капіталістів. Їх капітали відігравали все помітнішу роль в консолідації національного ринку. Причому до купецької діяльності все частіше вдавалися заможні селяни, козаки, міщани. Адже саме в галузі торгівлі йшло найбільш активне первісне нагромадження капіталів, які згодом купецтво вкладало у розвиток промисловості. Наприклад, лише на початку 80-х років XVIII ст. у Харківському намісництві у стан міщан і купців бажало записатися 2 757 селян²⁷.

Під впливом розвитку капіталізму в свідомості народних мас, передових людей того часу, які були виразниками їх устремлінь, відбувалися глибокі зрушення. Антикріпосницька ідеологія пронизувала наскрізь просвітницьку творчість і діяльність безсмертного Г. С. Сковороди та Я. П. Козельського, котрий обстоював ідею утворення суспільства вільних виробників тощо.

Соціальні ідеали народних мас найбільш активно проявляли себе в могутній хвилі козацько-селянських повстань як на Правобережній, так і на Лівобережній Україні. Разом з лозунгами та вимогами соціального характеру в їх боротьбі помітне місце займала ідея єдності українських земель. Новим духом, який пов'язаний з буржуазним укладом, проникнуті вимоги козаків і державних селян, які висловлювалися при складанні нового Уложення (1767 р.),— визнати право на вільне володіння землями, не регламентований феодальним законодавством продаж земель, промислових закладів, продукції землеробства і ремесла²⁸.

Отже, уже на кінець XVIII ст. на Україні були закладені соціально-економічні основи єдності української нації. І хоч капіталістичний уклад ще опутаний і скутий феодально-кріпосницькою системою відносин, внаслідок чого затримувався розвиток капіталізму в цілому і оформлення його класів, на мануфактурній стадії виробництва вже виникли ті умови, за яких українська нація як соціально-економічна і культурна цілісність проглядалася більш рельєфно. Її подальше формування було пов'язане з поглибленням розвитку капіталізму в країні.

¹ Ленін В. І. Фрідріх Енгельс // Повне збір. творів.— Т. 2.— С. 8.

² Гуслистий К. Г. До питання про утворення української нації.— К., 1967; Дружинин І. М. Соціально-економічні умови формування російської буржуазної нації // Вопросы формирования русской народности и нации.— М., 1958.— С. 192—230; Дмитрієв С. С. Образование русской нации // Вопр. истории.— 1955.— № 7.— С. 42—60; Кошман Л. В. К вопросу о формировании русской буржуазной нации // История СССР.— 1986.— № 5.— С. 50—63; Калтахян С. Т. Марксистско-ленинская теория нации и современность.— М., 1983.— С. 83; Переход от феодализма к капитализму.— М., 1969.— С. 17.

³ Ленін В. І. Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів // Повне збір. творів.— Т. 1.— С. 143—144.

⁴ Ленін В. І. Розвиток капіталізму в Росії // Там же.— Т. 3.— С. 21.

⁵ Рыбаков Б. А. Ремесло древней Руси.— М.; Л., 1946.— С. 712.

⁶ Сахаров А. М. Ремесленное производство в городах северо-восточной Руси XIV—XV веков // Вопр. истории.— 1955.— № 4.— С. 68—69.

⁷ Борисенко В. Й. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст.— К., 1986; Голобуцький В. О. Економічна історія Української РСР: Дожовтневий період.— К., 1970; Компан О. С. Міста України в другій половині XVII ст.— К., 1963; Компін А. С., Маркіна В. А. О некоторых особенностях социально-экономического развития Правобережной Украины в XVII—XVIII вв. // Города феодальной России.— М., 1966; Лукьянов П. М. История промышленности России.— М., 1948.— Т. 2; Слюсарский А. Г. Социально-экономическое развитие Слобожанщины. XVII—XVIII вв.— Харьков, 1964; Федоренко П. К. Рудні Лівобережної України.— К., 1960; Історія Української РСР.— К., 1979.— Т. 2.; Історія робітничого класу Української РСР.— К., 1967.— Т. 1; Історія селянства Української РСР.— К., 1967, та ін.

⁸ Ленін В. І. Кустарний перепис 1894/95 року в Пермській губернії і загальні питання кустарної промисловості // Повне збір. творів.— Т. 2.— С. 316.

⁹ Кошман Л. В. К вопросу о формировании русской буржуазной нации // История СССР.— 1986.— № 5.— С. 53.

¹⁰ Історія Української РСР.— Т. 2.— С. 1 і с.

- II *Архив Юго-Западной России*, -Киев, 1869. Ч. V, т. 1. ⁶1955; *Герасименко М. Г. Баранович А. И.* Магнатское хозяйство на Юге В о л ы н в Р 1959; *Голобуць-Аграрні відносини в Галичині в період кризи.* "З ^ ^ и ч о г о класу України (кінець кий В. О. Вказ. праця, 1958, *Гуржии* Розвиток товарного виробництва XVIII - перша половина XIX ст) J ^ / TM } | P волюция феодального землеволодіння на і торгівлі на Україні - К., 1962 ' T I Мануфактура на Україні в кінці Лівобережній Україні, -К., 1987 Д е р е в я н к ш і J * і960; *Маркина В. А.* Магнат-ХVIII - першій половині XIX ст.: 1 е к с т ТМ " Х п о ТМ е XVIII в. - Киев,, 1961; *Нестеренкое поместье* Правобережной Украинї во второй 4 1- *Понамарьов О. М.* Розвиток ко О. О. Розвиток промисловості на Україні • - • _ д 1971 *Слюсарский А. Г.* Й Г ^ / 9 ? t L Z ^ Н о S л с Б Г о P вище Закарпаття у першій половин, , з f c T Й І І Е Ъ S a n , я // Маркс К Енгельс Ф Твори, - Т. 10 - С. 537.
- Маркс К.* Капітал // Там же - ^ 2 5 2. творів, - Т. 3, - С. 408.
- ¹⁵ *Пенін В. І.* Розвиток капіталізму в носі // і ТМ» т 23 — С 348.
- *Маркс К.* Капітал // Маркс К., Енгельс Ф. *В о р п . - ^ ^ г е о г р а ф и я С С С Р , - М . , " Д р о б и ж е в В . З . , К о в а л ь ч е н к о И . Д . , М у р а в ь е в л .*
- ¹⁶ S r // Л і б е р а л ь н е підкрашування кріпосництва „ Повне збір творів - Т. 23, - С. .
- Маркс К.* Капітал // Маркс К., Енгельс Ф. *Б Г О Г Р С Р* Дожовтнева історія - С. 150.
- ²⁰ *Голобуцький В. О.* Економічна історія в ? Засулич: Перший начерк // Маркс К., Енгельс Ф.
- ²¹ *Маркс К.* Начерки відповіді на лист в. . о а j
- ²² *Історія української РСР.* - Т. 2, - С. 230. капіталу на Україні, - С. 84-85; *Голобуцький В. А.* К вопросу о с о и " а л ь н о э к о н о м и XVIII в // Ист. зап.—№ 44, —С. 241—242.
- ²⁴ *Історія робітничого класу української РСР.* -- Т. 1 ^ ф ^ _ т 4 _ с 174.
- ²⁵ *Маркс К.* Злиденність філософії // Маркс К., Енгельс Ф. *В о р п . - ^ ^ г е о г р а ф и я С С С Р , - М . , " Д р о б и ж е в В . З . , К о в а л ь ч е н к о И . Д . , М у р а в ь е в л .* 198b.— С. 19
- Шульга И. Г.* Развитие торговли на Лёубережной Украинне н і с т х у ш столетия II ст.-Ужгород, 1962, - С. 159.
- Вопросы генезиса економічне становище Закарпаття у АРУ-1
- ²⁷ *Слюсарский А. Г.* Указ. соч. - LJМ- 228-229, 232.
- ²⁸ *Смолий В. А.* Вказ. праця, - С. 198, 200, 2U2,

Одержано 10. 05. 1988

И а " " " " < " " " " ,

" 3 * " " " » ' процесс.

О. М. Полухіна

ПРО ЗАВДАННЯ СУСПІЛЬСТВОЗНАВЦІВ У ВИВЧЕННІ ПРОВЛЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

г j z z г г л г з е г З Э Б З Е . —

Якщо звернутися до «золотого вжу» I f ' і T t S - к я в S ' S г т м і спитати

себе, які фактори визначені у ; ; ; ^ дискусій серед ряду обставин, таких, як, наприклад творча а у важливий момент, то що, ми в обов'язковому ^ ^ ^ ^ ^ ^ ^ о и г п г н о г о профілю, зоя-як тісні міждисциплінарні контакти гумаш у етнографів, мистецтвознавча істориків, філософів, J взашоїба'гачуючий діалог ців. Подібні прецеденти в науцвідомь і Л Д « Це час > коли гуманітаріїв здійснювався в нашій країні > * н © О. М. ПОЛУХІНА

молода радянська наука буквально всотувала в себе багатющі традиції світової культури в пізнанні людини. Однак з ряду відомих причин чимало міждисциплінарних зв'язків у галузі гуманітарних наук уже найближчим часом почали припинятися. Та й самі традиції розвитку суспільних наук у їх людинознавчому аспекті було зведено нанівець, замінено механічною схематизацією. «Об'єктивні вимоги про взаємозв'язок суспільних наук у період, що передував квітню 1985 року... в багатьох випадках ігнорувались. Часто кожна з суспільних наук вирішувала і в ряді випадків продовжує вирішувати свої завдання в значній мірі відокремлено, ізольовано. Не зникла ще практика надзвичайної, вкрай вузької спеціалізації. Все це негативно позначалося на виконанні суспільними науками їх життєво важливих функцій. Від того, що згадані функції й зв'язки були недостатньо сталими, в багатьох випадках мали непостійний, епізодичний характер, страждало все суспільствознавство (отже, й історична наука.— *Авт.*)»,— змушений був констатувати у відповідях на анкету журналу «Вопросы истории КПСС» про сучасний стан справ в історичній науці і про шляхи її перебудови член-кореспондент АН УРСР В. І. Юрчук

Виходячи з вищесказаного, вважаємо, що, визначаючи нові шляхи й можливості, які відкриваються перед історичною наукою нині, в умовах докорінної перебудови радянського суспільства, історикам варто було б зробити свій внесок як у відродження і практичну реалізацію людинознавчих традицій у гуманітарних науках, так і в налагодження міждисциплінарних зв'язків з суспільствознавцями інших спеціальностей. Важливим аспектом міждисциплінарних зв'язків, зокрема, є підхід до історичного досвіду минулого з позицій психології, залучення психологічних знань до процесу історичного дослідження — адже історію творили живі люди, які керувалися в своїх вчинках тими чи іншими мотивами, які по суті своїй являють психічний механізм діяльності людини. Деякі історики в своїх публіцистичних виступах ос'обливо підкреслюють, що завдання нині полягає не просто у вивченні історії з урахуванням психологічних факторів, а в усвідомленні їх першорядного значення і в історичному процесі загалом, і в зміні одних явищ іншими зокрема². З такою, на перший погляд, ідеалістичною моделлю бажаючи можуть і посперечитися. Та безсумнівне одне: ті традиційні, зведені до штампів методи аналізу, які переважали раніш, явно недостатні на сьогодні для творчого осмислення явищ і процесів життя. І тільки за допомогою інших гуманітарних наук, в тому числі психології, можна зробити якісний крок уперед у вирішенні фундаментальних проблем розвитку людського суспільства.

В зв'язку з цим нам здається науково актуальною здійснювана у пропонованій увазі читачів статті спроба з'ясувати, у якій мірі психологічні знання могли б допомогти історикам у вирішенні такого конкретного дослідницького завдання, як вивчення проблем розвитку української буржуазної (капіталістичної) нації. На жаль, доводиться констатувати недостатній ступінь підготовленості як істориків, так і психологів до того, щоб із вказаної точки зору підійти до даної проблеми, що пояснюється значною мірою тими перипетіями, якими супроводжувалось явище розвитку радянської психологічної науки в минулі десятиліття.

У 1920-і роки в нашій країні склалась блискуча школа психологів (Л. С. Виготський, О. Р. Лурія, О. М. Леонтьєв, Б. М. Теплов та ін.), пріоритетність досягнень якої з цілого ряду напрямків (перш за все — з теорії та методології культурно-історичної психології особистості) на світовому рівні не викликала заперечень. Та оскільки формована в умовах сталінізму політична система не була зацікавлена в адекватному відображенні внутрішнього світу окремої людини чи духовного обличчя великих соціальних груп, спільностей людей, точніше кажучи — відмовляла їм у праві на існування свого внутрішнього світу, на природні механізми його функціонування, чимало плідно розпочатих наукових розробок наприкінці 20 — на початку 30-х років було припинено. Деякі вчені були знищені фізично. Задушення вітчизняної психології завершилось у 1950 р. на «Науковій сесії, присвяченій проблемам фізіологічного вчення академіка І. П. Павлова», яка дорівнює за своїми розгромними результатами сумнозвісній сесії ВАСГНІЛ 1948 р. Член-кореспондент АН

ГРГР А Ройтбак таким чином прокоментував ці результати: «Заборони, на-

в зародку (підкреслено — *Авт.*). Одним словом, наша наука зазнала втрат не

мСН вТяо0тМя1о°цІальЯно-психологічних досліджень у країні почало здійсню-
^ v S і поки Саме в цей час з'явилися перші праці з теорії суспільно

ЯрЩШВВашШШВШШ
Л!SSS^SSSSSSSSSS.

ного класу; структуру ідеологи видавали за ьрумун*
В "І? новітній філософсько-соціологічній літературі загальноновизнаним вже стає

i S S S S S j S s e S S S
S S g s f e s E a S S K S E
спільної позиції, а є лише різні щч^и ^ну психологія як сфера св домості

життєдіяльності людей. УУАJ-м пі*ЩУопогія діявляє Себе в формі
вольового моментів свідомості, соц,альна не о,аог,я виявляє с ф
таких суб'єктивних станів великих суспільних груп, тм Найбільш
лення, довір'я або недовір'я, задоволення чи невдоволення д іль *
вдалою на сьогодні спробою вичленити численних суджен р^ У
психологію найсуттєвіші и моме н тн/ги в^^1ЄтмЯ ко^ектмвно формована й ко-
філософу Т. Стойчеву: «Соціальна психіка це колективу Ф специфічна

S S S 3 S S e s s e «

суспільна психологія стає ґрунтом базою (сприйнятливою а!деологія
^актмн^м можна перетворювати суспільну

пси Не достатній рівень розробки загальних теоретичних і методологічних...

s i r
не можна не відзначити послідовного п 0 тм н н я Т fК о Т о о ки вийшло в світ

в к к ш э й Ь Л й я а

психології. В них, зокрема, наявні спроби дати визначення самого поняття національної психології, розкрити внутрішню структуру і специфіку цього духовного феномена. Національну психологію автори досліджень розглядають як складову частину, різновид суспільної психології, яка відображає певним чином ту частину суспільного життя, що характеризується фактами національного саморозвитку. При цьому підкреслюється, що національна психологія являє собою специфічно-національну форму виявлення загальнолюдських властивостей психіки. Вона детермінується конкретно-історичними особливостями становлення і формування національної спільності, географічними і кліматичними особливостями природи, ціннісними елементами даної культури і досвідом міжнародного спілкування⁸.

Національна психологія являє собою складне структурне соціально-психологічне відображення буття нації, яке складається як з відносно стійких, так і з динамічних компонентів. Під статичною структурою національної психології розуміють психічний склад нації, тобто сукупність найбільш стійких рис психіки нації, котрі виражаються в національному характері і темпераменті, звичаях і традиціях, національних установах, стереотипах і т. п. В якості ілюстрації до даного теоретичного постулату згадаємо, як висвітлював психічний склад українців М. Г. Чернишевський. В 1861 р. в праці «Національна безтактність» він писав: «Чарівне поєднання наївності й витонченості розуму, м'якість основ сімейного життя, поетична замисленість характеру несхитно наполегливого, краса, витонченість смаку, поетичні звичаї — все поєднується в цьому народі, щоб зачарувати вас, так що іноплемянин стає малоруським патріотом, коли хоч трохи поживе в Малоросії»⁹.

Важливим складовим компонентом психічного складу нації є національний характер. Останній в спеціальній літературі розкривається як сукупність специфічних психічних рис, які більшою чи меншою мірою притаманні тій чи іншій нації в конкретно-історичних, економічних, культурних і природних умовах їх розвитку¹⁰. Національний характер — це типова форма виявлення психічного складу нації, його зовнішній функціональний аспект. В національному характері виявляються способи й механізми спілкування представників даної спільності як між собою, так і з представниками інших націй.

Інколи дослідники висловлюють і таку крайню точку зору, згідно якої у протилежних класів нації відсутні загальні риси національної психології. Однак більш поширеним і вмотивованим, на наш погляд, варто вважати положення про те, що певна спільність в психології протилежних класів однієї нації неодмінно впливає з самого факту реального існування національної спільності. Щоб бути типовою формою виявлення психічного складу даної нації, відповідні риси характеру мають бути притаманними більшості або ж, в крайньому разі, значній частині її членів і відрізнити їх від представників інших націй. Разом із тим ця типовість не заперечує наявності варіацій окремих специфічних соціально-психологічних рис в різних групах, що складають певну національну спільність у силу їх класової диференціації. Великим недоліком новітньої дослідницької літератури, однак, є те, що в ній зовсім не розкрито діалектику взаємодії національної психології і класової психології (так само, як не розкрито взаємозв'язок соціальної психології етнічної спільності з психологією окремих особистостей, індивідів, які входять до неї).

Звернемось тепер до динамічної структури національної психології. Це той емоційний настрій націй, який виникає під впливом конкретних соціально-історичних перемін, конкретного історичного моменту, що безпосередньо зачіпає долю нації. Тією чи іншою мірою даний настрій залежить, звичайно, і від механізму навіювання. Динамічні елементи структури національної психології, тобто психічні реакції на постійно змінні соціальні фактори, слід відрізнити від зміни, динаміки всієї національної психології в часі і в залежності від соціального типу нації¹¹.

В радянській суспільствознавчій науці незмінно підкреслюється те, що недопустимо абсолютизувати географічні, біологічні і фізіологічні фактори у трактуванні природи національної психології, що характерне для ряду зарубіжних досліджень; відзначається, що хибно розглядати риси національ-

ної психології як щось уроджене, обумовлене генетичним і спадкоємним факторами. З іншого боку, зовсім неясним поки щозалишається те, яка ж дійсна роль механізмів генетичної пам'яті в цих процесах.

Таким чином, говорячи про відомий внесок психологів, соціологів, філософів в дослідження теоретичних і методологічних проблем національної психології, ми разом з тим знову й знову змушені констатувати наявність у даній галузі ще багатьох невіршених питань. В якості одного з найбільш уразливих місць етнічної психології на сьогодні доводиться визнавати недостатню розробленість і диференційованість «інструментарію», яким вона послуговується, тобто понятійно-термінологічного апарата. Незважаючи на явно виражену тенденцію до розширення змісту терміна «національна психологія», в дослідницькій літературі часто доводиться зустрічати його ототожнення з такими поняттями, як «психічний склад нації» та «національний характер». Останні два терміни, в свою чергу, деякі дослідники розуміють як синоніми^{**}. І хоча нині багато вчених схиляються до того, що поняття «психічний склад» охоплює більше коло явищ ніж «національний характер», і що сам національний характер — це тільки компонент психічного складу нації, належної чіткості, відмежованості у визначенні й інтерпретації цих двох понять поки що немає і в їхніх працях. Крім того в жодній з праць немає навіть більш-менш глибокого, науково-виразного визначення такого важливого поняття, як «національна самосвідомість» хоча чимало авторів вживають його, так би мовити, на рівні емпірики, чітко вводить до складу статичної частини структури національної психології як її складовий елемент¹². Категоричним у цьому відношенні був виступ у квітні 1987 р, на нараді вчених-суспільствознавців АН СРЛР академіка Ю В Бромлея, який, зокрема, сказав: «Особливо згубною для створення справді наукової теорії розвитку нашого багатонаціонального суспільства стала недооцінка такого фактора, як національна психологія. Національна самосвідомість формується, як відомо, змалку, та проблеми її формування практично ніхто не вивчає»¹³.

При становиті, яке склалося в науці, стає ще більш очевидною необхідність історикам приступати до розробки проблем розвитку української буржуазної нації, самим намагатися бути не тільки істориками, але і психологами одночасно, а психологам, філософам, соціологам в своїх подальших розробках - бути ще й істориками і в цьому прагненні спиратися на допомогу один одному.

• Юрчук В. И. Перестройка и усиление взаимосвязи обществоведов // Вопросы истории

КПСС.—1987.—№ П.—С. 85.

² Психология: ищущий человек: (Круглый стол) // Знание - сила, -Д988.—№ 1.—С. 1-3

³ Карпинский М. Одна неправда нам в убыток // Московские «...» - г

⁴ Гак Г М. Учение об общественном сознании в свете теории познания - М., 1960, та ш.

⁵ Виржини А К Общественная психология и идеология.— М., 1988.— с. 10.

* Яппіший радянський дослідник А Х. Гаджієв у монографії, присвяченій актуальним проблемам психології, особливо підкреслює, що етнічна психологія, є т.є.ю галуззю соціально-психологічних знань, яка ще переживає етап свого становлення. (Див Гаджієв А Х Проблемы марксистской этнической психологии, - Ростов-на-Дону, 1982, - С. 3).

⁶ АоиТюшн С М Нация и ее психический склад, - М., 1969; Королев С. Вопросы этнопсихологии в работГх зарубежных авторов, -М., 1970; Джандильдин И. Природа национальной психологии - Алма-Ата 1971; Вопросы национальной психологии, -Черкасск, 1972, У месте национальной психологии в формировании и развитии личности: некоторые методологические и социальные проблем^- Л 1972; Баграмов Э. А. К вопросу о научном содержании понятия «национальный характер».- М., 1973; Кузнецов Ю.Ф. Философские проблемы этнопсихологии Л1ЭТ5' Гаджієв А. Х. Указ. соч.; Гнатенко П. И. Национальный характер: м.фи , реальність •—К 98 * Этническая психология: Сб. трудов, -М., 1984; Этнопсихологические проблемы развития личности, -Баку, 1985; Ниязамов Ш Н1 Национальная психология и ее место в формировании и развитии личности,— Фрунзе, 1988, та ін.

⁷ КизнецовЮ В Эволюция этнопсихических воззрений в русской домарксистски общественной Г с Г Автореф. дис. ...канд. филос. наук, -Л., 1974; Кукушкин В И Понятие и структура национальной психологии: Автореф. дис. ... канд. филос. наук, - Л., 1974; Млинаускас К. Национальная психология и ее место в духовной жизни социалистических нации: Автореф. дис. ... канд. филос. наук - М , 1975; Снежкова И. А. Формирование этнического самосознания у детей и юношества (на материалах Киева и Киевской области) : Автореф. дис. ... канд. ист. наук, - М, 1983; Маматов М. Диалектика общего и особенного в психическом складе нации: Автореф. дис. ... канд. филос. наук.—Ташкент, 1985, та ін.

⁸ Див.: Кукушкин В. И. Указ. соч.— Соч.— С. 11, 15.

⁹ Чернышевский Н. Г. Поли. собр. соч.— М., 1950.— Т. 7.— С. 775.

¹⁰ Див.: Кукушкин В. И. Указ. соч.— С. 17.

¹¹ Там же.— с. 19—20.

** Яскраве тому підтвердження — стаття В. І. Козлова і Г. В. Шелепова «Национальный характер» и проблемы его исследования» (Див.: Советская этнография.—1973.—№ 2.— С. 69—82), яка починається, до речі, справедливим зауваженням про те, що «в суспільних науках навряд чи знайдеться інша проблема, котра, привертаючи широку увагу, була б у той же час так міцно заплутана, як проблема «національного характеру».

¹² Кукушкин В. И. К вопросу о структуре национальной психологии// Социальная психология и философия:—Сб. науч. тр.— Л., 1973.— Вып. 2.— С. 165, 169.

¹³ Правда.—1987.—18 апр.

Одержано 22. 05. 1988

В статье обосновывается необходимость тесных контактов гуманитариев различных специальностей при изучении тех или иных проблем, касающихся истории общества и, в частности, при освещении такого тонкого и сложного явления, как формирование национальной психологии.

О. М. Машкін

ДВОРЯНСЬКЕ ПІДПРИЄМНИЦТВО ЯК ФАКТОР ФОРМУВАННЯ БУРЖУАЗНИХ ЕЛЕМЕНТІВ В МАШИНОБУДУВАННІ ДОРЕФОРМЕНОЇ УКРАЇНИ

В статті розглядаються причини зародження та розвитку дворянського підприємництва в окремо взятій галузі промисловості, а також його місце в системі економічних відносин взагалі на рубежі XVIII — XIX ст.

Розвиток товарно-грошових відносин, руйнуючи підмурки пізньофеодальної економіки Росії, що базувалися на позаекономічному гнобленні безпосереднього виробника, істотно змінював економічну роль окремих верств та класів населення у суспільстві. Активізувалася торговельно-промислова діяльність селянства; його окремі представники накопичують вже у своїх руках значні капітали. Купецтво, цей соціально строкатий клас, посівши ще у X VIII ст. чільне місце у *господарстві*, починає зазіхати вже навіть, на деякі політичні права для себе й одержує їх частину, зокрема через гільдійне законодавство уряду. Поступово змінюється роль дворянства: пануючи ще політично, воно вже відчуває конкуренцію інших верств населення всередині країни у економічній сфері. Це і в деяких випадках — переконання в неможливості ведення справи маєтку методами примусу та підтримка уряду викликали до життя дворянське підприємництво.

Промислова активність дворянства Росії не була однаковою на різних етапах розвитку країни, як не завжди були схожими й самі умови її. Наприклад, Петро I в Берг-директоріумі 1719 р. дав право землевласникам вільно шукати руди та інші корисні копалини за досить значну винагороду. Але, оскільки в той час промисловим орієнтиром уряду було купецтво, різкого збільшення поміщицьких рудень та копалень не спостерігалось. Взагалі ж протягом всієї першої половини XVIII ст. в галузі видобування, виплавки та обробки металів панувала купецька посесійна мануфактура; основна функція дворянства полягала в слугуванні державі. Лише за часів Катерини II звільнене від обов'язкової служби, воно більш активно займається промисловістю, про що свідчить досить висока питома вага дворянських мануфактур в їх загальній кількості по країні. Наприклад, в 1773 р. із 328 фабрик Росії 66 належало тільки дворянам, обороти лише одних дворянських фабрик становили 1/3 оборотів всіх фабрик взагалі². Найбільш активним стає дворянське підприємництво в цей час у суконній та залізобудівній промисловості, куди входило

© О. М. МАШКІН

й виробництво знарядь по обробітку землі. Але той факт, що дворянська залізообробна мануфактура використовувала здебільшого працю кріпаків, свідчить про нетривкість цього панування. Вже у 20—30-х роках XIX ст. спостерігається занепад кріпацького підприємництва: число дворянських заводів через низьку продуктивність примусової праці скорочується спочатку до 15, а в 40—50-х роках століття — й до 5 %. Більшість з них втрачають підприємницький характер, скорочують виробництво, зводячись до положення звичайних дрібних майстерень, хоча ще їх власники деякий час й потрапляють до списків заводчиків та фабрикантів³. Боротьба між рутинною та передовою технікою (особливо в 30—40-х роках), між вільною та кріпацькою працею, конкуренція з різних боків — з боку купецьких, кустарних та інших закладів — з одного боку, приводила до різкого скорочення маси дворянських «фабрик» з обробки металів, а з другого — давала необхідні технічні та технологічні навички тим володарям, що змогли перебудуватися, змогли перейти від роботи на замовлення до роботи на ринок. Має рацію О. І. Дружиніна, коли пише, що в 50—60-х роках XIX ст. в Херсонській губернії поміщики-організатори виробництва сільхоз?нарядь за своєю чисельністю поступалися купцям, колоністам й навіть міщанам⁴. Й нехай в цей час кількість дворянських фабрик, що переходили на рейки капіталістичного способу виробництва, була відносно незначною, але то були вже підприємства капіталістичні, а їх володарі ставали «грошовитими» дворянами, звичайно, в межах дореформеного господарства.

Дворяни, підприємства яких велись по-капіталістичному, відрізнялися від своїх сусідів-кріпосників більш-менш стійкими прибутками, часто-густо освіченістю, політичною активністю, лібералізмом. Це насамперед брати Маньківські на Поділлі, Шуман у степах Катеринославщини, Ріхтер у Ромнах на Полтавщині, княгиня Долгорукова в с. Вишеньки на Чернігівщині, граф Бобринський, агроном і публіцист барон Унгерн-Штернберг, Потьомкін з Кременчука⁵ та деякі інші. Але вони ніколи не змогли б піднятися й досягти того, що мали, якби не об'єктивні умови економічного розвитку країни та краю.

Перш за все.— про сільське господарство. Повільно, але невпинно йшли тут процеси капіталістичного оновлення, що сягали своїм корінням ще на початок XVIII ст. Значна зміна у системі землеробства краю відбулася вже за Петра I, який наказав замінити при жнивях серп косою. З українських губерній це особливо торкнулося Київщини, куди було доставлено велику партію кіс і навіть налагоджено місцеве виготовлення їх. Для заохочення землеробства було засновано камер-колегію, в якій накопичувалася інформація про «состояние, натуру и плодородие» кожної провінції. На півдні почали вирощувати табак та льон, що свідчило про певну еволюцію трипілля в бік більш прогресивних систем землеробства⁶. Деякі ініціативні поміщики вводили у себе плідонасіну систему, травосіяння, розведення технічних культур. Наприклад, в кінці XVIII ст. поміщик Бланкеннагель (Смоленська губ.) почав використовувати плідонасіну систему; поміщик Воробйов розводив у себе конюшину¹. Деякі дворяни Катеринославщини (Прозоровський, Соколовський, Алексеев) у 20-х роках XIX ст. вже спеціалізувалися на розведенні шовковиць⁸. Розширювалися площі орних земель, чому сприяв значний попит на російський хліб на зовнішньому ринку.

Ці зміни, накопичуючись, викликали зрушення в сільськогосподарській техніці. Окремі випадки застосування передових знарядь та машин обробітку землі ми зустрічаємо на початку XIX ст. Але більш-менш системним воно стає лише в 30—40-х роках. Так, поміщики Сомов з Катеринославщини та Ніліус з Херсонської губернії на початку 40-х років мали в себе відповідно 3 та 4 парові молотарки. В цей же час починається обробіток землі паровим плугом⁹. У 1847 р. подібний плуг моделі Протопопова використовувався в господарстві Остен-Сакена (Херсонщина). Починається використання окремими поміщиками також жнивварок, екстірпаторів, культиваторів¹⁰, що, в свою чергу, деякою мірою сприяло розведенню цукрового буряку. Необхідність боротьби зі шкідниками зумовила використання деякими поміщиками спеціальних машин для винищення ховрахів .

Застосування прогресивної техніки, окрім простого зростання товарності

сільського господарства, призвело ще до однієї дуже важливої події, значення якої важко переоцінити. Це — витіснення з села зайвих робочих рук, створення перших ринків вільної робочої сили. А наскільки промисловість потребувала їх, говорить хоча б такий факт: уже у 1825 р. 54 % фабричних робітників були вільнонайманими¹², і їх кількість невпинно зростала. Окрім того, селянин, ідучи в місто, кидав свій наділ, що прилучався до панської ниви; таким чином знову ж таки розширювалася площа продуктової землі. Мимохідь відмітимо, що наявність вільних робочих рук була вигідна й для поміщиків, особливо чорноземних губерній, де не вистачало споконвічних кріпаків, про що зазначає В. Павлович у своєму огляді¹³.

Отже, вказані зрушення у сільському господарстві створили внутрішній ринок застосування сільськогосподарських знарядь та машин, а це поліпшувало їх збут та вивільняло певну кількість необхідних робочих рук. Без цього існування дворянського підприємства в галузі виробництва знарядь обробітку землі (та й підприємство взагалі!) було б неможливе.

Майстерні по виготовленню інструментів для обробки землі існували у маєтках давно. Але до 30-х років XIX ст. вони були орієнтовані на задоволення суто власних потреб, й лише деякі працювали на замовлення. В зв'язку із змінами в системі землеробства та розширенням попиту деякі з них почали працювати на ринок. Це перш за все стосується механічних заводів Погьомкіна у м. Кременчуку Полтавської губ. (виник у 1839 р.), Бобринського у містечку Сміла Черкаського пов. Київської губ. (1840 р.), поміщиків Шумана біля селища Штейндорф Славяно-Сербського повіту у Катеринославській губ. (1841 р.), Кандиби — на хуторі Дмитріївському Конотопського повіту Харківської губ. Якщо прийняти до уваги дані І. О. Гуржія про те, що «на час реформи на Україні було не менше 20 машинобудівних заводів*», а також багато механічних майстерень¹⁴, то навіть цей неповний перелік дворянських закладів говорить про досить велику питому вагу їх у галузі. Вийшовши з дрібних майстерень, співіснуючи поруч з невеликими «фабриками», вони невпинно — орієнтуючись на потреби ринку — розширювали виробництво. Про його капіталістичний, ринковий характер свідчить хоча б те, що, за наявними у нас даними, вони розподіляються на виробників; 1) сільськогосподарських знарядь; 2) сільськогосподарських знарядь та машин; 3) сільськогосподарських машин**.

Виробництво знарядь — перший спосіб залучення дворян-поміщиків до галузі. Продиктоване інтересами власного маєтку, воно мало слабкі зв'язки з ринком. Але поступово тут з'являється група фабрик, володарі яких, обминаючи межі натуральності й замовлень, виходять на ринок — здебільшого місцевий, губернський. Наприклад, у 1812 р. князь Яблоновський продав у Волинській губернії сошників, лемехів, рал та інших металевих виробів, виготовлених у його майстерні в с. Вольф Острозького пов., на 980 крб., а Браницький з Богуслава постачив на продаж аналогічних товарів на 900 крб.¹⁵ Майстерні поміщиків Є. Прушинського та Ф. Осташевського у 1823 р. виготовили відповідно 588 та 420 сошників¹⁶. Ймовірно, частина цієї продукції також пішла на ринок.

Дрібне виробництво сільськогосподарських знарядь було характерним не лише для України. Воно існувало в маєтках поміщиків Володимирської, Оренбурзької, Нижньогородської та інших губерній¹⁷. Якщо окремі підприємства цього типу були самі по собі нестійкими, то дрібне виробництво виявилось досить живучим. В 1854 р. Н. Х. Бунге у своєму дослідженні залізної промисловості Чернігівської, Полтавської, Волинської та Київської губерній перелічує близько 80 дрібних поміщицьких майстерень по виробництву наральників, чересел, лемехів, зубців для борон¹⁸. Звичайно, їх володарі не були підприємцями, та, накопичуючи певний технічний досвід проведення простих операцій, готуючи певною мірою кадри робітників, своєю діяльністю вони створювали ґрунт для розвитку більш передових підприємств, які з 30—40-х років XIX ст. з'являються у маєтках таких поміщиків-дворян, як брати Бобринські у Смілі, Унгерн-Штернберг та Ріхтер на Полтавщині. Виробляючи виключно сільськогосподарські знаряддя, перші два навіть у 1882 р. згадуються серед власників

«мінних» підприємств¹⁹, що свідчило про те, що вони вже утвердилися в колі о о пор формен^ буржуазії; Рхтер же зумів так налагодити справу, що успішно конкурував з найпотужнішими купецькими підприємствами губернії . £ правило, Ц^Гхазяї» використовували вільнонайману працю и тяжли до пиню/ побочої сили, що створювався в цей час.

Р К е б и сільського господарства та проблема заощадження власних коштів при купівельних операціях зм/шували деяких поміщик.в виробляти ^же поруч ІЗ знаряддями й сільськогосподарські машини. Це перш за все Пютьомкін, С а н ТМ (м Славута Волинської губ.), Браницький (Київська губ.) та Кандиба ^Чернігівщина). На їхніх підприємствах вироблялися паров, машини, сівалки соломорізки, молотарки, віялки, сортувалки, відцентрові машини, а також плуги борони, кінні граблі. Значною була концентрація робочих а оук ^д 70 робітників у Шумана до 240- у Сангушка. Від продажу знарядь та машин на ринках поміщик Браницький одержував 63 тис. крб. щорічно, а Потьомкін-29 933 крб. (на 1845 р.)²¹. Швидкими темпами завдяки потребам ринку та наявності капіталів розширювалося виробництво. Наприклад, 1840 по^у1859 р обсяг його зріс у Шумана у 13 разів Інтенсивність місяцями була вже настільки високою, що давала змогу, наприклад, к а н д и б а т а п о м к и н в зменшити собівартість великих машин на 10—15 %, а собівартість знарядь зрівняти з собівартістю аналогічної продукції підприємств Москви и Петербурга²³ тобто успішно вийти на всеросійський ринок.

Шприємств що належали дворянам й виробляли суто р.льськогосподарські та землеробські машини, нам відомо три: Деснянський механ.чний завод

лише з Т х а р о ' Л . Х е т ' Т о л Г а р к и Т а в і = з а т М и з а к о р д о н н и м и з р а з к а м и м а ш и н и д л я „ а ' с л о б о е н , " п а р о в і й м а и м и Н а Р

і р и е м с т в а » 7 ^ У С Д . К к р б . ° (у м \ н ь 0 к і в (с у ь к н х Г з а к . 0 » н е н т р а ц і | Д о л г о р у к о в о ї) и н а в п ь 4 У т и с . 1 к р о . 1 / 1 п п 5 р о б і т н и к і в

ШШЮШШШШ^Ш f e

" t Z ^ Z ^ Z дворянам дореформеного періоду ідо вели, СВОІ

дворян, що з'явився в Роси на початку V — ок промисловості

господарства) капіталів у виробництво сільськогосподарських знарядь та машин Так поміщик селища Великий Кут Харківського пов. та губ. Абаза маючи солідні прибутки від свого цукрового заводу (де виварювалося до 2 тис Г Г ^ Р й Х в а в механічний завод по виготовленню як машин і апаратів для цукроваріння, так і засобів обробітку бурякових плантацій (под- ^бнювачів ґрунту заївнювачів й т. ін.). Володар величезн^буряїюв^х тій та цукрових заводів граф Бобринський почав у 1840 р виробництво знарядь обробітку землі²⁷. Це свідчення подальшої «каштал.заци» деяких

- д в о р я н с ь к о г о з о к р е м а с п р и я в т о м у , Щ О

вже в першій половині XIX ст. завдяки розподілові праці утворилося два райони — північно-центральний з неродючими ґрунтами та південно-східний. Між ними існував інтенсивний товарообмін: «Малоросія» та «Новоросія» постачали Півночі велику кількість хліба²⁸. Всередині району більш інтенсивного землеробства, яким ставала в цей час Україна, поступово створювався ринок обміну знаряддями обробітку землі. Так, наприклад, Подільська губернія забезпечувалась ними з заводів Волині (Сангушка) та Одеси (Фалька). Сангушко в свою чергу розміщував замовлення на виготовлення необхідних для його виробництва деталей, апаратів та механізмів в конторах багатьох підприємств краю, й не обов'язково дворянських. Шуман збував свої вироби в Таврійську та Харківську губернії²⁹. Потьомкін мав ринки збуту на Дону та в Балаклаві, звідкіля одержував сировину для виробництва. Поміщики Херсонщини купували знаряддя та машини у Потьомкіна, братів Бутенопів (Москва) та Шумана³⁰. Подібні факти свідчать про переважання капіталістичних тенденцій у виробництві поміщиків-промисловців.

Збільшення кількості підприємств, їх концентрація та спеціалізація, залучення маси сільського населення до промисловості підвищили на внутрішньому ринку попит й ціну на хліб. Це спричинило до ще більшої інтенсифікації сільськогосподарського виробництва, а воно, в свою чергу, підвищило попит на вдосконалені машини й знаряддя. Саме в цей час зростає кількість приватних винаходів нових сільськогосподарських інструментів, що дало могутній поштовх розвитку дворянського підприємництва за рахунок введення винаходів у виробництво, та кількість підприємств, заснованих на спільні капітали.

Якщо говорити про винахідництво, то більш-менш масовим воно стало лише з другої половини 30-х років XIX ст. У 1840 р. плуг, винайдений дворянином Рудницьким, зайняв друге місце на виставці плугів, організованій Товариством сільського господарства Південної Росії. В цей же час заявили про свої винаходи Рубо (плуг) та Павлов (плужок)³¹. В 1847 р. київський дворянин Душницький винайшов молотарку, що була добре пристосована до умов Півдня³². Через рік полтавський поміщик дворянин В. Новицький винайшов кінний привід до молотильної машини Нейміга. Ясна річ, що винахідництво не є капіталістичним підприємництвом, але, по-перше, воно є проявом ініціативи дворянства, викликаній бажанням пристосуватися до нових умов, а по-друге, застосування винаходів у виробництві (Шуманом, Кандибою) дещо сприяло поліпшенню самого процесу виробництва й одержанню додаткових прибутків. Тому винахідництво дворян й можна віднести до дворянського капіталістичного підприємства.

Вищим проявом капіталістичної активності дворянства являється сполучення капіталів певної кількості осіб для ведення однієї справи, що часто призводило до утворення акціонерних товариств. В першій половині XIX ст. частина дворянства брала активну участь у створенні урядом подібних товариств, покликаних вирішувати питання поліпшення сільського господарства та техніки обробітку землі. Так, у 1811 р. виникло Філотехнічне товариство на акціях у складі 30 поміщиків та двох професорів Харківського університету³⁴. Через 14 років в Одесі засновано «Чорноморську компанію» з капіталом 1 млн крб. з метою поліпшення мукомельної справи. Але ці поодинокі випадки ще не становили системи. Лише з середини 30-х років в акціонерну справу втягуються широкі верстви населення — в тому числі і дворянство. За 20 років кількість акціонерних компаній зросла майже в 14 разів (з 6 у 1835 р. до 82 у 1855 р.³⁶). Сучасники відмічали, що «люди всех званий и состояний кинулись толпами в акционерную предприимчивость»³⁷. К-Маркс писав, маючи на увазі Росію, що «...більшість дворян з головою поринула у вир буржуазного захоплення акціонерними компаніями». Якщо, відмічав він, в 1857 р. було засновано в Росії 16 компаній, то з січня по серпень наступного року до них приєдналася ще 21 компанія³⁸.

Лихоманка акційного засновництва відбилася, звичайно, також на дворянському виробництві сільськогосподарських знарядь. Тут, як і скрізь по країні, нетривкі, локальні з'єднання набули на кінець 50-х років XIX ст. більш-менш стійких форм. Більш простим організаційно було спільне володіння

одним механічним заводом князя Сангушка та Варда. У формі класичної компанії володіли заводом брати Маньківські (фірма «Маньківські і К»). Це допомогло їм за рахунок централізації капіталів розширити, виробництво й посісти чільне місце в галузі.

Але розглядаючи поступове нарощування дворянського підприємництва у виробництві сільськогосподарських знарядь та машин, не слід забувати, що, будучи фактором формування буржуазних елементів, воно дуже гальмувалося феодалними пережитками, що існували у країні. Це перш за все кріпацтво, що позбавляло самого власника здатності до будь-якої промислової ініціативи, обмежуючи економічну діяльність лише здаванням в оренду пустуючих земель, або ж закладанням їх у Держабанк, що не приносило, як правило, великої користі сільському господарству³⁹. Ясно, що при подібному становищі ні про які вдосконалення сільськогосподарських знарядь та системи землекористування не було й мови. Нестача ж засобів обробітку землі спричиняла довіз їх із-за кордону, що бумерангом вдаряло по вітчизняному виробництву. В акціонерній справі йідсутність досвіду, незнання потреб країни теж породжувало значні труднощі.

Але все ж таки закон єдності та боротьби протилежностей збалансовував всі ці суперечності, а об'єктивні закони суспільного розвитку породжували нові, капіталістичні тенденції, завдяки яким частка дворянства українських губерній стала на шлях промислового підприємства, об'єктивно належачи вже новому класові — буржуазії. І частка ця невпинно зростала; її діяльність досягла такої межі, за якою існування кріпосницьких відносин більше не могло продовжуватись.

¹ Бутенко В. А. Краткий очерк истории русской торговли в связи с историей промышленности.— М., 1911.— С. 55.

² Там же.— С. 77.

³ Наприклад, «Список фабрикантам и заводчикам Российской Империи 1832 года» (Спб., 1933. Ч. 1.— С. 128—140) свідчить про наявність у Волинській губернії біля 30 поміщицьких «закладів» по виробництву сільськогосподарських знарядь, що мали вигляд таких майстерень і тяжіли до рудень. Ясно, що про підприємство в даному випадку вже говорити не доводиться.

⁴ Дружинина Е. И. Южная Украина в период кризиса феодализма. 1825—1860.— М., 1981.— С. 160.

⁵ Зельцер В., ГайсіновичА. Передреформена економіка.— Харків, 1931.— С. 37—38.

⁶ Бутенко В. А. Указ. соч.— С. 54.

⁷ Рожков Н. А. Город и деревня в русской истории: (Краткий очерк экономической истории России).— Пг., 1918.— С. 101.

⁸ Дружинина Е. И. Южная Украина. 1800—1825.— М., 1970.— С. 221.

⁹ Гуржій І. О. Розклад феодално-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст.— К., 1954.— С. 223.

¹⁰ Матеріали по географии и статистике России: Херсонская губерния: В 2 ч.— Спб., 1863.— Ч. II.— С. 40—42; 57.

¹¹ Дружинина Е. И. Южная Украина в период кризиса феодализма. 1825—1860.— С. 60.

¹² Рожков Н. А. Указ. соч.— С. 99.

¹³ Матеріали для географии и статистики России, собранные офицерами Ген. Штаба: Екатеринославская губерния (Сост. Ген. Штаба капитан В.Павлович).— Спб., 1862.— С. 171—172.

¹⁴ Гуржій І. О. Зародження робітничого класу України.— К., 1958.— С. 42.

* На складність підрахунку кількості заводів сільськогосподарського машинобудування вказував В. І. Ленін (Див.: Ленін В. І. Розвиток капіталізму в Росії// Повне збір. творів.— Т. 3.— С. 207).

** Достить численні ремонтні майстерні, що існували в економіях й, на нашу думку, були своєрідним перехідним етапом від виробництва знарядь до випуску машин, автор за браком місця до уваги не бере.

¹⁵ Ведомость о мануфактурах в России за 1812 г.— Спб., 1814.— С. 172—173

¹⁶ Нестеренко О. О. Розвиток промисловості на Україні: В 2 ч.— К., 1959.— Ч. 1.— С. 402.

¹⁷ Гейм И. А. Опыт начертания статистики главнейших государств по нынешнему их состоянию. Ч. 1. Содержащая статистику Российской и Австрийской империи, Французского, Великобританского и Прусского государств.— М., 1820.— С. 180.

¹⁸ Труды комиссии, высочайше учрежденной при имп. университете св. Владимира, для описания губерний Киевского учебного округа.— Киев, 1856.— Ч. III.— С. 37.

¹⁹ Историко-статистическое обозрение. Группа IX.— Спб., 1882.— С. 61.

²⁰ Дружинина Е. И.— Указ. соч.— С. 147; Нестеренко О. О. Вказ. праця.— С. 312.

³¹ Там же.— С. 464.

²² Дружинина Е. И. Указ. соч.— С. 147.

²³ СкалонА. Об агрономических машинах и орудиях.— Спб., 1845.— С. 249.

²⁴ Гуржій І. О. Розклад феодално-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої

- половини XIX ст.— С. 219—220; *Материалы для географии и статистики России: Черниг. губерния.*— Спб., 1865.— С. 361.
- ²⁵ Ф.Енгельс. Руки 1847 року// Маркс К., Энгельс Ф. Твори.— Т. 4.— С. 450.
- ²⁶ Военно-статистическое обозрение Российской империи. Харьков.губерния — Спб., 1850.— Т. XII, ч. 1.— С. 151.
- ²⁷ *Историко-статистическое обозрение.*— С. 61.
- ²⁸ Див.: Бутенко В. А. Указ. соч.— С. 99.
- ²⁹ Гуржий І.О. Вказ. праця.— С. 219.
- ³⁰ *Материалы по географии и статистике России: Херсонская губерния.* Ч. 2.— С. 59.
- ³¹ Веселовский К- Обозрение успехов науки сельского хозяйства в России в последнее трехлетие.— Спб., 1842,— С. 53. '
- ³² *Обзор деятельности департамента сельского хозяйства в течение 5 лет — с 1844 по 1849 гг.*—Спб., 1849,—С. 185—186.
- ³³ Турчанович О. История сельского хозяйства в России от времен исторических до 1850 года.— Спб., 1854,— С. 56.
- ³⁴ Пахман С. О значении и постепенном учреждении сельскохозяйственных обществ в России.— Казань, 1855.— С. 18.
- ³⁵ Андросов В. Хозяйственная статистика России.— М., 1827.— С. 273.
- ³⁶ Зельцер В., Гайсінович А. Вказ. праця.— С. 31.
- ³⁷ ПерозиоН. Очерк русских акционерных компаний.— Спб., 1859.— С. 1.
- ³⁸ Маркс К- Про звільнення селян в Росії// Маркс К., Энгельс Ф. Твори.— Т. 12.— С. 657.
- ³⁹ Див.: Посошков И. Т. Книга о скудости и богатстве.— М., 1951.— С. 18.

Одержано 11.05. 1988

В статье рассматриваются причины зарождения, становления и развития дворянского предпринимательства в отдельно взятой отрасли промышленности, а также его место в системе экономических отношений вообще на рубеже XVIII — XIX вв.

М. А. Якименко

МІГРАЦІЇ СЕЛЯНСТВА ЯК ФАКТОР РОЗВИТКУ МІЖЕТНІЧНИХ ЗВ'ЯЗКІВ НА УКРАЇНІ В ПЕРІОД ДОМОНОПОЛІСТИЧНОГО КАПІТАЛІЗМУ

Грунтуючись на великому фактичному матеріалі, який характеризує міграційні процеси, автор виділяє такий важливий аспект дослідження, як вплив міграції селянства на зміцнення міжетнічних зв'язків, їх вклад в господарське освоєння Південної України.

Сьогодення з усією гостротою поставило перед нами поряд з іншими актуальними питаннями перебудови всіх сфер життя нашого суспільства проблему вдосконалення національних відносин. В зв'язку з цим особливого значення набуває вивчення історії міжнаціональних зв'язків, у тому числі і в період утвердження капіталізму, коли, власне, завершується процес формування нації як певної історичної спільності людей. Відомо багато соціально-економічних і політичних факторів, які так або інакше вплинули на формування, скажімо, української капіталістичної нації. Не останнє місце в цьому відношенні належало і міграційним процесам. Як відомо, територія України в сучасних географічних межах формувалась поступово, в міру заселення і господарського освоєння півдня. Якщо звернутись до такого показника, як кількість жителів на одну квадратну версту, то виявиться, що в 1811 р. найменшою густина заселення була в Таврійській (2,3 особи на 1 кв. версту) і Херсонській (5,4 особи) губерніях. В той же час в Полтавській губернії нараховувалось 37,9 жителя, що відповідно в 14,5 і 7,0 раза перевищувало аналогічні показники по Таврійській і Херсонській губерніях. За підрахунками В. М. Кабузана, протягом 1797—1858 рр. до Катеринославської прибуло з ряду українських і російських губерній 139 211 осіб чоловічої статі, а в Херсонську—197 127 \ Щодо Таврійської губернії, то відповідних даних, на жаль, немає. Але відомо, що і Кримський півострів в цей період інтенсивно заселявся державними і поміщицькими селянами, міщанами, переселенцями-іноземцями і купцями³. У вся-

© М. А. ЯКИМЕНКО

Таблиця 2. Зміни в національному складі населення

60-і роки XIX ст.

Губернія	українці	росіяни	євреї	білоруси	поляки	німці	греки	татари	чехи	молдаване	болгари	інші етнічні групи
Волинська	78,9	0,0	12,4	0,0	6,6	1,5			0,4			0,2
Київська	85,5	0,3	11,8	0,0	2,6	0,0						
Подільська	81,2	0,0	12,4	–	5,4	–	–	–	–	0,6	–	0,4
Всього	82,0	0,1	12,2	0,0	4,7	0,4	–	–	0,1	0,2	–	0,3
Полтавська	97,6	0,0	2,1		0,1	0,1						0,1
Харківська	69,6	29,6	0,0	0,6	0,1							0,1
Чернігівська	85,5	5,7	3,2	5,3	0,0							0,3
Всього	85,0	11,2	1,7	2,0	0,1	0,0						
Катеринославська	84,8	5,0	0,0	0,0	–	0,0	5,5	–	–	–	–	4,7
Таврійська *	42,2	28,6	0,0	–	–	8,2	0,0	9,8	–	–	3,5	7,7
Херсонська	69,6	10,6	8,9	0,0	–	0,0	0,0	0,0	–	7,3	0,0	3,6
Всього	70,0	12,2	4,8	0,0	–	1,6	2,0	1,9	–	3,2	0,7	3,6
По Україні	80,3	7,0	6,7	0,6	1,9	0,5	0,4	0,4	0,0	0,8	0,1	1,3

* В зв'язку з тим що в статистичних даних О. Ф. Ріттиха за 60-і роки XIX ст. українці і росіяни, же, як воно було в 1897 р. Таблиця складена на основі даних: Риттих А. Ф. Племенной состав 146, 166—167, 182—183; *Статистический справочник*. Вып. 1. Население и землевладение России по

кому разі, незважаючи на виселення кількох сот тисяч татар до Туреччини * наприкінці 50-х — початку 60-х років XIX ст., густота заселення Таврійської губернії в 1863 р. становила 11,3 чоловіка на квадратну версту, що майже в п'ять разів більше, ніж у 1811 р. В Херсонській губернії за вказаний період густота заселення зросла в 3,8 раза, а в Катеринославській губернії — всього на 27 % ⁴. В цілому ж до 1861 р. процес заселення південноукраїнських степів ще не завершився. Величезні масиви незайнятих тут земель притягували до себе сотні тисяч малоземельних і безземельних селян з Лівобережної і Правобережної України, російських, білоруських і прибалтійських губерній. Важливим фактором міграційних процесів на Півдні України був також інтенсивний розвиток гірничодобувної промисловості і чорної металургії в Донбасі, машинобудування в усіх трьох південних губерніях України, торгівлі, транспорту, міст і промислових селищ в цілому. Найкращим джерелом щодо міграційних рухів на Україні другої половини XIX ст. є матеріали перепису 1897 р. (табл. 1). Отже, найбільше немісцевих уродженців виявилось в момент перепису в Херсонській губернії — 405,5 тис. (14,8 % чисельності населення). Далі: Катеринославська—326,6 тис. (15,5 %), Таврійська—256,7 тис. (17,7 %), Київська—237,4 (6,7 %), Волинська—236,1 (7,9 %), Харківська —162,8 (6,5 %), Подільська —126,3 (4,2 %), Полтавська —95,5 (3,4 %) і Чернігівська—66,1 тис. (2,9 %). Об'єднавши вказані губернії у рамках відповідних регіонів, одержимо таку картину: на Півдні України немісцевих уродженців налічувалось 988,9 тис. (15,7 %), на Правобережжі—599,9 тис. (6,3 %), Лівобережжі —324,4 тис. (4,3 %). Підсумкова цифра складатиме по всій Україні 1913,3 тис. (8,1 % чисельності населення). Звертає на себе увагу і та графа таблиці, де вказана кількість уродженців даної губернії, що знаходились в момент перепису за її межами. Найактивнішу участь в міграційних рухах приймала Полтавська губернія, за межами якої в момент перепису знаходилось 443,1 тис. осіб. Всі інші губернії далеко відставали від Полтавщини по цьому показнику, хоча не можна назвати малою й цифру по Харківській губернії—308,5 тис. За межами Чернігівської губернії проживало в 1897 р. 299,2 тис. осіб; Київської—274,5 тис.; Подільської—199,1 тис.; Катеринославської—183,8 тис.; Херсонської—149,8 тис.; Волинської—142,1 тис.; Таврійської—122,1 тис. Разом по Україні 2122,3 тис. осіб. В цілому цей процес мав аграрний характер, оскільки основна маса мігрантів шукала заробітки саме в сфері сільськогосподарського виробництва, а не в промисловості.

Перепис 1897 р.

українці	росіяни	євреї	білоруси	поляки	німці	греки	татари	молдава-ни	болгари	Інші етнічні групи
70,0	3,6	13,2		6,2	5,7					1,3
79,2	6,0	12,1		1,9			-			0,8
81,0	3,3	12,2	-	2,3		-		0,0	-	1,2
76,9	4,4	12,5		3,4	1,8					1,2
92,1	2,7	4,0								1,2
80,6	18,1			-		-	-		-	1,3
66,4	21,6	4,8	6,6		0,6					
80,9	13,5	3,0	2,0	-	0,2	-	-	-	-	0,4
68,8	17,9	4,7	-		3,8	2,3	0,8			1,7
42,2	28,6	3,8			5,5	1,21	3,6		2,8	2,3
53,3	21,9	12,2		1,1	4,5			5,4	0,9	0,7
56,1	22,1	7,7	-	0,5	4,5	1,0	3,4	2,3	1,1	1,3
12,1	72,6	8,1	0,61	1,5	2,0	0,3	0,9	0,6	0,3	1,0

в Таврійській губернії виявились нерозділеними, ми залишили їх процентне співвідношення таким контингентом Русской армии и мужского населения Европейской России. Спб., 1875— е. 145— губерниям и сравнительные данные по некоторым европейским государствам,— Спб., 1906.— С. 15.

3 точки зору поставленої нами проблеми першочерговий інтерес становлять контингенти прибулих на Україну переселенців. Яким був їх національний склад? Відповідь на це запитання знову ж таки знаходимо в матеріалах перепису 1897 р. Вихідці близько 20 губерній європейської частини царської Росії прийняли активну участь в заселенні і господарському освоєнні Південно-України. За нашими підрахунками, 63,7 % всіх переселенців прибули в цей регіон з Лівобережної і Правобережної України, 26,5 % - з великоросійських 74 - 3 білоруських і 2,4 % - з інших губерній. В свої розрахунки ми не включили іноземних громадян та жителів Великого князівства Фінляндського (між іншим було небагато - 49 827 осіб (5,0 % до чисельності місцевих уродженців). Коли ж звернутись до Правобережжя і Лівобережжя, то у другій половині XIX ст. сюди прибуло 178,4 тис. осіб з яких вихідці великоросійських губерній становили 48,4 %, польських - 40,9, білоруських - 10,7 А. Порівнюючи цифрові показники по міграції на територію різних регіонів України бачимо що найбільші масштаби міжетнічні контакти набули у другій половині XIX ст. на Півдні України. Прибулі, як видно з матеріалів спеціального перепису населених пунктів 1877-1878 рр., розселялись по повітах більш-менш рівномірно⁵. Так, в Катеринославській губернії із 63,5 тис. осіб неприписного населення найбільше (19,8 %) проживало в Бахмутському повіті, а найменше (7,0 %) - в Маріупольському. У 70-х роках XIX ст. роль промисловості в Катеринославській губернії була ще не настільки значною, щоб концентрувати в районах шахт, фабрик і заводів основну частину прибулих в пошуках заробітків. Скажімо, Катеринославський повіт в промисловому відношенні був значно розвинутішим того ж Бахмутського, але в момент перепису тут виявилось тільки 14,3 % неприписного населення, що менше навіть такого чисто аграрного, як Верхньодніпровський - 15,3 % неприписаних. Аналогічну картину ми бачимо і в Херсонській губернії, де з 161,9 тис. неприписного населення в Херсонському повіті проживало 10,8 % всіх мігрантів, в Одеському, де був один з найбільших на Північному Чорному морі і портів — 18,6 %. И той же час такі чисто аграрні повіти, як Єлисаветградський і Ананьєвський, надали роботу відповідно 20,8 і 23,5 % переселенців Херсонської губернії. Та найбільшою питома вага мігрантів виявилась в Таврійській губернії. В Сімферопольському повіті, наприклад, завдяки неприписному населенню загальна кількість жителів зросла на 198,9 %, в Феодосійському - на 227,3, в Перекопському -

на 421,1, а в Євпаторійському — на 456,2 %! Зауважимо тут же, що абсолютна більшість неприписного населення прибула на постійне проживання, а матеріали перепису 1877—1878 рр. як джерело заслуговують на цілковите довір'я⁶. В різноманітних джерелах зустрічається чимало свідчень того, що місцева влада густозаселених губерній протягом всієї другої половини ХІ^ ст. застосовувала не тільки адміністративні, але й репресивні заходи проти бажаючих переселитись в південні і південно-східні губернії країни, а також за Урал⁷. Що ж до районів селянської колонізації, якою, як відомо, була і Південна Україна, то місцева адміністрація прихильно ставилась до прибулих, бо вбачала в них дешеву робочу силу, якої в перші пореформені десятиріччя так не вистачало в південних губерніях⁸. В той же час спроби місцевих селян переселитись в якісь інші губернії «зустрічали активний опір з боку тутешніх властей»⁹, повідомляли катеринославські земці в 1886р.

Зі складеною нами табл. 2 добре видно, наскільки вплинули міграційні процеси на розвиток міжетнічних зв'язків. Так, на Півдні України на початку 60-х років ХІХст. росіяни становили всього 12,2 % населення, тоді як в 1897 р.— вже 22,1 %. Помітно зросла і питома вага німців — з 1,6 до 4,5 %, татар — з 1,9 до 3,4; євреїв — з 4,8 до 7,7 %; значно менше — болгар: з 0,7 до 1,1 % (в основному за рахунок природного приросту). У 1897 р. тут було зафіксовано поляків — 0,5 % жителів, в той час як в 60-х роках їх практично ще не було. Внаслідок асиміляції знизилась питома вага молдаван з 3,2 до 2,3 %. Ріст чисельності інших етнічних груп привів до зниження тут питомої ваги українського населення: з 70,0 до 56,1 %. Менш барвистим виявився склад населення Правобережної України. З 60-х років спостерігається лише ріст питомої ваги росіян: з 0,1 до 4,4 % (в основному за рахунок міграції до Києва). Питома вага євреїв була в цьому регіоні найвищою по Україні: 12,2 % в 60-х роках і 12,5 в 1897 р. Щодо поляків, то їх питома вага зменшилась з 4,7 до 3,4 %, а німців — зросла з 0,4 до 1,8 %. Найбільш однорідною в етнічному відношенні залишилась Лівобережна Україна, хоча і тут питома вага українців зменшилась з 85,0 до 80,9 %. Спостерігається ріст чисельності росіян: з 11,2 до 13,5 % (в основному за рахунок міграції в Чернігівську область, де в 60-х роках їх було 5,7 %, тоді як в 1897 р.— 21,6 %). Підвищилась також питома вага євреїв: з 1,7 до 3,0 % і німців: з 0,0 % до 0,2. Білорусів в 1897 р. залишилось стільки ж, як і в 60-х роках — по 2,0 %.

Звичайним явищем було розселення мігрантів поміж місцевим населенням, а не створення окремих поселень. Загальним правилом був і такий порядок, коли сільська громада приймала рішення про включення в свій склад конкретної сім'ї або особи переселенця, а не цілої групи одночасно¹⁰. Зрозуміло, що в таких умовах міжетнічні зв'язки були найтіснішими. Та коли новосели утворювали й окремі поселення, то і тоді контакти між переселенцями і корінними жителями поступово все більше зміцнювались. Починались вони, як правило, з обміну трудовими навичками. Новосели, що прибули, скажімо, з Орловської або Смоленської губерній, не знали місцевої специфіки ведення сільського господарства, що змушувало їх вивчати досвід корінного населення. «Переселенці не вмiли вибрати придатну землю, не знали, які хлiба дають кращі врожаї, не знали відповідних прийомів обробки ґрунту»¹¹, — писали таврійські земці. Отже, щоб вести господарство, мігранти повинні були відмовлялись від тих стереотипів, з якими вони прибули на нове місце проживання. «Що ж стосується селищ переселенців...,--- читаємо в одному з досліджень катеринославських земців,— то вони в усьому наслідували приклад оточуючих їх селищ...»¹² Тісні міжетнічні контакти сприяли розвитку міжнаціонального спілкування, зумовлювали розвиток дружби і співробітництва між трудящими масами. Херсонські статистики ще в 1868 р. відмітили факт зближення росіян і молдаван з українським населенням. «Проживаючи в сусідстві з ними, великоруси засвоїли багато малоросійських слів і особливості вимови, молдавани ж, хоч і не забули своєї мови, але майже всі навчилися по-малоросійськи, нарешті серби... зовсім злились з малорусами в один народ»¹³. Основоположники марксизму-ленінізму неодноразово вказували на прогресивне значення міграційних процесів для економічного, політичного і духовного розвитку всіх

даній і народностей "Особливо велике значення

Е Г С ф с с г с : ®

селянства не знайти.

• *Рашин А. Г.* Население России за 100 лет П В П ^ . З г г ^ Стат. очерк. - М., 1956 ^ С. Я. в

² Кабузш В. М. Заселение Новороссии (Ек/т^ерин^о1^ла^в^ск^76.^ с. 272, 275.

³ Список "населенных мест по сведениям 1864 года. Т. Ч. Таврическая губерния, - Спб.,

* Е Г о до К р., коли виселення татар припинилось Таврійську губернію покинуло 192 360 осіб (Див.: *Список населенных мест по сведениям.* - С. XLIII).

⁴ Підраховано за: Рашин А. Г. ^{ука\} 3 ч. п У няселення по повітах трьох південноукраїнських

. b * Z J £ 7 i

источник // История СССР. - 1973. - № 5 - - С. /Ъ J ? у .. ій половині XIX ст. 11 Укр.

¹ Див., *Якименко М.* ^Селянська колонізація Пшденно, Українуу д р у ^ ^ ^ царизма в і ^ ^ « г ^ Д б ^ ^ W ^ ^ J ^ ^ ^ Феодализма и развития капитализма- (Сб науч тр.).— Новосибирск, 1981.—С. 51—о4 1 8 7 7 _ с 42

: с = Н тм "Екате'рі^носладской губернии." Вып. 3. Славяносербский
• о С і с S Т п о Таврической ьерни, Т. 2 - Д ^ Д - С » ;
- р » с с с р _ ф 3 8 5 , о п _ 3

¹¹ спр. 2526. - Арк. 2 - 6 (далее ЦГИА LLLK). Таврической губернии, - Симферополь, *Сборник* статистических сведений по Таврической губернии

Материалы для "оценки земель Екатеринославской губернии, - Т. 4, ч. 1. Мариупольский уезд - з ^ Г Т а Г л н н х ^ 4 ^ м е с т ^ 1 6 2 Р о с с и й с к о й империи. Т. 47. Херсонская губерния, - Спб., 1868.— С. LXIX.

¹⁴ Див.: *Маркс К.* Критика політичної ' < / повне зібр творів.— Т. 25.— С. 225. ч 1 - С 445; *Ленін В. І.* Ліво народництво і марксизм // Повне зюр. твор *Ленін В. І.* Розвиток капіталізму в Росі. // Там же. ' . 3 -

Одержано 14. 05. 1988

Вводя в научный оборот ^ и ^ н ы й ф а к ^

освоение Южной Украины.

З ІСТОРІЇ ЕКОНОМІЧНИХ І КУЛЬТУРНИХ ЗВ'ЯЗКІВ ЗАХІДНО-УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ ІЗ ПРАВОБЕРЕЖНОЮ, ЛІВОБЕРЕЖНОЮ УКРАЇНОЮ І РОСІЄЮ В ХІХ ст.

Автори, досліджуючи економічні, культурні і суспільно-політичні зв'язки між західноукраїнськими землями, Східною Україною і Росією, показують, що вони, незважаючи на довготривале територіальне роз'єднання, зміцнювалися, особливо в період активного формування національного ринку.

Економічні і культурні взаємозв'язки західноукраїнських земель із Правобережною, Лівобережною, Слобідською, Південною Україною і Росією в ХІХ ст. ще недостатньо вивчені. Без їх висвітлення важко уявити, як розвивалися капіталістичні відносини на Україні, складався національний ринок, формувалася українська буржуазна нація. Ще І. І. Срезневський помітив, що населення Карпатського регіону називало себе русинами. Це свідчило, що взаємозв'язки жителів західноукраїнських земель із Росією існували з давніх давен. Завдяки їм народ закріпив за собою ту етнічну назву, яку започаткували співвітчизники — східні слов'яни.

Економічні зв'язки між українськими та російськими землями здійснювалися головним чином завдяки торгівлі. Дійсно, торговельні відносини в ХІХ ст. піднялися на високий рівень. Із появою залізниць та розвитком пароплавства вони вийшли за межі Росії і набули міжнародного значення, а виникнення акціонерних товариств сприяло утвердженню капіталістичних форм обміну. Промислові виробни і сільськогосподарська сировина збувалися на ярмарках, торгах, у стаціонарних магазинах, лавках. Тільки на території західноукраїнських земель функціонувало понад тисячу ярмарків і біля 9 тис. торгів. А всього на Україні їх було десятки тисяч¹. Бердичівські, бродівські, київські, ніжинські, львівські*, одеські, полтавські, харківські та деякі інші ярмарки привертали до себе увагу багатьох західноєвропейських купців. Постійним споживачем сировини, промислових виробів і сільськогосподарської продукції були міста. Торгівлі в той час був властивий анархічний характер. В ній існувала гостра конкуренція, яка посилювала класову диференціацію населення.

Безперечно, в силу історичних обставин Східна Галичина, Північна Буковина були зв'язані з австрійським, а Закарпаття — з угорським ринком. Однак внутрішні економічні зв'язки між ними були слабкими і односторонніми внаслідок відсталості економіки, колоніального становища західноукраїнських земель. Тому природно і закономірно, що економіка Західної України тяжіла більше до Наддніпрянщини і Росії, де формувалася загальнонаціональний ринок не в державних, а національно-територіальних кордонах.

Для економічних зв'язків Східної Галичини, Північної Буковини і Закарпаття з Росією та Центральною Україною в епоху капіталізму були найбільш властиві експортно-імпортна і транзитна торгівля, відхідництво і еміграція, візницький і прасольський промисли. Як видно із джерел, на схід вивозилися ліс і лісоматеріали, овочі, фрукти, вино, сіль, ремісничі вироби. Із Російської імперії експортувалися в Галичину, на Західну Волинь сільськогосподарські продукти, худоба, промислові товари. Торговельні відносини між Сходом і Заходом здійснювалися не завжди рівномірно: під час війн — занепадали, в мирні часи — бурхливо розвивалися. В кінці ХVІІІ ст., наприклад, експорт і імпорт Росії зменшився майже на 20 млн крб. «Причиною сего,— говорилося в одному із документів Комерц-Колегії,— обстоятельства Европы и не решимость ожидаемого между воюющими державами мира, удерживающие торгующих от обыкновенных их спекуляций»².

Спеціальна урядова комісія, вивчаючи питання про відкриття нових сухопутних митниць на західному кордоні, шукала місць, через які проходили б шляхи із Західної України в Росію. Радзівілівська митниця, повідомляла вона, знаходиться близько до Кременця, Дубно, Луцька. «К сему местечку из

Киева Бердичева и Могилева, что на Днестре, в разсуждении близкого от него расстояния торгового в Галиции города Брод стекается множество народа...» Через Волочиську митницю «лежит из Галиции непрменная дорога» по якій «привозятся разные товары и из ближайших городов Галиции, как то Скалата, Гришанова, Тернополя, Струсова, Збаража и прочих». До Гусятинської і Жванецької митниць дороги ведуть зі Львова, Галичини³. Отже, зверталася увага на найбільш зручні дороги, які б зв'язували Росію із Західною Європою і проходили через територію Західної України. В XIX ст. через ці митниці поступало найбільше товарів у Східну Галичину і Закарпаття, а звідти в Росію.

Російський уряд часто йшов на поступки галицьким купцям. В 1806 р., наприклад, видано царський указ, за яким західноукраїнським торговцям дозволялося без зайвих клопотів перевозити товари із Бродів у Радзівіллів, де знаходилися російський гостиний двір і митниця. «С тем однако ж, чтобы военный губернатор наблюдал, дабы пропускаемые из Бродов к перевалке и пересению товаров мастеровые и прочие рабочие люди из Радзивилла внутрь земли уже не выезжали»⁴. Через митницю вивозилося багато зерна. За три останні роки XVIII ст. зареєстровано 403 161 четвертей хліба на суму 2 878 382 крб.⁵ Потім ця цифра зменшується. Починаючи з 20-х років XIX ст. експорт зерна зростає. Так, якщо в 1826-1830 рр. через Радзівіллівську митницю в Броди було вивезено дещо більше - 91 тис. четвертей хліба на суму 1087 тис. крб., то в 1846 р. - на 3745 тис. крб. сріблом, або майже втричі більше. Залізничний транспорт різко збільшив експорт зерна. Уже в 1896—1900 рр. через Радзівіллів, Волочиськ, Дружношль і Гусятин щорічно вивозилося у середньому 3 млн пудів збіжжя⁶. В неурожайні роки частина хліба залишалася в Західній Україні. Так, в 1806 р. було видано царський указ за яким австрійським підданам дозволялося закуповувати хліб в «малороссийских, белорусских и в смежных к им губерниях внутренних; кроме Смоленской» За указом, тільки в Київській губернії було закуплено і відправлено через Радзівіллівську митницю борошна —38 284, круп —ои»б, вівса —20 058 четвертей⁸.

Багато прядива, хмелю, меду, воску, тютюну, вовни, прасольських товарів прибувало із Чернігова, Харкова, Полтави, Києва, Бердичева до Дубна Радзівілівського і далі до Бродів, Львова, Стрия, Мукачева. В 70-80-х роках XIX ст. до російських митниць Радзівіллівської, Волочиської і Новоселицької з боку Львова і Чернівців підведено залізницю, яка ще більше зміцнила економічні зв'язки Західної України з Росією.

Виробництво і експорт сільськогосподарської сировини розширилися після реформи 1861 р., на що вказував В. І. Ленін. В 1881-1885 рр. через Волочиськівську митницю щорічно пропускалося 32 тис., а в 1886-1890. -70 тис. пудів тютюну⁹ в Бродах у середині XIX ст. було відкрито спеціальний ярмарок для продажу російської вовни. В Галичину і Буковину приганялося із Правобережжя багато худоби. Так, в 1806 р. галицькому губернатору дозволено закупити в Херсонській, Полтавській, Чернігівській і Катеринославській губерніях 10 тис. волів. У 1808 р. тільки із Полтавської і Чернігівської губерній відігнано до Радзівіллова 5 тис. волів на суму 166647 крб.¹⁰ За статистичними даними XIX ст. в Галичину в 1840—1846 рр. поступило біля 400 тис. голів великої рогатої худоби; в 1821-1849 рр. на Буковину-981,3 тис. За другу чверть XIX ст. через сухопутні митниці переправлено худоби на суму 2913/698 кро., хліба -25587746, шкір-28453939, сала-3461264, воску - на суму 21149535 крб.¹¹ Зважаючи на те, що державні кордони охоронялися слабо, можна вважати, що селяни і міщани як західноукраїнських земель, так і Правобережної України постійно відвідували ярмарки і базари в прикордонних містах. вели жваву торгівлю. За першу чверть XIX ст. * ГТТОМУ володіння вивезено різних товарів на загальну суму 186689563 крб., в тому числі через західноукраїнські землі - на суму 141351390 крб., що складає 4 /5 загальноросійського експорту в Габсбурзьку імперію.

Із російських промислових виробів в Західну Україну завозилися цукор, полотно, бавовняна тканина, залізо, кам'яне вугілля тощо. Зростання торгівлі між Росією і західноукраїнськими землями сприяв новий митний тариф,

вироблений в 1847 р. австрійським та російським урядами⁴. Він зменшував мито на значний перелік товарів, які числилися в товарообігу обох держав. Як видно з документів, в другій половині XIX ст. царський уряд почав проводити жорстку протекціоністську політику, захищаючи від конкуренції на внутрішньому ринку вітчизняну промисловість. З 1877 р. підвищувалося мито на ввіз чавуну, бавовни, у 1884 р.—на кам'яне вугілля й залізо, а в 1891р. було майже заборонено імпорт промислових товарів, які вироблялися в Росії. Відповідні заходи приймали і уряди інших держав. У зв'язку з цим експорт російських промислових виробів у західноукраїнські землі в кінці XIX ст. почав зменшуватись.

Із Галичини, Північної Буковини і Закарпаття в Росію та на Наддніпрянську Україну експортувалися переважно ліс і лісоматеріали, овочі і фрукти, вино, сіль, ремісничі та деякі промислові вироби. Ліс і матеріали з нього широко використовувалися в будівництві, тому попит на них з кожним роком зростав, особливо на півдні. За неповними підрахунками, лише в 1825—1850 рр. з Карпат та Прикарпаття вивезено на схід лісоматеріалів на суму 2958 тис. крб., а в 1881—1885 рр.—на 1636 тис.крб. Населення Волинської, Подільської і Київської областей у великій кількості споживало коломийську сіль. Не даремно кам'янець-подільський губернатор Беклешов наполягав на відкритті Саковецької митниці «поелико через то приобретется удобнейшее доставление соли из Галиции в Подольскую губернию через местечко Коломию, откуда она наиболее получается»¹². Торгівців галицькою сіллю на Україні називали «коломийцями». Щорічно вони завозили більше мільйона пудів солі. З овочів, фруктів, ремісничих виробів мито, як правило, не збиралося, тому облікувати їх важко.

Західноукраїнські купці та селяни відвідували не тільки ярмарки прикордонних міст Правобережної України (в Дубні, Луцьку, Житомирі, Кам'янці-Подільському, Ярмолинцях, Старому Костянтиніві, Володимирі-Волинському), але й бердичівські, київські, харківські, полтавські, одеські, а також бували в Нижньому Новгороді, Москві, Таганрозі та інших містах Східної України і Росії. В кінці XIX ст. багато західноукраїнських селян і міщан приїжджали на торги у Волочиськ та Підволочиськ, де відбувалися постійні торги у зв'язку із перевантаженням товарів з російських вагонів, що прибували із широкої залізничної колії, в австро-угорські.

Іншою важливою формою економічних зв'язків населення Західної України з трудящими Росії було відхідництво. Правда, уряд намагався скеровувати еміграцію в пошуках заробітку в США, Канаду, Бразилію. Він розумів, що спілкування західноукраїнців із своїми східними братами посилюватиме в них чуття єдиної родини. Однак зупинити цей рух було неможливо. Заробітчани-відхідники працювали сплавниками лісу на Дністрі і Пруті, на будівництві шляхів, на тартаках, цукроварнях тощо. Нерідко галичани і буковинці наймалися до поміщиків, колоністів та заможних селян на час збирання врожаю, обмолоту, зустрічалися і пастухи, які випасали овець в безмежних таврійських степах. Відхідництво ламало старі звички. «Перекочування,— писав В. І. Ленін,—є одним з найважливіших факторів, що заважають селянам «обростати мохом», якого аж надто нагромадила на них історія»¹³.

Географічне розташування західноукраїнських земель сприяло поживленню транзитної торгівлі України і Росії з Центральною і Західною Європою. Шляхами Західної України щорічно мандрували тисячі українських і російських візників. Російський офіцер В. Броневський, мандруючи із Трієста в Петербург в 1810 р., зустрів біля Перемишля обоз, який прямував із Курська до Вроцлава. «Ямщики сказывали,— писав він,— что через Броды в австрийские владения и в Силезию ежегодно проходят более десяти тысяч подвод с мылом юхтою, шерстью...»¹⁴. В 1831 р. візники І. Петров, Ю. Іванов, О. Ішранов та інші на 48 возах перевозили до країн Західної Європи товари львівського купця Й. Гертріха¹⁵. Такі та подібні приклади зустрічаються в архівах часто.

Без сумніву, торгівля, відходництво, візникування та інші промисли населення західноукраїнських земель, Правобережної і Лівобережної України відігравали позитивну роль у складанні українського внутрішнього ринку,

формуванні української буржуазної нації, впливали на консолідацію трудящих у їх боротьбі за соціальне та національне визволення.

В XIX ст. підіймалися на вищий щабель культурні і громадсько-політичні зв'язки Східної Галичини, Північної Буковини і Закарпаття з Росією та Східною Україною. Духовна культура російського і українського народів з властивими їй демократичними і гуманними ідеями, так високо оцінена В І Леніним, зробила великий вплив на розвиток духовного життя народних мас Західної України. Під впливом марксизму, передової російської і української революційно-демократичної думки формувалися передові філософські й суспільно-політичні погляди І. Я. Франка, М. І. Павлика, О. С. Терлецького, Г. І. Павлик та інших революціонерів-демократів. Вони постійно підтримували тісні стосунки з видатними діячами культури О. Пипіним, Г. Плехановим, О. Шахматовим, Лесею Українкою, М. Коцюбинським, М. Драгомановим, М. Лисенком. Багато представників російської культури і науки приїжджали до Львова, Чернівців, Мукачева, обмінювалися з місцевою інтелігенцією та науковими закладами літературою, ділилися думками. Наукові товариства Росії подавали бібліотекам допомогу в придбанні книг. Так, бібліотека народного дому у Львові одержувала в 70-х роках XIX ст. літературу від Московського археологічного товариства, московського слов'янського благодійного комітету, Віленської комісії для розбору стародавніх актів. Це перш за все наукові записки Академії наук, Московського, Петербурзького, Харківського університетів, історичні дослідження. Наукове товариство імені Шевченка, яке виникло у Львові 1873 р., регулярно закуповувало книги в Петербурзі, Москві, Києві, Одесі, Харкові, Вільнюсі, здійснювало жвавий книгообмін з науковими установами Росії.

Періодична преса Західної України знайомила місцеве населення з культурною спадщиною Росії. Газети «Галицька зоря», «Слово», «Вестник», що друкувалися у Львові, «Світ», «Карпат», «Наука»—в Ужгороді, «Золотая грамота», «Слов'янская зоря»—у Відні хоч і пропагували реакційні панславистські ідеї, все ж на їх сторінки потрапляли твори О. С. Пушкіна, М. В. Гоголя, Т. Г. Шевченка, М. Ю. Лермонтова, М. Є. Салтикова-Щедріна. Газета «Карпат» наприклад, тільки в 1880 р. в шести номерах підряд надрукувала матеріали про творчість О. С. Пушкіна¹⁷. Львівський журнал «Друг» подав уривок з роману М. Г. Чернишевського «Что делать?», а газета «Золота грамота» присвятила Т. Г. Шевченку в 1865 р. велику статтю і помістила великий портрет поета. Львівська газета «Діло» 18 березня 1882 р. повідомляла, що в усіх слов'янських землях відзначалася 21-ша річниця з дня смерті Т. Г. Шевченка, що 10 березня в Відні зібралося понад 200 осіб, представників різних слов'янських товариств, щоб вшанувати пам'ять Великого Кобзаря.

На сторінках місцевої преси часто публікувалися статті на історичну тематику, зокрема про Київську Русь, визвольну війну українського народу 1648—1654 рр., козаччину. Статті ілюструвалися. Розповідаючи про перемогу селянсько-козацького війська під керівництвом Богдана Хмельницького над польською шляхтою під Збарожем і Зборовим, газета помістила портрет гетьмана. В статті «Русь, Росія, Москва» говорилося, що руські землі до XIII ст. входили до складу єдиної держави — Київської Русі. Потім з Києва центр перемістився до Москви, і навколо неї почали об'єднуватися всі руські землі¹⁸. В газетах зустрічалися малюнки українських і російських селян, міщан, які проживали в різних регіонах, Зимового палацу, Ісаакіївського собору, Московського Кремля, «Цар-колокола» тощо. Траплялися і передруки з петербурзьких, московських, київських видань.

Преса публікувала казки, оповідання, гуморески, анекдоти, які були Властиві для різних районів Росії, України, Білорусії. Так, «Золотая грамота» надрукувала казку «Росіянин і татарин», записану у с. Карели Тамбовської губернії, «Про царя в підземнім царстві»—в м. Погарі на Чернігівщині, «Лисиця і жбан» (білоруською мовою)—в Новогрудському повіті Гродненської губернії, «Лисиця»—в Новгородській землі та ін. Казки та народні легенди розповідали не тільки про кмітливість, дотепність селян, але й давали змогу переконатися в близькості і подібності російської, української, білоруської мов

як за своїм морфологічним, лексичним складом, так і за стилістичною формою та словниковим багатством. Все це пробуджувало національні почуття народу, примушувало пам'ятати своє історичне коріння.

Однією з основних форм культурних зв'язків стали безпосередні контакти представників західноукраїнських земель із своїми братами на Сході. В першій половині XIX ст. із Закарпаття до Росії виїхали І. С. Орлай, М. А. Балудяня*, П. Д. Ладій, В. Г. Кукольник, Ю. І. Гуца-Венелін, А. М. Дудрович, К. П. Павлович, І. І. Молнар та ін. Вони внесли значний вклад в розвиток російської науки і культури. Досить сказати, що учнями І. С. Орлая були М. В. Гоголь, Є. П. Гребінка, В. М. Забіла та ін.

В XIX ст. все більший потяг до західноукраїнських земель проявляли видатні російські та українські вчені і письменники. В 20—40-х роках там побували П. І. Кеппен, І. І. Срезневський, М. І. Надеждін, М. П. Погодін, а в другій половині XIX ст.— А. П. Чехов, А. Ю. Кримський, М. П. Драгоманов, Леся Українка, М. М. Коцюбинський та ін. «Товариство любителів природознавства» Московського університету неодноразово зверталося до своїх колег у Львові, Чернівцях, Мукачевому з проханням прислати на виставку український національний одяг. Галичину, Буковину, Закарпаття почали відвідувати туристи з Росії і Центральної України.

В національному відродженні Галичини велику роль відіграла діяльність І. Я. Франка. Він правильно оцінював позиції клерикальної інтелігенції, яка мала значний вплив на українське населення, зокрема сільське, виступав проти реакційних поглядів москвофілів, розвивав ідею єдності українців по обидва боки Карпат і всієї України, закликав до возз'єднання Західної України з єдинокровним російським народом. Преса, взаємозв'язки вчених і письменників, книги давали можливість народним масам Галичини, Буковини і Закарпаття бути в курсі подій, що стосувалися економічного, культурного, політичного життя Росії і всієї України. Знайомлячись із бібліотеками, періодичними виданнями, що виходили у Львові, Чернівцях, Ужгороді, Відні, можна впевнено говорити, що західноукраїнська інтелігенція була обізнана з творами видатних російських і українських письменників, публіцистів, істориків і політичних діячів. Все це позитивно впливало на пробудження національної самосвідомості західноукраїнського населення.

Під час жорстокого наступу реакції правлячих кіл західноукраїнське населення шукало підтримки і захисту у передових представників Росії і навіть в уряді. У 60-х роках XIX ст., коли правлячі кола Австрійської імперії почали наступ на українську культуру, населення звернулося з листом до російського посла у Відні і просило заступитися. З приводу цього російське посольство вело протягом 1861—1866 рр. переписку з австрійським імператором. 13 березня 1867 р. з Відня повідомляли, що російський посол передав у канцелярію Кабінету «Статської міністерії» листа, в якому викладалися думки про покращання культурних відносин між західноукраїнськими землями і Росією¹⁹.

Західноукраїнська молодь навчалася у вищих навчальних закладах Росії, Київському, Харківському, Одеському університетах. Документи свідчать, що й російські піддані навчалися, у Львові, Чернівцях. Так, у 1882 р. із 735 учнів чернівецької гімназії 11 чоловік були з Росії²⁰. Вихідці з Правобережної України в XIX ст. здобували вищу освіту у Львівському університеті.

Між західноукраїнськими та східноукраїнськими землями існували не тільки економічні і культурні, але й громадсько-політичні та революційні зв'язки. Через Галичину в Росію провозилася підпільна революційно-пропагандистська література, зокрема твори К. Маркса, Ф. Енгельса, М. Г. Чернишевського, О. І. Герцена, Т. Г. Шевченка, С. А. Подолінського. Тісне спілкування прогресивної інтелігенції Східної Галичини, Північної Буковини і Закарпаття з російськими демократичними колами зміцнювало співробітництво і дружбу братніх народів, насильно розділених штучними кордонами.

Населення Західної України завжди тяжіло до своїх єдинокровних братів, які жили на Сході. Чуття єдиної Родини не залишало їх на протязі віків. Цьому сприяли і економічні, культурні, громадсько-політичні зв'язки, що досягли значного рівня в XIX ст.

- ¹ Вестник императорского Русского географического общества.— Ч. 4, кн. 1.— Спб., 1852.— С. 9.
- ² Центральний державний історичний архів СРСР.— Ф. 13, оп. 2, спр. 73.— Арк. 2 (далі — ЦДА СРСР).
- ³ Центральний державний архів давніх актів СРСР.—Ф. 276, оп. 2, спр. 235,—Арк. 7, 8 (далі — ЦДАДА СРСР).
- ⁴ ЦДА СРСР.— Ф. 13, оп. 2.
- ⁵ Там же.— Спр. 26.— Арк. 5.
- ⁶ Обзоры внешней торговли России за 1871—1916 гг.—Спб., 1872—1917 (підрахунки авт.).
- ⁷ ЦДА СРСР.— Ф. 1287, оп. 1, спр. 206,—Арк. 21.
- ⁸ Там же,— Арк. 145.
- * Шульга І. Г., Задорожний В. І., Мазурок О. С. Внешняя торговля России через украинские сухопутные таможи в конце XVIII — начале XX вв.// Вопр. истории СССР,—1984,— Вып. 29.— С. 109.
- ¹⁰ ЦДА СРСР.— Ф. 1329, оп. 3, спр. 90,— Арк. 145, 335, 343.
- ¹¹ Государственная внешняя торговля в разных ее видах за 1802—1862 гг.— Спб., 1803—1863 (підрахунки авт.).
- ¹² ЦДАДА СРСР.— Ф. 276, оп. 2, спр. 235,— Арк. 8.
- ¹³ Ленін В. І. Розвиток капіталізму в Росії// Повне збір. творів.— Т. 3.— С. 235.
- ¹⁴ Владимир Броневский. Путешествие от Триеста до Санкт-Петербурга в 1810 году.—М., 1828,— Ч. II.— С. 15—16.
- ¹⁵ ЦДА СРСР.— Ф. 1286, оп. 5, спр. 667,— Арк. 6—7.
- ¹⁶ Центральний державний історичний архів УРСР в м. Львові,—Ф. 130, оп. 1, зв'язка 3, спр. 72.—Арк. 2, 5, 7, 9, 14 та ін. (далі — ЦДА УРСР у м.Львові).
- ¹⁷ Карпат,—1880,—№ 26—31.
- ¹⁸ Золотая грамота.—1885.— Ч. 6, 9.
- ¹⁹ ЦДА УРСР у м. Львові,— Ф. 130, оп. 1, зв'язка 10, спр. 300,—Арк. 31.
- ²⁰ Задорожний В. Е., Мазурок О. С., Шульга І. Г. Зоря незгасна,— Ужгород, 1986,— С. 96.

Одержано 19.05.1988

Автори, досліджуючи економічні та громадсько-політичні зв'язки западноукраїнських земель з Восточною Україною та Росією, приходять до висновку, що вони, незважаючи на довготривале територіальне розділення, посилювалися, особливо в період активного формування національного ринку.

Л. Г. Москвич

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНА ПРОБЛЕМАТИКА УКРАЇНИ XIX ст. НА СТОРІНКАХ ЖУРНАЛУ «СОВРЕМЕННОК»

Аналізуючи публікації журналу російської революційної демократії 50—60-х років XIX ст. — «Современник» автор показує, що чимало з них стосуються проблем соціально-економічної історії України періоду феодалізму і виражають найбільш прогресивні для свого часу революційно-демократичні концепції вітчизняної історії.

В центрі політичного життя Росії і України середини XIX ст., особливо другої половини 50-х років, була¹ запекла боротьба революційно-демократичних і поміщицько-буржуазних сил навколо питання революції і реформ, які повинні були визначити шляхи подальшого соціально-економічного і суспільно-політичного розвитку країни. На сторінках преси з цієї проблеми велась гостра дискусія. Революційно-демократичний табір, головною трибуною якого був «Современник», виражаючи і захищаючи насувні інтереси кріпосного селянства всієї країни, виступив з найпрогресивнішою програмою звільнення селян із землею без усякого викупу і за надання їм громадянських свобод.

На сторінках «Современника» статті, присвячені цій проблемі, з'являються вже напередодні революційної ситуації, в середині 1856 р. Радянські дослідники зазначають, що М. Г. Чернишевський вів на сторінках журналу критику самодержавства і кріпосництва дуже складним шляхом, викриваючи окремі породження самодержавно-кріпосницької системи. Вони підкреслюють, що в плані критики кріпацтва і самодержавства зручною формою було рецензу-

© Л. Г. Москвич

вання книжок зі статистики, оскільки з'являлася можливість говорити мовою фактів і цифр. Дійсно, у своїх рецензіях М. Г. Чернишевський критикував кріпацтво в економічному плані. Більш яскравим і виразним було викриття кріпацтва в юридичному, політичному, ідеологічному і морально-етичному аспектах на сторінках «Современника» в роки революційної ситуації в Росії в 1858—1861 рр.²

Редакція «Современника» в своїх виступах проти кріпацтва дотримувалася традиційного для всіх просвітителів погляду: кріпосне право в Росії — джерело всіх бід. Це положення було чітко сформульоване на сторінках журналу. М. Г. Чернишевський відзначив, що «...із знищенням цього основного зла нашого життя, кожне інше зло його втратить дев'ять десятих своєї сили»³.

Серед численних публікацій, що з'являлись в «Современнике» в 1856—1861 рр. і викривали політичну суть кріпосного ладу, провідне місце належить виступам М. Г. Чернишевського. У своїх дослідженнях він широко використовував публікації видатного статистика-економіста, вченого демократичних поглядів Д. П. Журавського (1810—1856)⁴, «який зробив цінний внесок в статистичну науку і практику статистичних описів різних галузей господарського життя дореформеної Росії»⁵, а також дворянського історика-егнографа М. А. Маркевича (1804—1860). Просякнуті глибоко оригінальними прогресивними ідеями, ці статистико-економічні праці всебічно розкривали реакційну суть кріпосного права на Київщині і Полтавщині, приводили читача до практичних висновків про гостру необхідність корінних перетворень у кріпосницькій Росії. У своїх роботах, присвячених нищівній критиці кріпацтва на Україні, М. Г. Чернишевський, щоб підкреслити правдивість думки і цифрових показників Д. П. Журавського, багато разів звертався до праць Я. О. Соловйова. Важливим є зауваження М. Г. Чернишевського про те, що на Київщині в порівнянні з усією Росією спостерігалась висока концентрація поміщицького землеволодіння, кріпосництво існувало у найжахливішій формі і найяскравіших проявах.

Розглядаючи дані Д. П. Журавського, М. Г. Чернишевський зазначає, що співвідношення дворян і кріпаків у порівнянні з іншими станами землеробського населення в чотири рази вище питомого рівня їх в середньому по Росії. Тяжкі кріпацькі умови привели до вимирання селянства. Смертність серед населення на Київщині збільшилась в 1823—1843 рр. на 22 % у порівнянні з 1804—1823 рр.⁶

Аналізуючи дані Д. П. Журавського про становий приріст населення, М. Г. Чернишевський зробив висновок, що протягом одинадцяти років зменшилась кількість поміщицьких селян, а за цей же період «число дворян збільшилось на 50 процентів, число купців і міщан на 20 процентів, число державних селян, Односторонців та ін. на 8 процентів»⁷. М. Г. Чернишевський нагадав читачам, що таку ж жахливу картину кріпосницької дійсності можна було спостерігати і в Смоленській губернії, про що свідчила робота Я. О. Соловйова «Сельскохозяйственная статистика Смоленской губернии».

Уповільнення темпів приросту кріпосного населення Київщини, як і в цілому Росії, свідчило про загальне погіршення становища селян, а його причиною, як відомо, було кріпосне право. В. І. Ленін зменшення кріпосного населення в Росії пов'язував з корінними змінами, що відбувалися у поміщицькому господарстві того часу, з втягуванням його в товарно-грошові відносини і посиленням старих панщинних форм експлуатації. «Повільне зростання населення,— відзначав В. І. Ленін,— найбільше залежало від того посилення експлуатації селянської праці, яке сталося внаслідок зростання товарного виробництва в поміщицьких господарствах в результаті того, що вони почали вживати панщинної праці на виробництво хліба *для продажу*, а не тільки на свої потреби»⁸. Всі ці явища мали місце в кріпосному селі Київської губернії. Поміщики губернії вивозили в 1847 р., за даними Д. П. Журавського, понад 1 млн четвертей хліба, зібраного на полях поміщиків, в їх маєтках виготовляли на продаж значну кількість борошна, пшона і крупи⁹.

М. Г. Чернишевський підкреслював, що в Київській губернії в 1845 р. нараховувалось 1266 поміщиків, що володіли більш 3/4 усієї землі і 2/5 всієї орної.

В їх руках знаходилось більше 2/3 всього населення губернії¹. Багатозначне порівняння, яке приводить М. Г. Чернишевський, характеризувало розподіл матеріальних благ і свідчило про антагонізм між кріпаками і поміщиками. На Київщині на кожного члена поміщицької родини припадав збір хліба більше, ніж з 230 десятин, а на кожного кріпака менше 9/10 десятини. Більше, ніж половиною маєтків володіло 75 поміщиків¹². Як вірно помітив М. М. Сікорський, «...картина розподілу матеріальних благ між різними класами суспільства, змальована М. Г. Чернишевським, викривала політичну суть всього самодержавного ладу»¹³.

Інформуючи читачів журналу про особливо тяжке становище кріпосних селян М. Г. Чернишевський наводить вражаючі факти: з кожних 100 господарств тільки 30 мали свою робочу худобу; 55 господарств були пішими 15—були городниками і бобілями. Далі він підкреслює, що більше 2/3 кріпаків були позбавлені можливості працювати в сільському господарстві так, як ті хто мав робочу худобу. Тому й економічне становище їх було незрівнянно гірше; ніж тяглих селян. Таким чином, М. Г. Чернишевський і на сторінках «Современника» показав соціальну диференціацію в українському селі в умовах кріпосного ладу, поскільки селяни, які не мали худоби, потрапляли в залежність від селян тяглих, віддаючи останнім за користування худобою

політичну свободу»¹⁴. М. Г. Чернишевський аналізував історію розвитку фабрик і заводів на Київщині, де в 40-х роках XIX ст. «шість сьомих частин всієї фабрично-заводської діяльності» було зосереджено в руках поміщиків і «швидкими темпами розвивалось цукрове виробництво». Він зазначав, що «вівчарство винокуріння і заводи вимагають, крім панщини, капіталів і вільнонайманої праці»¹⁵. Таким чином, соціальний конфлікт, породжений зародженням нових форм капіталістичних відносин і руйнуванням кріпосницьких форм господарювання, поширювався і на панівний клас. Ті поміщики, як прагнули будь-яким шляхом мати великі прибутки і орієнтувались на промисловість, по суті переставали бути поміщиками як такими.

Однак кріпосницька форма господарювання перешкоджала розвитку промисловості, оскільки машинне виробництво вимагало вільного робітника. Цитуючи Д. П. Журавського, за підрахунками якого «три чверті робітників з кріпосних селян не зацікавлені в збереженні поміщицьких фабрик, робота на яких більшою частиною не вигідна і утомлююча»¹⁷, М. Г. Чернишевський говорив про посилену експлуатацію примусової праці кріпаків на фабриках і заводах Київщини, що належали поміщикам. Як зазначають радянські дослідники, робота кріпаків на поміщицьких промислових підприємствах була одним із найтяжчих видів кріпосної праці¹.

Водночас М. Г. Чернишевський звернув увагу і на те, що в Київській губернії нараховувалося близько 21 000 селян, які працювали на цукрових і винокурних заводах по найму. Звідси його висновок: «Нема потреби говорити, наскільки важливе це джерело грошового прибутку для сільського населення, яке до цього часу майже не знало ніяких інших відносин до праці, крім обов'язкових повинностей»¹⁹. Правда, звернувши увагу на ці нові елементи в економіці і в цілому оцінивши їх як прогресивне явище, М. Г. Чернишевський не аналізував їх, тому що вони ще не були переважаючими, оскільки панували кріпосницькі виробничі відносини.

Але М. Г. Чернишевський цікавився надрукованою в 1855р. в «ірудах комісії для описання губерний Киевского учебного округа» статтею Д. П. Журавського «О кредитных сделках в Киевской губернии», яка, за твердженням академіка АН УРСР М. В. Птухи, була «класичним зразком статистичної науки середини XIX ст.»²⁰. М. Г. Чернишевський також високо оцінив цю статтю зазначивши, що вона «має, як і всі дослідження цього чудового вченого велику наукову цінність»²¹. Д. П. Журавський вперше звернув увагу на так звані маклерські книги і записи нотаріусів, в яких відображено рух матеріальних цінностей і кредитових операцій, що були важливим джерелом вивчення економічного стану губернії, зокрема статистики приватного майна і різного роду позик. М. Г. Чернишевський в своїй рецензії наводить як цифрові

дані, так і висновок Д. П. Журавського про грошовий обіг, який свідчив, що купці більше дали в борг грошей, ніж взяли. Хоч найбагатшим майновим прошарком населення Київщини був клас поміщиків, статистичні дані свідчили про їх зростаючу заборгованість. Таким чином, М. Г. Чернишевський, використовуючи статистичні дані Д. П. Журавського, підводив читача до висновку, що поміщицькі господарства поступово розорюються і приходять до свого повного занепаду, що свідчило про розклад кріпосної системи в цілому.

Грунтуючись на конкретних фактах статті Д. П. Журавського, М. Г. Чернишевський показав зростання кількості капіталів на Київщині. Так, з 1808 по 1848 р. «число кредитних угод збільшилось майже в 7 разів, а кількість капіталів, що в них оберталась, збільшилась майже в десять разів»²². Ці дані свідчили про зародження капіталістичних відносин.

Роботи Д. П. Журавського, які служили йому «своєрідним еталоном при оцінці інших праць з історії, соціології і статистики»²³, Чернишевський використовував, коли розглядав брошуру О. П. Шипова.

Слов'янофіл О. П. Шипов відстоював розвиток вітчизняної бавовняної промисловості в Росії і був проти надмірного ввозу продукції цієї галузі з закордону. М. Г. Чернишевський же виступив проти формального підходу до вирішення цієї проблеми, поклавши в центрі проблеми інтереси широких народних мас, інтереси народного промислу і взагалі народного добробуту. На сторінках «Современника» він цитує уривки із «Статистического описания Киевской губернии», де розглянуто розвиток фабрично-заводської промисловості і можливості розвитку внутрішнього ринку і зовнішньої торгівлі в конкретно-історичних умовах, враховуючи всі особливості промислово-господарського розвитку в найтіснішому зв'язку з економічним добробутом народу. Таке рішення проблеми перспектив розвитку національної промисловості, внутрішньої і зовнішньої торгівлі підтримував М. Г. Чернишевський²⁴. Тому він приєднався до думки Д. П. Журавського, який заявив: «Перш за все і більш за все потрібно думати про народний добробут. Все, що сприяє йому, я захищаю. Все, що шкодить йому, я відкидаю»²⁵.

Про те, наскільки авторитетним було науково оброблене Д. П. Журавським «Статистическое описание Киевской губернии», де була подана динамічна картина економічного становища різних соціальних груп населення краю, свідчить і той факт, що це джерело М. Г. Чернишевський використав і в своїй статті «О новых условиях сельского быта», надрукованій в «Современнике» в 1858 р.

Радянські дослідники зазначають, що саме в цій статті М. Г. Чернишевський, полемізуючи з апологетами кріпацтва Тенгоборським, Гакстгаузеном, відкрито виступав на захист кріпосних селян, відстоюючи їх право на землю, виступаючи за повне скасування кріпосного права, а також різко критикуючи його в економічному і політичному плані.

На конкретному фактичному матеріалі Д. П. Журавського М. Г. Чернишевський показав надто низьку продуктивність примусової кріпосної праці.

В результаті порівняння відроблених панщизняних днів з кількістю днів, що поглинали на польові роботи, він дійшов висновку, що на польові роботи вжито «близько четвертої частини всієї праці; а три чверті робочих сил панщини витрачались в цьому господарстві зовсім даремно, не приносячи власнику абсолютно ніякого прибутку, а часто перетворюючись йому в прямі збитки, які доводилось покривати йому рештою, четвертою частиною панщини»²⁶.

Використовуючи дані Д. П. Журавського, М. Г. Чернишевський дійшов висновку, що прибутки поміщиків Київщини не оплачували навіть вартості робочої сили. «Однієї робочої сили використовується ними (поміщиками.— Авт.), наприклад, в Київській губернії на 7 230 000 карбованців сріблом, а всього доходу виходить тільки 7 130 000 карбованців сріблом», отже, доход виходить менше вартості робочої сили, якщо б це було при оплаті найманої праці. При цьому М. Г. Чернишевський вказав, що необхідно враховувати ще й те, «що близько половини поміщицьких прибутків» поступають з інших джерел, крім панщини. В кінцевому результаті весь прибуток, який дає панщина, складає 4 млн крб. сріблом, тобто ледве дорівнює 60 % собівартості панщи-

ни Звідси багатозначний висновок: «обов'язкова праця руйнівна не тільки для селян а й для самих поміщиків»²⁷. До того ж особливо важливим нам здається зауваження М. Г. Чернишевського: «Люди, що не знають сільського господарства в Київській губернії, можуть, мабуть, подумати, що в інших губерніях справи можуть йти краще, що порядок поміщицького господарства у Київській губернії гірше, ніж у великоруських. Навпаки, в ній він набагато кращий і висновок, який подає дослідження Журавського для Київської губернії, ще з набагато більшою силою стосується до Великої Росії, яку ми мали переважно на увазі в цій статті»²⁸.

На сторінках просякненого революційно-демократичним духом «Современника» це звучало як безапеляційний присуд кріпацтву, яке негативно впливало на всі класи суспільства і на державу в цілому, а перш за все гальмувало розвиток економічних сил країни.

Ідеї М. Г. Чернишевського розвивав в «Современнике» Є. П. Карнович, який докладно розглянув роботу О. Г. Іройницького «О числе крепостных людей в России». Тут виразно показано картину становища кріпосного населення всієї європейської частини Російської імперії, де в середньому на кожного поміщика приходилося по 94 кріпака.

Розглядаючи кількість кріпаків по губерніях, Є. П. Карнович вказав, що найбільше число кріпаків в Росії по абсолютній чисельності проживало в Київській губернії (521 245 чоловік) і в суміжних з нею Волинській і Подільській в котрих кріпаки складали від 500 до 400 тис.

Особливе значення цього глибоко аргументованого висновку фс. 11. Карповича полягало в тому, що він стверджував повну наукову безпідставність українських націоналістичних істориків, які прагнули затушувати в своїх працях гостроту класових суперечностей на Україні в умовах феодально-кріпосницької

статті «Труден ли выкуп земли?», надрукованої в розпалі боротьби навколо майбутньої реформи, М. Г. Чернишевський знову звертається до роботи Д. П. Журавського «Статистическое описание Киевской губернии». Вш «протиставляє потоку проектів викупу селянських наділів, що публікувались в журналах кріпосниками, свої розрахунки, що ґрунтувались на даних Журавського»³⁰. М. Г. Чернишевський показує довільність і необґрунтованість статистичних розрахунків поміщиків, що намагались отримати вищу ціну за землю яку викупували селяни. При цьому він підкреслює широту своєї аргументації: «Ми взяли сумлінні і правдиві дослідження про півмільйона душ чоловічої статі тобто про цілий мільйон душ обох статей, а інші будували свої висновки на одному будь-якому маєтку та й то без точної перевірки його прибутків»³¹.

Глибокий і всебічнонауковий аналіз М. Г. Чернишевським робіт Д. П. Журавського і ті прогресивні антикріпосницькі ідеї, які мовою цифр виражені в його працях, набрали особливої політичної гостроти в зв'язку з подіями, що відбувалися на Київщині в 1855 р.³² Пройняті революційно-демократичним духом його рецензії переконливо пояснювали і пропагували передовим читачам «Современника» антикріпосницьке селянське повстання, відоме під назвою «Київська козаччина».

В період реакції 1863 р. «Современник» викривав спроби поміщицько-ліберальної публіцистики в дусі офіційної ідеології інтерпретувати масове прагнення селян звільнитися від кріпацької залежності. В цьому ж році вийшла брошура очевидця цих подій С. С. Громеки, в якій він стверджував, що виступи селян були «непорозумінням», що «український народ» відданий своєму російському царю». У 10-му номері журналу М. Є. Салтиков-Щедрін різко розкритикував цю брошуру та пояснив, що головна причина виступу кріпаків — у нестерпному соціально-економічному становищі.

На матеріалі «Статистического описания Киевской губернии» М. Г. Чернишевський зробив історичні екскурси щодо форм управління в ряді міст Правобережної України, зробив свої зауваження, що стосувалися міського населення промисловості, заробітків, фінансів, ведення міського господарства та ін. Деякі відмінності в господарюванні і управлінні містами, що збереглися на

Україні в ХІХ ст., він правильно пояснював польсько-шляхетською системою господарювання і управління .

З різкою критикою кріпосного ладу в Київській, а також в Полтавській губерніях України М. Г. Чернишевський виступив і у зв'язку з виходом у світ в 1855 р. «Трудов Комиссии, высочайше учрежденной при имп. университете св. Владимира для описания губерний Киевского учебного округа»³⁵. До речі, секретарем цієї Комісії працював Д. П. Журавський.

М. Г. Чернишевський звернув увагу на вміщену у виданні велику статтю М. А. Маркевича «О народонаселении Полтавской губернии». Відомо, що програму вивчення п'яти губерній Київського учбового округу — Київської, Волинської, Полтавської, Чернігівської і Подільської—детально розробив Д. П. Журавський. Безсумнівно, що за цією програмою була написана стаття М. А. Маркевича. На основі аналізу її великого статистичного матеріалу М. Г. Чернишевський зробив свої власні узагальнення і висновки, прийняті нищівною критикою кріпацтва. Зокрема, справедливими і важливими він визнав розрахунки і висновки автора статті про те, що в Полтавській губернії смертність серед кріпаків як один із наслідків майже повної відсутності медичного обслуговування значно більша, ніж серед дворян і міщан. Один лікар припадав на 21 628 душ, а одна аптека — на 92 512³⁶.

Порівнюючи висновки М. А. Маркевича про рекрутську повинність в Полтавській губернії з рекрутською повинністю в Київській і Смоленській губерніях, М. Г. Чернишевський приходять до висновку, що «розподіл рекрутської повинності по губерніях відбувається досить рівномірно». З 1000 дорослих чоловіків забирають в солдати в Смоленській губернії 280, в Київській —272, в Полтавській—287, тобто рекрутчина величезним тягарем лягає на кріпосне населення всієї Росії, і це негативно позначається на зростанні населення села. Разом із тим він відзначає, що кріпосне право гальмує зростання міського населення Полтавської губернії, чисельність якого тут з 1835 по 1850 р. зменшилась на 3 %.

Таким чином і на матеріалі статистичних даних Маркевича Чернишевський робить висновок, що кріпосне право, безземелля і малоземелля і тісно пов'язане з ними матеріальне становище, від якого залежить народжуваність, смертність і т. ін., є головною причиною зменшення як міського, так і сільського населення Полтавської губернії.

Уважно вивчаючи різні наукові видання, Чернишевський звернув увагу і на другу статтю цього ж автора —«Реки Полтавской губернии», опубліковану 1856 р. в «Записках русского географического общества». На думку Чернишевського, ця праця «дуже корисна для статистичних міркувань», «складена виразно і сумлінно». Зокрема, він відзначив, що 2/3 населення Полтавщини (1 108 448 мешканців) живе біля річок, на яких поміщики набували багато непотрібних гребель і недіючих млинів, а це в свою чергу привело до того, що хліборобський край позбавили багатьох тисяч гектарів орної землі і можливості відправляти на ринки річковим шляхом сільськогосподарські продукти, що підривало загальний добробут краю³⁷.

Не обійшов своєю увагою «Современник» і питання, пов'язані з торговельно-економічним розвитком України, зокрема історію ярмаркової торгівлі на Україні в кінці ХVІІІ — першій половині ХІХ ст.³⁸ . До цієї проблематики належить стаття С. І. Пономарьова про діяльність Хрещенської контрактної ярмарки в Києві в 1831—1851 рр. Автор показав, як за вказаний період ярмарка перетворила Київ у великий торговельний центр³⁹. Цей висновок, підкріплений статистичним матеріалом, має джерелознавче значення і свідчить про піднесення спаду ярмаркової торгівлі. Він правильно пов'язує торгівлю з інтенсивним зростанням таких конкуруючих з Києвом торговельно-економічних центрів, як Одеса і Харків.

М. О. Добролюбов всебічно проаналізував і високо оцінив в «Современнике» капітальне дослідження відомого російського публіциста і письменника, одного з ідеологів слов'янофільства в Росії І. С. Аксакова про українські ярмарки Полтавщини, Чернігівщини і Харківщини⁴⁰, відзначив характерні особливості української ярмаркової торгівлі, яка носила переважно оптовий

характер і мала певний кругообіг. Поряд з сільськогосподарськими продуктами худобою, кустарними виробами важливу графу ярмаркової торгівлі склали промислові вироби. З середини XIX ст., відзначав М.О.Добролюбов, на Україні поширюється кредитна форма ярмаркової торгівлі і самі фабриканти починають брати участь в торгових операціях.

М. О. Добролюбов підкреслив, що ярмаркова торгівля на Україні, де нараховувалось 11 головних оптових ярмарків, які мали важливий вплив на промисловість і торгівлю всієї Росії, велась без належного обліку, обороту -оварів і грошових засобів, в умовах відсутності гласності, невігластва, таємничості і недовір'я між станами. Але І. С. Аксаков сумлінно вивчивши ярмаркову торгівлю, розкрив велику різницю в статистиці ярмаркових грошових обігів в порівнянні з офіційними даними.

На неможливість отримати точні відомості про торговельні обороти, зокрема в Київській губернії, вказував і М. Г. Чернишевський, відзначивши, що однією з причин такого явища було те, що частина купців, не володіючи капіталами, вела свої справи виключно за допомогою обігу •

Дослідження радянських істориків підтверджують висновки М. О. Добролюбова і І.С. Аксакова про характер торгівлі на Україні в середині XIX ст. у великих ярмаркових центрах.

Не обійшов «Современник», здавалося б, на перший план дрібниць, але важливих повідомлень київської періодики про події соціально-економічного життя міста. Так, наприклад, М. Г. Чернишевський повідомляв на сторінках журналу що в Києві 10 вересня 1857 р. була влаштована виставка сільських виробів, на якій було представлено 1500 експонатів⁴². Він звернув особливу увагу на вироби державних селян і цим підкреслив великі можливості праці, не обтяженої кріпосною залежністю.

З метою розвитку внутрішньої і зовнішньої торгівлі «Современник» вже наприкінці 40-х років ставив питання про прискорений розвиток і удосконалення річного судноплавства по Дніпру і Дністру, про будову залізниць, якими можна було б швидко доставляти сільськогосподарські продукти України до Одеси і інших портів⁴³.

Журнал відзначав й ті важливі у майбутньому явища розвитку капіталістичних відносин, які щойно зароджувались. Вже в 1849 р. «Современник» надрукував цікаву статтю, в якій були накреслені шляхи і перспективи розвитку шовківництва в південних губерніях України, яке поширювалось і в північних губерніях України⁴⁴. Як відомо, тільки з кінця 20-х років XIX ст. геологи зайнялись інтенсивним дослідженням вугільних багатств Донецьких степів. «Современник», інформуючи читачів про видобування антрациту, відзначав, що це паливо має велике значення для розвитку економіки степових районів України. На цю тему стали з'являтися друковані праці. Зокрема, проф. Г. Є. Щуровський (1803—1884) у своїй праці «Русские каменноугольные бассейны, и особенно Донецкий, в нынешнем их развитии» (1854 р.) відзначив величезне відставання Росії по вуглевидобутку від розвинутих країн Західної Європи. М. Г. Чернишевський негайно скористався цією публікацією для підцензурної критики самодержавства і кріпосництва, вказав, що серед багатьох проявів економічної відсталості Росії одним з яскравих прикладів є дуже незначний вугледобуток в Донбасі⁴⁵. Набагато пізніше «Современник» повідомив що Російське Географічне товариство розглянуло листа професора В. і'Лапшина про відкриття в Бахмутському, Олександрівському і Слово-сербському повітах великих покладів залізної руди, можливості п видобутку і будівництва заводів⁴⁶.

Таким чином, «Современник» з позицій революціо-демократичної концепції вітчизняної історії звернув увагу і дав багато в чому серйозне наукове тлумачення різноманітним явищам соціально-економічного процесу на Україні періоду розкладу феодально-кріпосницького ладу і утвердження капіталістичних відносин в економіці країни на основі неблаганної дії об'єктивних законів розвитку суспільства. В журналі відзначалося, що всі соціально-економічні явища, "що мали місце в економіці України, були нерозривно зв'язані з економічним розвитком всієї Росії.

Із статей «Современника» було ясно, що журнал цілком солідаризувався і всіляко підтримував боротьбу безправного і покріпаченого селянства всієї Росії з кріпосництвом і самодержавством. Особливу увагу «Современник» звертав на проблеми торговельно-економічного розвитку України в системі всеросійського внутрішнього ринку, публікував цікаві матеріали з історії товарно-грошових відносин на українських ярмарках, які були значним ринком збуту для промислових товарів Центральної Росії. Показуючи на неспростованому фактичному матеріалі малоефективну продуктивність примусової праці кріпаків на фабриках і заводах України, «Современник» тим самим розкривав ще один важливий аспект гальмування кріпосним правом всіх сторін соціального, економічного і політичного розвитку країни, стверджував правомірність революційної боротьби за повну ліквідацію феодально-кріпосницької системи і її породження.

- ¹ Сладкевич Н. Г. Борьба общественных течений в русской публицистике конца 50-х — начала 60-х годов XIX в.— Л., 1979.—127 с.; Сикорский Н. М. Журнал «Современник» и крестьянская реформа 1861 г.—М., 1957,—195 с.
- ² Сикорский Н. М. Указ. соч.— С. 19.
- ³ Чернышевский Н. Г. О новых условиях сельского быта: (Статья первая) // Полн. собр. соч.— Т. 5.— С. 69.
- ⁴ Подварков Г. Л. Русский статистик-экономист Дмитрий Петрович Журавский.— М., 1961.— С. 3, 25.
- ⁵ Птуха М. В. Д. П. Журавский. Жизнь, труды, статистическая деятельность.— М., 1951.— С. 3.
- ⁶ Чернышевский Н. Г. Статистическое описание Киевской губернии// Полн. собр. соч.— Т. 3.— С. 391.
- ⁷ Там же.— С. 393; Сикорский И. М. Указ. соч.— С. 30.
- ⁸ Ленин В. И. Экономический зміст народництва і критика його в книзі п. Струве // Повне збір. творів.— Т. 1.— С. 449.
- ⁹ Статистическое описание Киевской губернии.— Спб., 1852.— Ч. 3.— С. 372.
- ¹⁰ Чернышевский Н. Г. Статистическое описание...— С. 394, 397.
- ¹¹ Там же.— С. 397.
- ¹² Там же.— С. 398.
- ¹³ Сикорский Н. М. Указ. соч.— С. 30.
- ¹⁴ Чернышевский И. Г. Указ. соч.— С. 409; Дружинина Е. И. Критика самодержавия и крепостного права в легальных произведениях Н. Г. Чернышевского накануне революционной ситуации (1853—1857) // Революционная ситуация в России в 1859—1861 гг.— М., 1962,—С. 367.
- ¹⁵ Чернышевский Н. Г. Статистическое описание...— С. 414, 416—417.
- ¹⁶ Птуха М. В. Указ. соч.— С. 44.
- ¹⁷ Чернышевский Н. Г. Указ. соч.— С. 418.
- ¹⁸ Гуржій І. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст.— К., 1954,— С. 86.
- ¹⁹ Чернышевский Н. Г. Указ. соч.— С. 417, 418.
- ²⁰ Птуха М. В. Указ. соч.— С. 33.
- ²¹ Чернышевский Н. Г. Труды Комиссии, высочайше утвержденной при имп. университете св. Владимира для описания губерний Киевского учебного округа // Полн. собр. соч.— Т. 4.— С. 611—612.
- ²² Там же.— С. 614.
- ²³ Литвак Б. Г. Чернышевский и отечественное источниковедение// Вопросы истории,—1978,—№ 6,— С. 35.
- ²⁴ Подварков Г. Л. Указ. соч.— С. 14.
- ²⁵ Чернышевский Н. Г. Хлопчатобумажная промышленность и важность ее значения в России // Полн. собр. соч.— Т. 4.— С. 619.
- ²⁶ Чернышевский Н. Г. О новых условиях сельского быта (ст. первая) // Там же.— Т. 5.— С. 80.
- ²⁷ Там же.— С. 84.
- ²⁸ Там же.— С. 83—84.
- ²⁹ Карнович Е. П. По поводу статьи г. Тройницкого «О числе крепостных людей в России» // Современник. Отд. Смесь.—1958.— № 7.— С. 3—25.
- ³⁰ Литвак Б. Г. Указ. соч.— С. 35.
- ³¹ Чернышевский Н. Г. Труден ли выкуп земли?// Полн. собр. соч.— Т. 5.— С. 516.
- ³² Сладкевич И. Г. Указ. соч.— С. 58.
- ³³ Салтыков-Щедрин М. Е. Киевские волнения в 1855 году.— Спб., 1863 // Современник. Отд. 2,—1863.—№ 10,—С. 321—3 26.
- ³⁴ Чернышевский И. Г. Статистическое описание...— С. 34—35.
- ³⁵ Чернышевский Н. Г. Труды Комиссии...— Т. 4.— С. 606 —611.
- ³⁶ Там же.— С. 608.
- ³⁷ Чернышевский И. Г. Записки имп. русского географического общества, кн. XI / Изд. под ред. В. Г. Ерофеева,— Спб., 1856 // Полн. собр. соч.— Т. 4,— С. 574—575.
- ³⁸ Гуржій І. О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні: (3 кінця XIII ст. до 1861 року).—К., 1962.—С. 79.
- ³⁹ Пономарев С. И. Исторические и статистические заметки о Киевских контрактах // Современник.—1851.—№ 5, отд. 4.— С. !—9.

- ⁴⁰ Добролюбов Н. А. Исследование о торговле на украинских ярмарках И. Аксакова // Собр. соч.— Т. 3,— С. 348—360.
- ⁴¹ Чернышевский Н. Г. Статистическое описание...— С. 419.
- ⁴² Чернышевский Н. Г. Выставка сельских- произведений в Киеве// Поли. собр. соч.— Т. 4,— С. 861.
- ⁴³ Небольсин Г. П. Железные дороги и хлебная торговля// Современник.—1847.—№ 4, отд. 4.— С. 144—146; Небольсин Г. П. О судоходстве по Днестру// Там же.—№ 5, отд. 4 — С. 19—22.
- ⁴⁴ Настоящее состояние шелководства в России// Там же.—1849. Отд. 5.—№ 12.— С. 175—179.
- ⁴⁵ Чернышевский Н. Г. Магазин земледения и путешествий.— Сб., изд. Н. Фроловым.— М., 1854,— Т. 3,— С. 394—427 // Полн. собр. соч.— Т. 2,— С. 623—624.
- ⁴⁶ Панаев И. И. Заметки нового поэта // Современник.—1856.—№ 12, отд. 5.— С. 262.

Одержано 19.05.1988

Анализуя публикации журналу* русской революционной демократии 50—60-х годов XIX в.—«Современник», автор показує, що багато з них касаються проблем соціально-економічної історії України періода феодалізму і виражали прогресивні для свого часу революційно-демократическої концепції отечественної історії.

О. О. ФРАНКО

ЗВ'ЯЗКИ «ЗЕМЛІ І ВОЛІ» ПОЧАТКУ 60-х РОКІВ XIXст. З УКРАЇНОЮ

На основі документальних джерел, вперше введених в науковий обіг, висвітлюються різні ділові зв'язки всеросійської революційної організації «Земля и воля», керованої М. Г. Чернишевським, з прогресивною, демократичною громадськістю України, зокрема — Києва, Харкова, Полтави, Чернігова.

В середині 1861 р. в результаті зближення різних революційно настроєних гуртків була створена керована М. Г. Чернишевським загальноросійська революційна організація, що в кінці року дістала назву «Земля і воля». Її програма визнала неминучість революції, вимагала демократичної республіки, виборного управління, скликання Установчих зборів, знищення приватної власності на землю, заводи і фабрики, рівних прав жінок з чоловіками. На липень 1863 р. «Земля і воля» мала не менше 14 місцевих відділень, в яких налічувалось 0іля 3 тис. чоловік¹.

О. І. Герцен і М. П. Огарьов надавали великого значення взаємовідносинам Петербурзького і Закордонного (Лондонського) центрів з провінціальними відділеннями і вказували на три основні пункти в Росії: Нижній Новгород, Україну і Урал — Сибір.

М. В. Нечкіна відтворила найважливіші програмні положення, що були висунуті цією так званою першою «Землею і волею», прийшла до висновку, що вже в квітні 1862 р. керівники землевольців домовились між собою про шляхи залучення представників національних окраїн до загальноросійського визвольного руху. Зокрема, «Землею і волею» передбачалось, що в Литві і на Україні «повинні діяти свої власні організації...», а «...з ними великоросійська організація обов'язково входить в найтісніші стосунки, як рівна з рівними»². Поки що дискусійним залишається питання про існування провінціальних відділень «Землі і волі» на Україні. Однак архівні документи та дослідження підтверджують, що центр «Землі і волі» в Петербурзі робив активні спроби організації конспіративних зв'язків з такими містами України, як Полтава (через О. І. Строніна), Харків (через М. П. Балліна), Київ (через І. Г. Жукова та Т. Р. Рильського), Чернігів (через І. А. Андрущенка і А. А. Тишинського).

Влітку 1862 р. відбулася зустріч одного з керівників організації О. О. Слепцова з полтавським громадським діячем демократичного напрямку О. І. Строніним. В своєму щоденнику О. І. Стронін згадує про цю зустріч та пропозицію

© о. о. ФРАНКО

О. О. Слепцова стати членом «Землі і волі», хоча тут же і зауважує, що він не згодився на запрошення Слепцова^а.

Необхідно врахувати, що якраз та частина щоденника О. І. Строніна, де йдеться про зустріч, не збереглась (можливо, знищена автором у зв'язку з переслідуваннями та його арештом) і відновлена ним в кінці життя. Такий відновлений варіант щоденника вже скоріше нагадував спогади. На сході літ після тюремного ув'язнення і вислання погляди О. І. Строніна, безумовно, змінились. В полтавський період життя вони відзначалися революційністю: поширення нелегальної літератури, організація гуртка гімназистів, де читалися твори О. І. Герцена, відвідання його в Лондоні, лекції про вчення Вольтера і Монтеस्क'є, активна участь в організації недільних шкіл і першої на Україні безплатної жіночої гімназії, що характеризує О. І. Строніна як людину, що могла бути членом «Землі і волі» в Полтаві⁴.

М. В. Нечкіна, посилаючись на слова О. О. Слепцова (у викладі М. Лемке), а також слідчі матеріали справи І. А. Андрущенко, вважала, що в Полтаві існувало відділення «Землі і волі». Так, на питання землевольця І. А. Андрущенко, чи є агенти на півдні, член організації Пушторський відповів, що є тільки в Полтаві,—«спроба організувати агентуру в Києві не удалася, а в Чернігові організації поки що немає»⁵.

Про існування полтавського відділення організації свідчить у своїх спогадах і дружина О. О. Слепцова. Вона вважає, що О. І. Стронін входив в третю п'ятірку, створену її чоловіком (О. Стронін, В. Чуйко, О. Рошин, С. Капустін)

Поки що інших документальних підтверджень цієї версії немає, але не викликають сумнівів спроби встановлення зв'язків між центром «Землі і волі» та полтавчанами.

З весни 1862 р. встановились тісні зв'язки керівників «Землі і волі» О. О. Слепцова і М. О. Серно-Соловйовича з катеринославським та харківським громадським діячем, організатором освітніх «п'ікквікських клубів» М. П. Балліним. Як відомо, керівне ядро «Землі і волі» створило літературну групу в складі О. О. Слепцова, В. і М. Курочкіних, Г. Є. Благосветлова, братів Серно-Соловйовичів та ін.

М. О. Серно-Соловйович отримав книгарню в Петербурзі, яка служила місцем конспіративних сходок та обміну нелегальної літератури. М. П. Баллін, створивши книжковий магазин в Харкові, встановив зв'язки з М. О. Серно-Соловйовичем, приїжджав до Петербурга, де зустрічався з М. Г. Чернишевським⁷. Та все-таки їх ідейним послідовником не став, хоч погляди його були дуже «крайніми», як він про це писав сам. «Переконання наші дуже крайні,—повідомляв М. П. Баллін В. Португалову;—...Ми майже анархісти, або принаймні демагоги, але безперечно соціалісти в найбільш крайньому значенні цього слова»⁸.

В оточення М. П. Балліна в Харкові входив і визначний філолог О. О. Потебня, брат якого активний землевонець А. О. Потебня, був одним із керівників «Комітету російських офіцерів в Польщі». Сам О. О. Потебня був членом харківської громади та підтримував зв'язки з польським революціонером В. Ю. Хорошевським, який часто бував у М. Г. Чернишевського і М. О. Добролюбова, добре знав П. П. Чубинського, навчаючись разом з ним у Петербурзькому університеті.

Дружина М. П. Балліна — Олена Степанівна — була сестрою члена харківського таємного революційно-демократичного товариства, а згодом члена петербурзького центрального комітету «Землі і волі» С. С. Римаренка. її вчителем був інший активний член харківсько-київського товариства В. Й. Португалов. Після заслання М. П. Балліна вона продовжувала тримати книжковий музичний магазин з бібліотекою, підтримуючи зв'язки з Петербургом. В 1863 р. вона опублікувала «Українські пісні, видані коштом Балліної».

Під час арешту М. О. Серно-Соловйовича (липень 1862 р.) жандарми знайшли листування Балліних. Слідча комісія повідомляла міністру внутрішніх справ: «Баллін перебував у зв'язках з книгопродавцями різних міст і особливо

з Серно-Соловйовичем, вже арештованим з приводу відкриття злочинних зносин його з вигнанцем Герценом» .

Ще й сьогодні між дослідниками ведуться дискусії про належність А. О. Красовського до організації. Група по вивченню революційної ситуації в Росії кінця 50—60-х років XIX ст., що видала вісім томів збірників статей та документів, віддаючи належне революціонеру, не вважає його членом «Землі і волі», хоч визнає, що під впливом її програмного документа «Что нужно народу?» ним були написані прокламації «Житомирці»¹⁰. Але ні в жандармських документах, ні в мемуарах, ні в особистих архівах членів організації їм я А. О. Красовського не згадується. Однак його погляди на підтримку польського повстання, що готувалось, агітацію серед селян та війська, участь в недільних школах свідчили про прихильність до ідей землевольщів, а слова «земля і воля», вжиті ним в прокламації, не могли бути випадковими. _

В Петербурзі член «Громади» А. О. Красовський був зв'язаний з демократами російських та польських товариств. У вересні 1861 р., коли «Земля і воля» тільки почала формуватися, він виїхав до Києва і, ймовірно, не встиг стати членом Відомостей, що став він ним у Києві, теж немає, але якраз влітку 1862 р. виїхали «неофіти» організації для вербування людей і встановлення зв'язків на Україні.

Чому шукали вони підтримки в Полтаві та Харкові і чому б не звернутись було їм до добре знайомого по Петербургу А. О. Красовського. Документів про це могло і не зберегтись, бо 18 червня 1862 р. він за розповсюдження відозви серед солдатів не стріляти в селян, що повстали, був заарештований. На допиті він не видав ні однієї людини, хоч землевольцям було відоме коло його друзів, серед яких був і Т. Р. Рильський. Якраз його в кінці 1863р. і привіз до Петербурга землевонець І. Г. Жуков для встановлення співробітництва «Землі і волі» з українськими громадами .

Раніше І. Г. Жуков служив в Києві, але за «братання» з поляками змушений був піти у відставку. В Петербурзі В. М. Білозерський познайомив його з редактором «Военного сборника» землевольцем П. В. Анненковим. Згодом І. Г. Жуков став одним з активних членів організації, взявшись за перевезення типографії в більш безпечне місце.

Можна допустити думку, що М. Г. Чернишевський шукав зближення зі столичними громадівцями. Про це йдеться в листі Л. І. Глібова до землевольця І. А. Андрущенка від 15 червня 1862 р.: «Невтішні вісті дійшли до мене про «Основу» Я втім, не вірю. Сухомлинов, один із співробітників «Основи», був нещодавно в Києві і говорив про можливість швидкого закриття виробництва «Основи» (навіть може з виходом квітневої книжки). Білозерський приєднався ніби до партії Чернишевського, Костомаров тому не буде приимати участь в «Основі», Куліш наче зробить те ж і таке інше» .

Логічно зауважити: якщо землевольці шукали зближення з представниками прогресивних українських кіл через Строніна, Балліна, Носа, Рильського, то чому б відкидати найближчий шлях зближення в Петербурзі представників «партії Чернишевського» з петербурзькою громадою?

Про наявність зв'язків між громадівцями на Україні та землевольцями згадується і в щоденнику В. С. Гнилоширова. «Куліш казав, що партія наших гостей досить сильна і впливова. їм хотілось знати, що робиться в Південній Русі і з цією метою вони будуть в Харкові і Києві. В Харкові нещасний представник їхнього напрямку Баллін... Одна з важливих умов, запропонована нашими парламентарями — літературна підтримка з їх боку українського питання припустимо, хоча б в «Современнике», і невтручання в наші справи»

Відомо що українські революціонери під керівництвом В. С. Синьогуба «послідовника злочинця Красовського», намагались організувати допомогу польському повстанню. На допиті В. С. Синьогуб говорить про спілкування партій з громадами на Україні та в Петербурзі, про вплив на нього А. О. Красовського та П. П. Чубинського. Останній, учасник та керівник петербурзьких студентських виступів, добре знав члена ЦК «Землі і волі» М. І. Утіна. Переїхавши до Києва, він жив разом з В. С. Синьогубом і мав на нього великий вплив, «співав часто російські підбурювальні пісні і навчив їх мене» .

За завданням Петербурзького комітету «Землі і волі» на Україну після закордонної поїздки мав виїхати активний член організації А. І. Ничипоренко. І хоч він не вистояв у в'язниці Петропавлівської фортеці та розказав все, його діяльність як члена «Землі і волі» повинна бути об'єктивно висвітлена.

А. І. Ничипоренко був кореспондентом «Колокола», напередодні виїзду за кордон його відвідав М. О. Серно-Соловйович, а в Кенігсберзі зустрів В. І. Кельсієв, до Берліна вони їхали разом з М. С. Курочкіним. В Лондоні на нього покладав великі надії О. І. Герцен. Довір'я О. І. Герцена, М. П. Огарьова і М. О. Бакуніна, доручення йому такого важливого завдання, як встановлення зв'язків з революційними діячами в слов'янських землях Австрії та Туреччини, обрання його емісаром до Д. Гарібальді — все це говорить на його користь. Як відомо, А. І. Ничипоренку не вдалося здійснити ці плани: на таможні приїшло викинути всі листи та рекомендації, і він був змушений повернутись на Батьківщину. Приїхавши в Прилуцький повіт, А. І. Ничипоренко влаштувався на роботу «по акцизному збору», що, напевно, було б вигідно для революційної діяльності. Однак листи на таможні були виявлені і відправлені російському уряду.

25 липня 1862 р. А. І. Ничипоренко був заарештований, ув'язнений в Петропавлівську фортецю, де у 1863 р. помер¹⁵.

Можливо, він і наладив деякі зв'язки в Полтавській губернії. В цей час в Прилуцькому повіті працював В. Й. Португалов, що вів листування з землевольцем С. С. Римаренком та членами харківсько-київського товариства, що перебували на засланні. Та ми не маємо таких відомостей, які б підтверджували зв'язки А. І. Ничипоренка з В. Й. Португаловим.

Однак 5 вересня 1862 р. В. Й. Португалова вдруге було заарештовано і ув'язнено в Петропавлівську фортецю.

Про спробу члена московського відділення «Землі і волі» І. О. Андрущенко встановити зв'язки з Черніговом виявлено багато матеріалів. Ще до першого свого перебування на Чернігівщині (травень 1860 р.— червень 1861 р.) землемір І. О. Андрущенко уже був членом московського гуртка «Бібліотека казанських студентів», значна частина якого стала московським відділенням «Землі і волі».

Приїхавши на Чернігівщину і використавши родинні відносини з С. Д. Носом, він встановив зв'язки з Л. І. Глібовим, О. А. Тишинським, О. М. Білозерським (братом видавця «Основи»), О. В. Марковичем та ін. В лютому 1862 р. І. О. Андрущенко разом з студентом Петербурзького університету П. А. Косачем (майбутнім батьком Лесі Українки) їздив до Києва, П. А. Косач поширював нелегальну літературу, в тому числі заборонені твори Т. Г. Шевченка. Чи мав І. О. Андрущенко спеціальне завдання про встановлення зв'язків у Києві, невідомо, але П. А. Косач був у близьких стосунках з А. О. Красовським, що проживав тоді в Києві. Останній випишував «Чернігівський листок» Л. І. Глібова, їздив до Чернігова і близько зійшовся з О. В. Марковичем, що недавно повернувся з-за кордону, де зустрічався з О. І. Герценом. В свідченнях на допитах А. О. Красовський пояснює відвідування його П. А. Косачем в Києві причиною передачі з Петербурга дешевих книжок на продаж їх на користь недільних шкіл¹⁶. Напрошується думка про зустріч І. О. Андрущенко і П. А. Косача з А. О. Красовським.

Налагодив відносини І. О. Андрущенко з випускниками Чернігівської гімназії Г. Коваленком та Р. Речицьким, які готувались до вступу в університет і в яких на квартирі в Москві він переховував нелегальну літературу, в тому числі програмний документ «Землі і волі» «Что нужно народу?»

В другий свій приїзд (липень 1863 р.) І. О. Андрущенко привіз багато забороненої літератури, яка переховувалась на квартирі С. Д. Носа і була вилучена при обшуку. Це: «Что нужно народу?» (110 прим.), «Долго давили Вас, братцы» (30 прим.), «Свобода» (57 прим.), «Колокол» (159 прим.) та ще багато іншої¹.

До слідства були притягнені І. О. Андрущенко, С. Д. Ніс, Л. І. Глібов, О. М. Білозерський, О. А. Тишинський, І. Маслаковець, І. Дорошенко та інші, взяті свідчення в І. Речицького, Г. Коваленка та І. Дриги.

Такі були зв'язки «Землі і волі» з чернігівцями.

Як бачимо, загальноросійська революційно-демократична організація початку 60-х років «Земля і воля» намагалася активно впливати на розвиток визвольного руху на Україні. Керівництво організації розуміло необхідність встановлення зв'язків з Україною і налагоджувало їх через Харків, Чернігів, Полтаву, Київ та петербурзьку громаду.

Постійні зв'язки між М. О. Серно-Соловйовичем та М. П. Баллінім могли б в майбутньому (якщо б не розгром та саморозпуск «Землі і волі») вилитися в самостійне відділення організації. В Чернігові зв'язки були налагоджені добре, а О. М. Білозерський та О. А. Тишинський вже виконували спеціальні доручення організації по поширенню і пропаганді її програмного документа та іншої забороненої літератури.

¹ Революционная ситуация в России в середине XIX века.— М., 1978.— С. 270.

² Нечкина М. В. «Земля и Воля» 1860-х годов (по следственным материалам)// История СССР,—1957,—№ 1,—С. 114.

³ Ленинградська державна публічна бібліотека ім. М. Є. Салтикова-Щедрина.—Ф. 752, оп. 1, спр. 3.— Арк. 29.

⁴ Центральний державний історичний архів УРСР у м. Києві.— Ф. 707, оп. 25, 1859, спр. 6, 472; оп. 26, 1860, спр. 36,263; оп. 27, 1861, спр. 217, 273; оп. 28, 1862, спр. 116,318; оп. 32, 1866, спр. 30, 33,— Арк. 22 (далі — ЦДА УРСР).

⁵ Революционная ситуация...— С. 269.

⁶ Нечкина М. В. Указ. соч.— С. 114.

⁷ Марахов Г. І. Т. Г. Шевченко в колі сучасників.— К., 1976.— С. 14.

⁸ Центральний державний історичний архів СРСР.— Ф. 1282, оп. 1, спр. 174,—Арк. 136 зв. (далі — ЦДА СРСР).

⁹ Там же.— Спр. 88.— Арк. 8.

¹⁰ Революционная ситуация...— С. 260, 288.

¹¹ Пантелеев Л. Ф. Воспоминания.— М., 1958,— С. 242; Иванова Р. Г. Общественное движение на Украине и польское восстание 1863г. // Советское славяноведение.—1978.—№ 3.— С. 46—58; Революционная ситуация...— С. 260.

¹² Сиваченко М. С. Леонід Глібов і землеволоць Іван Андруїченко // Рад. літературознавство,—1963,—№ 3,— С. 60.

¹³ Центральна наукова бібліотека АН УРСР ім. Вернадського р/в, 1 350 (далі — ЦНБ АН УРСР).

¹⁴ Общественно-политическое движение на Украине в 1856—1862 гг.— Киев, 1963.— С. 147.

¹⁵ Центральний державний архів Жовтневої революції, вищих органів державної влади й органів державного управління СРСР.—Ф. 109, 1 експі., 1862, спр. 230, ч. 80 ЦДА СРСР.—Ф. 1405, оп. 61, 1862. спр. 6381 «б»; ф. 1280, оп. 1, спр. 245, 246; оп. 5, спр. 104, 108, 109.

¹⁶ Общественно-политическое движение...— С. 282, 283.

¹⁷ ЦДА СРСР,—Ф. 1282, оп. 1, 1863, спр. 158; ф. 1405, оп. 61, спр. 6401. .

Одержано 12.05.1988

На основе впервые вовлеченных в научный оборот документальных источников архивохранилищ СССР и УССР рассказывается о разнообразных деловых связях общероссийской революционной организации «Земля и воля», руководимой Н. Г. Чернышевским, с прогрессивной, демократической общественностью Украины, в частности—Киева, Харькова, Полтавы, Чернигова.

З. В. Перишина, І. С. Гребцова

З ІСТОРІЇ ЗАРОДЖЕННЯ БУРЖУАЗНОЇ ПРЕСИ НА УКРАЇНІ (газета «Листок Русского общества пароходства и торговли»)

На прикладі виникнення і діяльності газети «Листок Русского общества пароходства и торговли» досліджується проблема зародження буржуазної преси, яка загалом відображає процес формування ідеології буржуазії, його загальні закономірності і особливості як в Росії, так і в національних окраїнах.

В. І. Ленін неодноразово підкреслював важливу роль преси в суспільно-політичному житті, вчив із партійних позицій підходити до оцінки матеріалів преси.

© З. В. ПЕРИШИНА, І. С. ГРЕБЦОВА

«Політична газета,— відзначав він,— є одна з основних умов для участі будь-якого класу сучасного суспільства в політичному житті країни...»

Проблема зародження буржуазної преси, яка відображає процес формування ідеології буржуазії, її загальних закономірностей і особливостей як у центрі, так і в національних районах країни висвітлена ще не достатньо².

Як відомо, характерною рисою буржуазного лібералізму періоду першої революційної ситуації в Росії була значна перевага серед його носіїв дворян-землевласників і тісно пов'язаних з ними представників дворянсько-поміщицької інтелігенції. Однак, незважаючи на порівняно слабку роль в тодішньому суспільно-політичному житті торговельно-промислових кіл, недооцінити їх було б неправомірно.

У другій половині 50-х — на початку 60-х років XIX ст. виник ряд газет і журналів, які ставили своєю метою вираження і захист інтересів торговельно-промислової буржуазії. Їх поява була обумовлена, з одного боку, певною активізацією буржуазії і пов'язаних з нею буржуазно-ліберальних ідеологів, а з другого — деяким послабленням цензурного гніту.

Одним із таких періодичних видань була газета «Листок Русского общества пароходства и торговли» (далі—«Листок РОПиТ»), що виходила в Одесі протягом 1860 р. Це видання представляє особливий інтерес для вивчення позицій буржуазії Росії в цілому, в тому числі України, в період першої революційної ситуації.

«Листок РОПиТ» видавався на кошти найстарішої і найкрупнішої пароплавної акціонерної компанії країни — Російського товариства пароплавання і торгівлі. Правління і рада компанії знаходились у Петербурзі, головна контора і директор-розпорядник — в Одесі³. Його представники в умовах глибокої кризи феодально-кріпосницької системи, загострення революційної ситуації вважали за необхідне публічно виступити з викладенням своїх позицій з основних суспільних проблем того часу.

Ще в кінці 1858— на початку 1859 р. директор-розпорядник РТПіТ М. Новосельський намагався почати видання в Петербурзі журналу «на широких засадах». Його програма передбачала наявність цілого ряду відділів, у тому числі й політичного. Однак дозволу на це видання не було одержано. У таких умовах загальні збори акціонерів товариства, що відбулися весною 1859 р., знову визнали «корисним видавати в Одесі комерційну газету»⁴. Прохання про дозвіл на видання такого вузьковідомчого друкованого органу було порушено у відповідних інстанціях і в умовах подальшого наростання революційної ситуації в країні—задовільнено. «Листок РОПиТ» виходив два рази на тиждень. Всього було випущено 98 номерів.

Газета складалася із двох відділів: перший — розпорядження і дії контори товариства, внутрішні справи компанії; другий — комерційні відомості, статистичні і технічні матеріали. Тематика газети реалізовувалася у рубриках «Домашние вопросы», «Движение пароходства», «Действия и распоряжения конторы», «Внутренние торгово-промышленные известия», «Заграничные торгово-промышленные известия»⁵. За жанром матеріал газети носив різноманітний характер: статті, інформація, хроніка, огляди преси та ін. Особливу роль відігравали редакційні статті, які безпосередньо відбивали точку зору редакції, задавали тон усьому номеру.

На посаду редактора «Листка РОПиТ» був запрошений добре відомий у літературно-громадських колах діяч, поміркований ліберал С. С. Громека. Влітку 1859 р. він приїхав із Петербурга до Одеси і був призначений головним секретарем Одеської головної контори РТПіТ, а після його відставки в кінці червня 1860 р. редактором став співробітник головної контори О. Г. де-Брюкс.

Газета мала власних кореспондентів у зарубіжних портах: Константинополі, Афінах, Олександрії, Трієсті, Марселі і деякий час у Кюстенджі (Констанці) і Варні. У «Листке» постійно виступав ряд службовців РТПіТ, і перш за все його агенти у портах Азовського, Егейського і Середземного морів. Публікувалося чимало матеріалів представників ліберальної інтелігенції півдня України, кореспондентів інших-органів преси, у тому числі і столичних.

Як показує аналіз матеріалів газети, «Листок РОПиТ» був помірковано-лі-

беральним буржуазним виданням, яке поєднало у собі характерні риси ліберальної преси всієї Росії і особливості інтересів торговельно-промислових кіл її південних губерній, зокрема судновласницької буржуазії. Незважаючи на обмеженість офіційно дозволеної програми, газета прагнула відгукнутися на більшість злободенних питань економічного і суспільного розвитку країни епохи падіння кріпосного права.

Головний і основний принцип «Листка РОПиТ» — прагнення всіляко підкреслити значення промисловості, транспорту і торгівлі, а разом із тим і торговельно-промислової буржуазії в економічному і суспільному житті, яскраво виражена орієнтація на капіталістичний розвиток країни. Уже в редакційній статті першого номера газети її видавці прямо заявили: «Давно пройшов той час, коли заняття комерційні вважалися низьким заняттям, недостойним благородної людини... Колишнє феодально-барське зневажання поступилося місцем дбайливому вивченню комерційних і промислових інтересів, які служать однаково всім і кожному, без різниці стану і каст. Не будемо доводити, як тісно пов'язані¹ торговельні інтереси держав із їх зовнішньою і внутрішньою політикою»⁶.

Апологетичне відношення редакції до буржуазного прогресу виступало дуже чітко. Нарікаючи на економічну відсталість Росії від західноєвропейських країн і США, широко знайомлячи читачів із їх капіталістичною еволюцією, газета активно ратувала за свободу «приватної ініціативи», пом'якшення жорсткої регламентації, що заважала капіталістичному розвитку промисловості і торгівлі в країні, усунення інших перешкод, які ставила на цьому шляху царська бюрократія. Велика увага приділялася мережі шляхів сполучення, питанням залізничного будівництва і особливо — що цілком зрозуміло — проблемам розвитку комерційного пароплавства.

Виступивши за перегляд законів, що перешкоджали торговельно-промисловій діяльності, газета прямо висловила надію, що прийде час, коли «повинна початися нова фінансова і промислова історія Росії, і якою закінчується стара занепала система, що не сприяла, а затримувала правильний хід російської промисловості»¹.

Ратуючи за усунення перешкод розвитку капіталізму в країні, газета не могла, звичайно, так чи інакше не торкнутися основної животрепетної проблеми епохи — «селянського питання», питання ліквідації феодально-кріпосного ладу. Правда, матеріали на цю тему друкувалися дуже обмежено, багато вузлових питань її взагалі не ставилися. Проблема відміни кріпосного права розглядалася перш за все під кутом зору нестачі робочих рук для промисловості і транспорту, що особливо гостро помітно було на Півдні України. Однак тут позиція «Листка» була достатньо чіткою і виразною. Доводячи на прикладах російської і європейської історії приреченість кріпосництва, газета писала: «Конкуренція з вільною працею праці невільної неможлива», «кріпаку нема причини бути особливо старанним і завзятим», вирішення багатьох пекучих проблем «буде значно полегшено» лише з «вирішенням селянської справи — цього живого питання»⁸. У багатьох своїх публікаціях «Листок РОПиТ» так чи інакше підкреслював, що існування кріпосного права створює великі труднощі для формування кадрів постійних найманих робітників, накопичення капіталів, розвитку економіки країни в цілому, займав явно виражені антикріпосницькі позиції.

Одна із характерних особливостей газети — велика увага, що приділялася на її сторінках «робітничому питанню», формуванню кадрів найманих робітників. Так, уже в перших своїх номерах (№ 3—6) «Листок РОПиТ» друкує з продовженням статтю Ф. Захарієвича «Экипажи торговых судов в Южной России»⁹. У ній послідовно проводиться думка про необхідність вирішення проблеми створення ринку вільної робочої сили, так необхідної морському транспорту Чорноморсько-Азовського басейну в зв'язку з розвитком парового комерційного пароплавства. Загальний висновок статті однозначний: на кардинальне рішення цього завдання «буде мати великий вплив ліквідація кріпосного права». Як тимчасову міру газета запропонувала свій проект реорганізації товариств «вільних матросів» — замкнених корнофативних організацій, засно-

ваних у Новоросії ще в середині 30-х років XIX ст., котрі намагалися кріпосницькими методами забезпечити робітничими кадрами морський торговельний флот Росії.

Але вже загальне ознайомлення із цим проектом ясно показує: всі пропозиції «Листка» були спрямовані на подальше посилення існуючих у товариствах «вільних матросів» норм регламентації кріпосницького характеру. Наприклад, загальний строк перебування у цехах передбачалося збільшити до 15 років (замість 10), мінімальний допустимий строк невиконання основних обов'язків (роботи на суднах торговельного флоту) скоротити з 3 до 2 років. Запобігачи втечам із суден і іншим порушенням умов з боку «вільних матросів», передбачалося ввести між ними «взаємну запоруку», тобто кругову поруку, аналогічну селянській общині. При наймі на роботу «вільному матросу» пропонувалося видавати тільки задаток, розрахунок проводити лише по закінченні навігації (а не щомісячно) і т. д.¹⁰

Торкаючись проблем взаємовідношення праці і капіталу, в серії статей Ф. Домбровського «Тафа» (у перекладі з татарського «тафа» — артель) газета звертала увагу на дуже тяжке становище робітників, зайнятих на соляних промислах у Криму, — виснажливу працю, мізерну заробітну плату, сваволлю власників промислів, їх прикажчиків, часті захворювання, високу смертність". Повідомляв «Листок» і про страйк робітників на будівництві залізниці в районі Феодосії, причиною якого стали низька заробітна плата і несвоєчасна її видача, нелегкі умови праці і побуту¹².

Однак аналіз цих статей ясно показує, що вони не йшли далі побажань відомого упорядкування експлуатації найманої праці з метою відвернення страйкового руху. Найбільш яскраво ці позиції були висловлені у статті про страйковий рух в Англії. В ній говорилося: «Страйки робітників у Англії з метою підняти відрядну плату, — справа досить звична... Як не сумна поява такого страйку, де б це не було, тому що вона є ніщо інше, як роз'єднання того, що тільки спільно і може діяти — капіталу і праці, як не великі матеріальні втрати, — але не можна не погодитися, що обставини, при яких відбуваються дії англійських робітників, у найвищій мірі втішні. Вони стримуються від усяких насильств, не вдаються ні до яких протизаконних заходів і так само ніхто не думає вдаватися до насильства проти них...»¹³. Інакше кажучи, з точки зору газети, страйки — справа «сумна», але зразок їх проведення для робітників: все в «рамках закону», ніякого насильства.

На сторінках «Листка РОПиТ» висвітлювалося ще одне важливе для буржуазії питання — направленість і цілі митної політики уряду. Висловлюючи специфіку інтересів торговельно-промислових кіл Півдня, судовласницької буржуазії країни, (і ті і інші були зацікавлені в якомога більш вільному розвитку зовнішньої торгівлі), газета виступила послідовним противником митного протекціонізму, на противагу позиції, яку займала торговельно-промислова буржуазія Центральної Росії. Редакція прямо ставила собі в заслугу, що «в предметі, якому спеціально присвячена газета — в торгівлі» вона «постійно стояла за свободу її, при всякій нагоді показувала неспроможність пробігативної (тобто протекціоністської. — АвГ:) системи...»¹⁴. Одночасно «Листок РОПиТ» підтримував загальне для російської буржуазії «бажання про спрощення і пом'якшення» існуючих митних формальностей¹⁵.

У підцензурній газеті, позбавленій до того ж політичного відділу, не було можливості прямо висловити свою думку про необхідність перетворень у державному устрої Росії. Але «Листок» все ж знаходив шляхи для поміркованої критики тих чи інших сторін російської дійсності, постійно звертаючись до прикладу розвинутих капіталістичних країн Заходу, особливо Англії з її «непорушними» конституційно-монархічними традиціями, парламентаризмом, з нахилом англійських буржуа і обуржуазненого дворянства до реформістських методів вирішення соціально-економічних проблем, «без потрясінь і кровопролиття» і т. п.

Найбільш чітко ці симпатії газети висловлені в редакційній статті, що носить полемічний характер і опублікована під рубрикою «Домашние вопросы» у 26-му номері. У ній з ліберальних позицій були піддані критиці кріпосники —

противники буржуазного парламентаризму і конституційної монархи. Для авторів статті «збори, які іменуються парламентом», являють зразок державного ладу при якому «виграє справа, роз'яснюється істина» . Знаменно, що редакція газети виступила з даною статтею, не дивлячись на посилення цензурних суворостей періоду 50—60-х років у відношенні матеріалів, що стосувалися конституційних питань. Цензура постійно звинувачувала авторів V розпалюванні в читачів «неприятних почуттів» до монархічної влади в Росії і подолання у «світлому вигляді» конституційного образу правління західних

К^{ра}уцьому ж плані цікава стаття редактора де-Брюкса, вміщена в газеті від 14 січня 1860 р., яка присвячена реформі міського громадського управління в Одесі що готувалася в той час. Цю подію «Листок РОПиТ» відніс «до числа самих приемних наших надій». Відстоюючи інтереси крупних торговельно-промислових кіл, газета висловила незадоволення існуючою системою міського управління, відносячи до основних її недоліків: 1. Абсолютну несамостійність «місць і осіб міського виборного управління і повну їх залежність до наїдрібніших подробиць від осіб урядових»; 2. Повну відсутність «правильних виборів» на різні міські громадські посади. І хоч проект перетворення одеського міського управління, розроблений комісією під головуванням градоначальника Одеси (в основу було взято положення 1846 р. для Петербурга), передбачав збереження становості що вже не відповідало вимогам капіталістичного розвитку країни, «Листок РОПиТ» підтримав цей проект. І перш за все в силу наявності у ньому буржуазного принципу майнового цензу як для виборців, так і для гласних міської думи. При цьому, відстоюючи необхідність майнового цензу при виборах газета підкреслювала: якраз купці «складають справжнє ядро міського населення», дають місту «життя і рух». Говорячи про розмір цензу як про «міру матеріального достатку громадян», газета писала: «Такою мірою в идесі визнається чи нерухоме майно, що приносить власнику в рік чистого прибутку 200 крб чи який-небудь промисел, що дає такий же прибуток тим, хто ним займається»¹⁷. Згідно цього проекту, виборчого права позбавлялися: робітники, службовці, особи розумової праці, що не мали нерухомого майна, а також дрібні власники, тобто основна маса міського населення.

Серед вимог що висувалися ліберальними буржуазно-поміщицькими колами в епоху падіння кріпосного права, були вимоги буржуазних свобод: послаблення цензурного гніту, гласності судовиробництва, свободи спілок і зборів і т. д. «Листок РОПиТ» теж настійно виступав за здійснення «жаданої гласності» вбачаючи у ній важливий засіб боротьби з «язвами бюрократи». Однак редакція і не приховувала того, що обстоює відвернення за допомогою гласності «небезпечних чвар і хвилювань». Характерно, що один із лідерів ліберального табору Б.М.Чичерин ще у 1856р., формуючи на сторінках «Русского вестника» основні вимоги політичної платформи лібералів, відмічав: «Гласність — клапан, необхідний для попередження вибухів»

Основою суспільно-політичного руху в період першої революційної ситуації стала боротьба за принципово різні шляхи ліквідації кріпосного права — революційний і реформістський. Це був вододіл між революційно-демократичним і поміщицько-буржуазним ліберальним таборами. Своє місце у цій боротьбі зайняла і редакція газети. Публікації газети проникнуті страхом перед революційними потрясіннями. Всі надії «Листок» покладав на «поступові перетворення» «мирні реформи», «мудрий» уряд, що турбувався про благо країни, і як, у програмній статті «Взгляд на прошедший год в отношении к промышленности» редакція писала: «На заключения з щирою вдячністю скажемо, що взагалі направлення діяльності нашого уряду залишилося... незмінно таким же, як було прийнято з самого початку нового царювання... Діючи так, воно, без сумніву, буде діяти і на благо народу, і на користь собі» .

В цілому слід відмітити, що позиція газети — і це повністю пояснено - не була послідовною. «Ліберальній буржуазії взагалі, ліберально-буржуазній інтелігенції особливо, не можна не прагнути до свободи і законності, бо без цього панування буржуазії не повне, не безроздільне, не забезпечене — вказував і Ленін — Але буржуазія боїться руху мас більше, ніж реакції. Звідси —

разюча, неймовірна слабкість лібералізму в політиці, його цілковите безсилля. Звідси — нескінченний ряд двозначностей, брехні, лицемірства, боягузливих викрутків в усій політиці лібералів»²⁰.

Ставка на реформістський шлях вирішення питання про ліквідацію кріпосного права при збереженні самодержавства і поміщицького землеволодіння, побоювання революційного руху мас — все це свідчить про те, що програма «Листка РОПиТ» стала однією із численних спроб об'єднання «охоронної» ідеології з ідеями буржуазного лібералізму. Матеріали газети тим самим підтверджують, що суспільно-політична самосвідомість торговельно-промислових кіл формувалася перш за все під впливом корпоративних, вузькоекономічних інтересів, реалізацію яких вони покладали на самодержавний уряд.

Останній, 98-й, номер «Листка РОПиТ» вийшов 29 грудня 1860 р. Газета з самого початку не користувалася скільки-небудь серйозним успіхом у читачів. Обмеженість програми газети і в силу цього вузькоспеціальний характер більшості її публікацій не сприяли її популярності в широких ліберальних колах. Так, в огляді з історії періодичної преси Півдня Росії відзначалося: «Дуже вузька програма не давала можливості виданню зробити його більш цікавим: цензор викреслював, наприклад, статті з політичної економії в зв'язку з тим, що в затвердженій програмі нема рубрики політичної економії»²¹. З другого боку, помірковано-ліберальний «Листок РОПиТ» не викликав зацікавленості і в колах демократичної громадськості.

Так закінчилася перша спроба видання на півдні України буржуазної газети, яка, відбиваючи інтереси і вимоги торговельно-промислових кіл, яскраво продемонструвала характер ідейної диференціації у ході суспільно-політичної боротьби кінця 50-х — початку 60-х років XIX ст. Позичіі крупної судновласницької буржуазії і торговельно-промислових кіл Півдня України в роки першої революційної ситуації, що знайшли відбиття на сторінках «Листка РОПиТ», ще раз підтверджують, що «ліберали хотіли «звільнити» Росію «згори», не порушуючи ні монархії царя, ні землеволодіння і влади поміщиків, спонукуючи їх тільки до «поступок» в дусі часу». Ліберали не могли миритися з кріпосництвом, але, боючись революції, обмежувалися «боротьбою за реформи», «боротьбою за права», тобто поділом влади між кріпосниками і буржуазією»²².

¹ Ленін В. І. Підсумки піврічної роботи // Повне збір. творів.— Т. 21.— С. 414.

² Спеціальну розробку цієї проблеми див.: Генкин Л. Б. Общественно-политическая программа русской буржуазии в годы первой революционной ситуации (1859—1861 гг.): (По материалам журн. «Вестник промышленности») // Проблемы социально-экономической истории России.— М., 1971.— С. 91—117; Лаврычев В. Я. Русские капиталисты и периодическая печать второй половины XIX в. // История СССР.—1972.—№ 1.— С. 26—47; Сладкевич Н. Г. Борьба общественных течений в русской публицистике конца 50-х — начала 60-х годов XIX в.— Л., 1979,—128 с.

³ Центральний державний історичний архів СРСР.— Ф. 107, оп. 1, спр. 2.— Арк. 31—35 (далі — ЦДА СРСР).

⁴ Там же.— Ф. 772, оп. 1, спр. 4872,— Арк. 1—2.

⁵ Листок РОПиТ,—1860,—3 янв.

⁶ Там же.

⁷ Листок РОПиТ.—7 янв.

⁸ Там же.—21 янв., 31 марта, 26 июля.

⁹ Там же.—10, 14, 17, 21 янв.

¹⁰ Там же.—17 янв.

¹¹ Там же.—31 янв., 4, 7, 11 февр.

¹² Там же.—20 марта.

¹³ Там же.—16 июня.

¹⁴ Там же.—5 мая, 3 нояб.

¹⁵ Там же.—4 февр.

¹⁶ Там же.—31 марта.

¹⁷ Там же.—14 янв.

¹⁸ Русский вестник.—1856,— Кн. II.— Окт.— С. 677.

¹⁹ Листок РОПиТ.—1860,—7 янв.

²⁰ Ленін В. І. Дві утопії // Повне збір. творів.— Т. 22.— С. 112.

²¹ Див.: Печать в Новороссийском крае.— Юг.—1882.— Янв.— С. 28.

²² Ленін В. І. «Селянська реформа» і пролетарсько-селянська революція // Повне збір. творів.— Т. 20,—С. 164—165.

На примере возникновения и деятельности газеты «Листок Русского общества пароходства и торговли» исследуется проблема зарождения буржуазной прессы, которая в целом отражала процесс формирования идеологии буржуазии, его общие закономерности и особенности как в России, так и в национальных окраинах.

С. І. Світленко

**ПРОБЛЕМИ МАСОВОГО
Й СУСПІЛЬНОГО РУХУ НА УКРАЇНІ
НА СТОРІНКАХ ЖУРНАЛУ І ГАЗЕТИ П.Л.ЛАВРОВА
«ВПЕРЕД!»**

В статті проаналізовані народницькі видання П. Л. Лаврова - журнал і газета «Вперед!», які після «Колокола» О. І. Герцена були найбільш популярними виданнями в революційних колах. Основна увага зосереджується саме на публікаціях, що торкаються проблеми масового і суспільного руху на Україні.

Історія масового й суспільного руху пореформеної доби на Україні знайшла досить широке відображення на сторінках «загальнодемократичної безцензурної преси», яка, за словами В. І. Леніна, була «попередницею робітничої (пролетарсько-демократичної або соціал-демократичної) преси». Тому заслуговує на увагу вивчення народницьких видань П. Л. Лаврова — журналу і газети «Вперед!», які після «Колокола» О. І. Герцена були найбільш авторитетними й популярними, гідно несли естафету розповсюдження «вільного російського слова».

В працях радянських вчених І. С. Вахрушева, Б. С. Вєрьовкіна, І. М. Кириченка та ін. історія створення видань «Вперед!», їх ідейний напрямок та основний зміст більшою чи меншою мірою розглядалися. Разом із тим проблеми масового й суспільного руху на Україні, які широко представлені на сторінках «Вперед!», ще не стали предметом спеціального наукового дослід-

ж^є. Відомо, журнал «Вперед!» (1873-1877) і газета під тією ж назвою (1875—1876) друкувалися за кордоном і були гострою ідейною зброєю пропагандистської течії в народництві, засновником якої був П.Л.Лавров. На сторінках його видань проблеми масового й суспільного руху в Росії, в тому числі на Україні, займають одне з провідних місць. Такий підхід відповідав основному документу лавристів - «Вперед!» - *наша* програма», в якому підкреслювалась першорядність соціального питання.

Програма лавристів проголошувала за необхідне підготовку соціальної революції. Провідна роль у цьому процесі відводилась революціонерам-різничинцям, які повинні були вести «озброєння знанням», роботу в масах, розяснювати народу його права і обов'язки.

З першого тому журналу «Вперед!» його редактор П. Л. Лавров ставить за мету доносити до читача «просто, непідфарбовану правду» про життя російського народу, бути «у постійних зносинах з усіма кутами Росії, щоб відмічати кожен відтінок переходу в її настрої, в її прагненні, в її збудженні».

П. Л. Лавров вважав, що «російське селянство є фокус, від якого сходять на нас промені, освітлюючи усі події»⁶. Невипадково, журнал і газета «Вперед!» показуючи тогочасне суспільне життя Росії, відводили першорядне значення висвітленню соціально-економічного становища селянства, розвитку селянського руху у 70-х роках XIX ст. Більше тридцяти матеріалів з цієї проблематики стосуються подій на Україні.

Великого резонансу набула на сторінках видань П. Л. Лаврова проблема

голоду й безпросвітніх злиднів, які були характерними рисами життя широких прошарків українського селянства у 70-ті роки XIX ст. Так, у першому томі «Вперед!» в статті «Рахунки російського народу», написаній П. Л. Лавровим \ наводяться факти про жебрацький стан селян з Куп'янського повіту Харківської губернії, а в статті «Мучеництво російського народу» — про стан повного розорення селян у Борзнянському повіті Чернігівської губернії⁸.

Чимало цікавих матеріалів було надруковано в постійному відділі «Що робиться на батьківщині?». У другому томі журналу вміщено статтю «Голод! Голод! Голод!», де П. Л. Лавров⁹ звертає увагу на проблему голоду, що охопив південні губернії, зокрема Херсонську¹⁰. У наступних книжках «Вперед!» тема голоду в українському селі розглядається в його, ж статті «Ще раз про голод» а також в статті «Плоди реформ. Нариси успіхів економічної експлуатації за останні роки» на матеріалах Волинської, Катеринославської, Подільської, Полтавської, Харківської, Херсонської й Чернігівської губерній¹². Ці матеріали переконливо свідчать про тяжке економічне становище селянства на Україні.

Важливе місце у журналі «Вперед!» займає тема масових утисків й злочинів по відношенню до українських селян з боку царської адміністрації та пануючих класів. Так, у першому томі «Вперед!» громадськість сповіщалась про захват селянської землі поблизу м. Радзівілова у Волинській губернії, про незадовільний стан медичного обслуговування селян Куп'янського повіту Харківської, Прилуцького повіту Полтавської та Новомосковського повіту Катеринославської губерній¹³. В статті П. Л. Лаврова «Російський народ і його паразити»¹⁴ наведено приклади прямого грабунку селянських господарств з боку солдатів та поміщиків, як сталося відповідно в селах Тритузне й Карнауховка Катеринославської губернії та в Сумському повіті Харківської губернії¹⁵.

Питання соціально-економічного стану селянства займали чимало місця й на сторінках газети «Вперед!», де уважно розглянуто проблему безземелля селянства, зокрема українського. Подібні матеріали зустрічаються під рубрикою «Гнилизна старого й зростання нового», де, наприклад, повідмлялося про безземелля селян Херсонської й Полтавської губерній¹⁶. Під рубрикою «За два тижні» у газетному відділі «Що робиться на батьківщині?» теж наводяться факти про тяжке економічне становище селян багатьох губерній на Україні¹⁷.

Також на сторінках «Вперед!» знаходяться статті, кореспонденції, присвячені селянському рухові в Росії, зокрема на Україні. На думку редакції, такі матеріали повинні були відігравати важливу пропагандистську роль, викривати антинародну політику царизму з селянського питання.

Показово, що «Вперед!» привертає увагу читачів до помітних селянських виступів, під час яких боротьба набувала напруженості й гостроти, супроводжувалася сутичками з військами уряду. Так, у статті «Захист державного порядку» згадувалися «нешодавні «заворушення» у с. Топільне Звенигородського повіту (Київська губернія)», під час яких «приведено було до руху війська», а «селяни намагалися силою перешкодити вступові війська до села і заарештуванню заводів»¹⁸. У другому томі «Вперед!» в статті «Російський народ і його паразити» відзначалося, що на допомогу селянам Топільного прибуло 5—6 навколишніх сіл. Також у статті йшла мова про рух селян та козаків м. Горошин Полтавської губернії, який спричинився внаслідок несправедливого розмежуванню землі¹⁹.

Про селянський рух на Україні неодноразово розповідалося й у газеті «Вперед!». В кореспонденції «З Чернігова» В. Е. Варзар²⁰ сповіщав про чутки серед місцевих селян про «переділ землі», акцентував увагу на їх царистських ілюзіях²¹. Автор повідомлення «З історії арештів й переслідувань» дійшов висновку, що «хвилювання в народі безперечно посилюється», і навів факти про заворушення селян Чигиринського повіту Київської губернії, які оголосили свій намір «ділити землю зараз же» та розпочали рішучі дії проти царських військ²².

Селянський рух на Чигиринщині не виходив з поля зору газети «Вперед!» на протязі досить тривалого часу, коли події у Чигиринському повіті замовчувалися в офіційній пресі Росії²³. У цьому зв'язку слід відзначити дві змістовні

кореспонденції з Києва - «Чигиринський бунт» і «Заворушення у Старостві». Автор першої із них (можливо, С. А. Подолинський) докладно показав, що селянське питання на Чигиринщині загострювалось на протязі багатьох років. Друга кореспонденція яскраво змальовувала грабежі й насильства, що чинили царські війська під час придушення селянського руху. На думку й автора, віра селян в царя заважала переростанню бунту у «свідомий народний рух». Відповідно народницьким поглядам він покладав надії на допомогу «розумних й вмілих пропагандистів», які доведуть селянам, що «цар — такий же чиновник, грабіжник й поміщик»²⁵.

Події на Чигиринщині знайшли висвітлення в кореспонденції С. А. Подолинського «До Чигиринської справи»²⁶. Автор простежив зв'язок руху чигиринців з соціально-економічними умовами їх існування, на яскравих прикладах довів жакливі наслідки грабіжницької політики царизму²⁷. Жорстокість представників царської адміністрації, зокрема київського губернатора П. І. Гесе, що погрожував «годувати камінням» замість хліба активних учасників чигиринських подій, знайшла гнівне засудження в повідомленні «З Києва»²⁸.

Отже, селянський рух на Чигиринщині зайняв провідне місце на сторінках «Вперед!». Разом з тим у газеті під рубрикою «За два тижні» було відображено стихійні протести селян Гадацького повіту Полтавської й Ольгопольського, Проскурівського повітів Подільської губернії. Газета доводила: «суть цих заворушень — нестерпні й непомірно важкі економічні й соціальні умови сучасного побуту російського народу»²⁹.

П. Л. Лавров як ідеолог народництва додержувався відомих теорій «селянської революції» й «селянського соціалізму». Отже, селянська проблематика на сторінках його видань не випадково розглядалася як першорядна. Поряд із цим значне місце займало висвітлення життя та боротьби пролетаріату. У цьому зв'язку слід зазначити, що редактор «Вперед!» не виділяв робітників в окремий клас, а тому не надавав їм самостійної ролі у боротьбі за соціальну перебудову суспільства. П. Л. Лавров приєднував робітників до класу знедолених робітників-пролетарів міста й села. Їх переважну більшість складали селяни³⁰.

Аналіз журналу «Вперед!» показав, що в ньому міститься ряд гостро критичних матеріалів про хижацьку експлуатацію робітників на Україні. Значна частина його матеріалів висвітлює становище робітників під час будівництва залізниць. Так, в статті П. Л. Лаврова «Рахунки російського народу» наведено конкретні факти про великий рівень захворювань і смертності серед робітників на Лозово-Севастопольській залізниці. Автор доводить, що причинами такого стану є «надзвичайна експлуатація праці й огидні умови життя». Не кращим, як видно зі статті «Мучеництво російського народу», було становище на Києво-Брестській залізниці, де робітники страждали від голоду. Зловживання на будівництві Лозово-Севастопольської, Кременчуцько-Полтавської й Знаменсько-Миколаївської залізниць викривалися і в статті П. Л. Лаврова «Російський народ і його паразити»³¹.

Журнал не залишає поза увагою й виступи робітників проти експлуаторів. У вищеназваних статтях з першого тому журналу сповіщалося про неодноразові досить масові стихійні протести будівників Лозово-Севастопольської залізниці, які поставили вимогу розрахунку і, не одержавши його, пішли з роботи. Стихійний опір з боку робітників тієї ж залізниці проти експлуаторів, внаслідок якого адміністрація викликала місцеві війська, знайшов висвітлення й у другій книжці «Вперед!»³².

Цікаві матеріали про процес «Південноросійського робітничого^ союзу», зокрема обвинувачувальний акт, було опубліковано в останньому — п'ятому — томі «Вперед!». Редакція наголошувала, що «даний процес займає помітне місце й заслуговує на саму серйозну увагу», й особисто підкреслювала важливість «спроби самостійної організації заради революційних цілей робітничих сил на півдні Росії»³³.

У газеті «Вперед!» вміщено декілька кореспонденцій з Одеси. Матеріал під назвою «Одеський пролетаріат», що складався з двох кореспонденцій, розкри-

вав тяжке соціально-економічне становище одеських робітників³⁴. Крім того, особливий інтерес викликають три статті Є. Й. Заславського³⁵.

Стаття «Уривок з листа» дає змогу простежити еволюцію світогляду Є. Й. Заславського, його відхід від поглядів народників, усвідомлення ним великих можливостей пролетаріату³⁶. В кореспонденції «З Одеси» він доводить, що місцеві «капіталісти-хижаки мають очевидну підтримку з боку підлого уряду». Автор вважає, що робітники починають розуміти негативну роль держави «з усіма її шкідливими установами», і вказує на їх прагнення до знищення тогочасної держави з приватною власністю. Разом з тим Є. Й. Заславський висловлює думку про нерозвиненість робітничого руху, неготовність робітників до серйозного зіткнення з владою³⁷. Отже, в даному випадку автор виступає проти негайних революційних дій, які відстоювалися бакуністами.

Однак, слід зазначити, що Є. Й. Заславський вважав за необхідне ліквідувати державну владу взагалі. Отже, як справедливо зауважував Б. С. Ітенберг, керівник «Південноросійського союзу робітників» заперечував анархізм не по всіх питаннях соціального руху³⁸.

В 29-му номері газети було надруковано ще одну статтю Є. Й. Заславського під тією ж назвою, де відбито свавілля підприємців з «Гульє-Бланшарду». В центрі сюжету серпневий страйк робітників цього заводу, що закінчився першою перемогою одеських пролетарів³⁹.

Як бачимо, Є. Й. Заславський неодноразово інформував «Вперед!» про робітничий рух в Одесі. З його арештом зв'язки редакції з містом не припинилися. Про це свідчать кореспонденції «З Одеси», що періодично з'являлися на сторінках газети «Вперед!». В них двічі було вміщено факти, що стосувалися справи Є. Й. Заславського, повідомлялося про арешт робітників слюсарної майстерні й про жорстоку експлуатацію праці у Російському товаристві пароплавства і торгівлі. Типовими стають висновки кореспондентів про зростання свідомості робітників й революційної сили в їх середовищі⁴⁰.

У 70-ті роки XIX ст. робітничий рух на Україні тільки зароджувався. Це значною мірою пояснює те, що крім Одеси, інші регіони України представлені значно меншою кількістю матеріалів з робітничої проблематики. Тим більший інтерес викликають кореспонденції про перші кроки страйкового руху на Чернігівщині та Катеринославщині. Зокрема, у повідомленні В. С. Варзара «З Чернігова» докладно показано успішний страйк робітників винокурного заводу в с. Вихвостові Чернігівської губернії, що відбувся у жовтні 1873 р. В кореспонденції «З Бахмута» повідомлено про спробу страйку робітників чавуноливарного заводу Юза⁴¹.

Таким чином, на сторінках видань П. Л. Лаврова опубліковано цінні джерела з історії зародження робітничого руху на Україні. В журналі «Вперед!» містяться конкретні факти й висновки здебільшого про тяжке соціально-економічне становище робітників, їх стихійні виступи проти експлуататорів. Газета більше уваги приділяла висвітленню страйкової боротьби робітників, відбила першу спробу створення пролетарської організації в Росії й на Україні.

Одне з центральних місць на сторінках журналу й газети «Вперед!» займали проблеми революційного руху різночинної інтелігенції. На неї лавристи поклали важливу місію — підготовку соціальної революції. На думку П. Л. Лаврова, ядром революціонерів-різночинців повинна була стати соціально-революційна партія. Основу її діяльності становила різноманітна пропаганда⁴².

Матеріали з історії революційно-народницького руху на Україні, що містяться на сторінках «Вперед!», слід розділити на дві групи: перша об'єднує факти, що розкривають пропагандистську діяльність народників, друга являє собою своєрідну хроніку арештів, обшуків, політичних процесів над революціонерами.

Висвітлення досвіду пропагандистської діяльності народників редакція «Вперед!», безперечно, розглядала як одне з важливих завдань. Переважна більшість матеріалів з цієї проблематики надрукована в газеті «Вперед!». На її сторінках під рубрикою «Що робиться на батьківщині?» постійно з'являються кореспонденції про зростання революційної пропаганди. Показово, що «Впе-

ред!» розглядає революційно-народницький рух на Україні як складову частину загальноросійського руху різночинської інтелігенції в Росії.

Особливого значення П. Л. Лавров надавав друкованій пропаганді. Газета неодноразово підкреслювала велику популярність народницьких брошур, зокрема таких, як «Хитрая механика», «Сказка о четырех братьях», слідкувала за поширенням лавристських видань «Вперед!»⁴³.

В деяких випадках в газеті «Вперед!» було передруковано офіційні документи. Так, публікація «Записки» графа Палена давала змогу уявити масштаби соціально-революційної пропаганди, а також форми практичної діяльності народницьких гуртків та груп, у тому числі в Катеринославській, Київській, Полтавській, Кам'янець-Подільській, Харківській, Херсонській та Чернігівській губерніях⁴⁴.

Для повідомлень про народницьку пропаганду характерні ідеалізація діяльності народників, перебільшення їх успіхів. В кореспонденції Л. П. Никифорова «З Південної Росії», наприклад, зазначалося, що у кількох губерніях «справа пропаганди йде чудово, понад усяке сподівання». В кореспонденції «З Петербурга» теж відмічалося, що на півдні поряд з арештами й репресіями «Інтелігентні революційні сили... швидко зростають, проникають в народне середовище й роблять вельми добрі успіхи»⁴⁵.

Разом із тим велика кількість матеріалів «Вперед!» повідомляє про арешти народників, змальовує переслідування, що чинив каральний апарат царизму. Певний інтерес викликає аналіз кількості повідомлень про арешти, оскільки дає інформацію про географію переслідувань. За нашими підрахунками, газета «Вперед!» найчастіше сповіщала про арешти у Києві (№ 20, 25, 26, 33, 36, 41, 42), в Одесі (№ 18, 41, 43, 44), в Харкові (№ 33, 39, 44). Аналіз змісту цієї групи матеріалів підтверджує наявність тісних зв'язків між російськими та українськими центрами революційного народництва. Це виявилось, зокрема, в тому, що кореспонденти з Петербурга показали досить добру обізнаність у революційних справах народників Півдня⁴⁶.

Численні матеріали на сторінках видань П. Л. Лаврова змальовують рух революційного народництва як авангардний у боротьбі за соціальну перебудову суспільства. Поряд із цим газета і журнал «Вперед!» не залишили поза увагою буржуазно-ліберальний опозиційний рух. Представники ліберально-буржуазного табору являлись діячами земських органів й органів міського самоврядування. Лавристські видання послідовно розкривали справжнє обличчя лібералів, які на словах вболівали за долю народу, а своїми діями демонстрували єдність з царизмом. Так, в статті «Наші адміністратори й наше самоврядування» зазначалося: «Наші земці й думці варті того, щоб адміністрація прикрашала їх орденами, обсипала милостями й давала їм посади».

«Вперед!» наводить конкретні факти діяльності миколаївської міської думи, херсонського земства та ін., що переконливо свідчать про неспроможність буржуазних лібералів вирішити будь-яке серйозне питання суспільного життя. Журнал підводить читачів до висновку, що «цілковите безсилля — ось девіз усіх форм самоврядування... усіх форм легалізму, що ввижається, й діяльності цивілізованих класів на благо народу»⁴⁸. Лінії на принципову критику буржуазних лібералів додержувалась й газета «Вперед!»⁴⁹.

Таким чином, журнал і газета П. Л. Лаврова «Вперед!» широко висвітлювали масові народні рухи на Україні, зокрема селянський, а також робітничий, що зароджувався. Виходячи з народницьких доктрин, лавристські видання перебільшували значення селянського руху й не надавали самостійної ролі робітничому. Особливу увагу журнал «Вперед!» приділяв викриттю хижачької експлуатації широких народних мас з боку царизму й пануючих класів. Одне з провідних місць на сторінках видань П. Л. Лаврова займали проблеми суспільного руху, особливо революційно-народницького руху різночинної інтелігенції, що на той час знаходився в авангарді боротьби з царизмом.

¹ Ленін В. І. З минулого робітничої преси в Росії // Повне збір. творів.— т. 25.— С. 90.

² Вахрушев І. С. Очерки истории русской революционно-демократической печати 1873—1886 годов.— Саратов, 1980; Веревкин Б. П. Русская нелегальная революционная печать 70-х и

- 80-х гг. XIX в.— М., 1960; *Кириченко Т. М.* Из истории русской революционной периодической печати 70-х гг. XIX в.— Ч. 1.— М., 1971.
- Утопический социализм в России.*— М., 1985.— С. 420.
- Малинин, А.* Философия революционного народничества.— М., 1972.— С. 275.
- Вперед!*—1873.— Т. 1, отд. 2.— С. 2.
- Там же.*— С. 3.
- Вперед!* 1873—1877 гг.: Материалы из арх. Валериана Николаевича Смирнова / Отобрал, снабдил примеч. и очерком истории «Вперед!» Борис Сапир // Dordrecht — Holland, 1970.— Т. 1.— С. 164 (далее — *Архив В. Н. Смирнова*).
- Вперед!*—1873.— Т. 1, отд. 2.— С. 50, 70.
- Материалы из архива В. Н. Смирнова.*— С. 165.
- ¹⁰ *Вперед!*—1874.— Т. 2, отд. 2.— С. 28.
- " *Архив В. Н. Смирнова.*— С. 165.
- Вперед!*—1874.— Т. 3, отд. 2.— С. 38; *Там же.*—1876.— Т. 4.— С. 57, 58, 59, 66.
- Там же.*—1873.— Т. 1, отд. 2.— С. 70.
- Архив В. Н. Смирнова.*— С. 165.
- Вперед!*—1874 — Т. 2,— Отд. 2.— С. 122.
- Вперед!*—1875.—№ 4,—С. 118; *Там же.*—№ 7,—С. 206.
- Там же.*—1875.—№ 21.— С. 658—659; 1876,—№ 32,—С. 266; № 33,—С. 296—297; № 35,— С. 372; № 43,— С. 643.
- Вперед!*—1873.— Т. 1, отд. 2.— С. 73.
- Там же.*—1874.—Т. 2, отд. 2.— С. 117, 119, 120.
- ²⁰ *Архив В. Н. Смирнова.*— С. 161.
- ²¹ *Вперед!*—1875.—№ 10.—С. 305—306.
- ²² *Там же.*—Ш 13,—С. 409.
- ²³ *Там же.*—№ 15.— С. 466.
- ²⁴ *Архив В. Н. Смирнова.*— С. 169.
- ²⁵ *Вперед!*—1875.—№ 15,—С. 467—469, 474.
- ²⁶ *Архив В. Н. Смирнова.*— С. 169.
- ²⁷ *Вперед!*—1875.—№ 22,—С. 692—694.
- ²⁸ *Там же.*—1876,—№ 26,—С. 46—48.
- ²⁹ *Там же.*—№ 41,— С. 580.
- ³⁰ *Вахрушев И. С.* Указ. соч.— С. 36.
- ³¹ *Вперед!*—1874.— Т. 2, отд. 2.— С. 123—126; 1873,—Т. 1,—Отд. 2,—С. 51, 52, 69, 71.
- ³² *Там же.*—1873,— Т. 1, отд. 2,— С. 5а, 71.
- * *П. Л. Лавров* не редагував 5-й том газеты.
- ³³ *Вперед!*—1877.— Т. 5.— С. 141.
- ³⁴ *Вперед!*—1875.—№ 3,—С. 71—75.
- ³⁵ Див.: *Рудько Н. П.* К истории «Южнороссийского союза рабочих» (корреспонденции Е. О. Заславского в газету «Вперед!») // Сов. арх.—1970.—№ 3.— С. 80—85.
- ³⁶ Див.: *Итенберг Б. С.* Южнороссийский союз рабочих.— М., 1974.— С. 98—99.
- ³⁷ *Вперед!*—1875.—№ 20,— С. 628—629.
- ³⁸ Див.: *Итенберг Б. С.* Указ. соч.— С. 97.
- ³⁹ *Вперед!*—1876.—№ 29,—С. 146—149.
- ⁴⁰ *Там же.*—№ 26,—С. 45; № 36.—С. 412; № 39,— С. 511; № 48,—С. 795.
- ⁴¹ *Там же.*—1875.—№ 10,—С. 305—306; № 12,— С. 372—374; *Архив В. Н. Смирнова.*— С. 161.
- ⁴² Див.: *Вахрушев И. С.* Указ. соч.— С. 35, 36.
- ⁴³ *Вперед!*—1875.—№ 14,— С. 436.
- ⁴⁴ *Там же.*—№ 15,—С. 459—466.
- ⁴⁵ *Там же.*—№ 21,— С. 663; 1876.—№ 31,—С. 208.
- ⁴⁶ *Там же.*—1876.—№ 25,—С. 13; № 31—С. 208; № 33.—С. 284; № 44,— С. 663.
- ⁴⁷ *Вперед!*—1873,— Т. 1, отд. 2.— С. 28.
- ⁴⁸ *Там же.*— С. 83.
- ⁴⁹ *Вперед!*—1876.—№ 37,—С. 445; № 39,—С. 514.

Одержано 16.05.1988

В статье проанализированы народнические издания П. Л. Лаврова — журнал и газета «Вперед!», которые после «Колокола» А. И. Герцена были наиболее авторитетными изданиями. Основное внимание сосредоточивается на публикациях, касающихся проблем массового и общественного движения на Украине.

В. /. Кізченко

**ІНТЕРНАЦІОНАЛІСТСЬКІ ТЕНДЕНЦІЇ
В ХУДОЖНІЙ ТВОРЧОСТІ УКРАЇНСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ
РЕВОЛЮЦІОНЕРІВ-ДЕМОКРАТІВ
КІНЦЯ ХІХ — ПОЧАТКУ ХХ ст.**

На основі аналізу художніх творів українських революціонерів-демократів автор простежує зародження і розвиток інтернаціоналістських ідей в їхній творчості, показує пропаганду ними засобами художнього слова дружніх взаємин між трудівниками різних націй, їхньої рівноправності і гуртування сил у боротьбі за соціальне і національне визволення, підкреслює величезне значення досягнень революційно-демократичної думки на Україні у формуванні ідеології пролетарського інтернаціоналізму.

В сучасній радянській науковій літературі термін «інтернаціоналізм» найчастіше вживається з означенням пролетарський, соціалістичний. Його виникнення пов'язується з виходом на історичну арену робітничого класу, формуванням пролетарської ідеології, тобто теорії наукового соціалізму, і визначається він як міжнародна солідарність робітників у боротьбі за загальні цілі — побудову соціалізму і комунізму на основі усвідомлення ними єдності корінних спільних інтересів робітничого класу різних країн (в деяких випадках до солідарності робітників додається ще «і всіх трудящих»), У новіших виданнях до цього так би Мовити класичного визначення інтернаціоналізму включається також солідарність «з боротьбою народів за національне визволення Асоціальний прогрес»

І це цілком слушно, бо в багатьох випадках сучасні народи, які борються за своє національне визволення, навіть не мають свого робітничого класу як носія принципу пролетарського інтернаціоналізму, і трактування його лише як складової частини ідеології і практики пролетаріату видається дещо звуженим. Таке розуміння інтернаціоналізму набагато обмежує соціальну базу його функціонування в практиці міжнародного революційного процесу і різноманітних міжнародних стосунків, які знаходять свій вияв у солідарній, інтернаціональній боротьбі народів світу за соціальний прогрес, за вирішення глобальних екологічних проблем, за ліквідацію ядерної загрози тощо.

Звертаючись до передумов формування ідеології інтернаціоналізму, слід також констатувати певну обмеженість наукових досліджень у визначенні її історичних коренів. Більшість дослідників, торкаючись питання генези інтернаціоналізму, беззастережно пов'язують її лише з пролетаріатом. Лише поодинокі дослідники цієї проблеми побіжно констатують, що «пролетарський інтернаціоналізм виступає як пряме продовження традицій прогресивної суспільно-політичної думки всіх народів світу»², не зупиняючись детально на цьому положенні і не розкриваючи конкретно-історичних джерел формування інтернаціоналізму.

Тимчасом він, як і вся теорія марксизму, поряд з пролетарським, соціалістичним містить в собі також глибокий загальнолюдський і загальнодемократичний зміст, що акумулював з оновленому вигляді споконвічні прагнення трудящих мас до братерства, рівності, свободи, дружніх взаємин і соціальної справедливості.

Ці ідеали знайшли своє відбиття в діяльності і поглядах багатьох прогресивних діячів докапіталістичної доби, а в період капіталізму трансформувалися в ідеологіях робітничого класу і революційної демократії як виразниці інтересів і прагнень широких народних мас, і передусім селянства, що становило переважну більшість трудового і гнобленого населення нашої країни.

Як відомо, в епоху розвитку капіталізму відмічаються дві протилежні тенденції, що складають діалектичну єдність в житті буржуазного суспільства. З одного боку — це процес формування і консолідації буржуазних націй, утворення національних і багатонаціональних держав, з другого,— за висло-

вом В. І. Леніна, «все господарське, політичне і духовне життя людства чимраз більше інтернаціоналізується»³. Ці процеси складають об'єктивну умову переростання загальних ідеалів рівності і братерства між людьми на ідеї дружби між народами, рівноправності націй та їх культур, солідарності в боротьбі за соціальне і національне визволення, носіями яких були народні маси та їх ідеологи.

Принцип інтернаціонального єднання народів на основі взаємної поваги і рівності перетворився на органічну частину ідеології пролетаріату, як і революційної демократії періоду кінця ХІХ — початку ХХ ст., коли особливо відчутним став вплив на неї ідей наукового соціалізму. Під цим впливом певні світоглядні засади революційного демократизму, зокрема інтернаціоналістичні, еволюціонують до марксизму, набуваючи пролетарських рис і характеру.

Утвердження і розвиток інтернаціональних принципів в ідеології трудящих і експлуатованих відбувалося в протиставленні з ідеями національної виключності, ворожнечі і недовіря між народами різних націй, що насаджувалися ідеологами панівних класів буржуазного суспільства і в своєму концентрованому вигляді проявилися в ідеології буржуазного націоналізму і великодержавного шовінізму, з якою вели непримиренну боротьбу як пролетаріат і його партія, так і селянська революційна демократія.

Найбільш повно інтернаціоналістські погляди українських письменників революційно-демократичного табору кінця ХІХ — початку ХХ ст. відбилися в їхніх наукових, публіцистичних, літературно-критичних роботах. Досить ґрунтовно вони висвітлені в монографії і статтях С. М. Возняка⁴. Частково цього питання торкаються науковці в роботах, присвячених суспільно-політичним і філософським поглядам І. Франка, Лесі Українки, І. Грабовського, М. Коцюбинського та ін.⁵ Автор же має на меті простежити, як інтернаціоналістські переконання українських революціонерів-демократів відбилися в їхніх художніх творах ідеями дружби і братерства народів, гарячою симпатією до трудівників будь-якої нації, непримиримою ненавистю до їх внутрішніх і зовнішніх поневолювачів.

Гнівно таврували вони політику національного гноблення, яку проводили цісарський уряд Австро-Угорщини і російське самодержавство, виступали проти насильницької русифікації, мадяризації та колонізації українського народу, розірваного на частини між цими державами.

З гострим сарказмом писав про це І. Франко у вірші «Воронізація», викриваючи провідників цієї політики на західноукраїнських землях—«чорні фракки», що прагнули, прикриваючись освітніми цілями, придушити культуру українського народу. Переслідуючи свої інтереси, австрійські колонізатори не зупинялись перед будь-яким брутальним насильством:

«Га, не хочуть просвічатися
Менші сестри добровільно,
Ми їх змусимо насильно
Зараз воронізуватися.

І поперли всі юрбою
Нести світ воронізації,
Хоч би боек, і війною,
Хоч би кривдою й без рації»⁶.

Як про тюрму народів, що «обручем сталевим... обціпила їх живі сугави», писав про Австро-Угорську монархію Великий Каменяр («Тюрмо народів»). Страхотливому хаосу і темряві, від яких страждають всі підневільні народи — всі «живі створіння» — і які породжують лише лиху заразу, «голод, злидні, жах», уподібнювала царське самодержавство Леся Українка («Невільничі пісні.— Fiat pox!»).

Своє неприйняття гнобительської політики пануючих класів багатонаціональних держав українські революційні демократи ніколи не переносили на

трудівників окремих народів, зокрема на російський народ, до якого завжди висловлювали почуття гарячої любові і щирої поваги.

Вітаючи першу народну революцію в Росії, І. Франко підкреслив інтернаціоналістський дух російського народу, що очолив боротьбу гноблених царизмом народів проти спільного ворога:

«Вийшла в поле руська сила,
Не щоб брата задушила,
Не щоб слабших грабувати,
А щоб орди відбивати,
Що живим труну нам тешуть»⁷.

(«Вийшла в поле руська сила»)

Національному гнобленню і ворожнечі революційно-демократичні письменники протиставляли ідеали братерства і дружби між народами, якими пройняті численні їхні художні твори. «Людське братерство нове» («Гадки на межі»), «братерство велике, всесвітнє» («Товаришам з тюрми») оспівував І. Франко, закликаючи до «любові, братньої любові поміж народами» («Схід сонця»), «Братерство, рівність, воля, рідний край» («Невольницькі пісні.— Віче») були тими високими ідеалами, що надихали творчість Лесі Українки. Про «невмируще братерство», про те, «щоб духом згоди все пройнялося між людьми», палко мріяв П. Грабовський.

В ряді своїх творів вони змальовували трудівників інших національностей, їх нужденне життя, страшний тягар соціального і національного гноблення, закликали до інтернаціонального єднання в боротьбі. Це, насамперед, вірші П. Грабовського «До Б. С-го» («До Броніслава Серошевського»), «Народові єврейському», його поеми «Текінка», «Бурятка»; цикли віршів І. Франка «Жидівські мелодії» та «Тюремні сонети», оповідання «У цади́ка», «Сурка», «До світла»; цикл віршів Лесі Українки «Весна в Єгипті», «Татарочка» з «Кримських спогадів», оповідання «Екбаль-ганем».

Так, оспівуючи боротьбу задунайських слов'ян проти турецького поневолення, І. Франко звертався до всіх слов'янських народів із закликом:

Подайте руку угнетеним
У поміч братнюю братам.
Потіху в горю всі нужденним,
Оружжя свободи борцям!

Вставайте, братні народи,
Зваліть тирана з висоти»⁸.

(«Задунайська пісня»)

Духом інтернаціоналізму пройняті оповідання М. Коцюбинського з життя народів різних національностей Росії — молдаван («Для загального добра»), татар («На камені»), євреїв («Він іде»).

Інтернаціоналістичні ідеї братерства і рівності всіх народів ґрунтувалися на почутті глибокого патріотизму революційних демократів, які, усвідомлюючи класову неоднорідність буржуазних націй, дійшли розуміння класового характеру патріотизму. Для них це не абстрактне поняття любові до своєї національної спільності, в тому числі до «князів, гетьманя, панування» (І. Франко «Сідоглавому»), але пристрасне вболівання за тяжку долю трудящих — «тих «великих», що були малими на бенкеті життя» (Леся Українка «Невольницькі пісні.— Віче»),

Саме через «відвічне страждання» свого народу підіймалися вони до усвідомлення спільності долі і соціальних ідеалів трудівників різних національностей, непримиренності, корінної протилежності їхніх інтересів з політикою пануючих класів. Отже, в ідеології революційного демократизму були поєднані патріотизм та інтернаціоналізм в класовому розумінні при зверхності другого над першим. А любов до свого народу була тим зерном, з якого виростали

приятність і співчуття до пригнічених інших націй. Цю єдність національного і інтернаціонального блискуче висловив І. Франко у циклі віршів «Україна». Говорячи про безмежну любов до свого народу, він запитував:

«І чи ж перечить ся любов
Тій другій і святій любови
До всіх, що ллють свій піт і кров.
До всіх, котрих гнітуть окови?»⁹

(«Моя любов»)

Не робив з України «всеохопного кумира» і П. Грабовський, ум якого ворушили всі «змучені народи». Розуміння єдності національного та інтернаціонального виявилось і в поезії Лесі Українки «Дим».

Класовий підхід революціонерів-демократів до проблеми взаємозв'язку національного та інтернаціонального зумовлює їх боротьбу проти буржуазних націоналістів всіх гатунків та їхніх концепцій «безкласовості» української нації, її «виключності», «одрубності», «окремості», закликів до єдності експлуататорів і експлуатованих, якими маскувалися класові інтереси української буржуазії.

Гостро картав і з убивчим сарказмом висміював у своїх творах «всю ту патріотичну зграю й ціну її любовних фраз» І. Франко («Україна мовить»). В думках про Наума Безумовича й Меледикта Плосколоба, у віршах «Сідоглавому», «Поступовець», «Був колись мужик у нас», «Хлібороб», збірці оповідань «Рутенці» та ін. він викрив лжепатріотизм галицьких «народних проводирів», які любили Русь, «як хліб і кусень сала», жилися народною кров'ю і соками і водночас плазували перед австро-угорським урядом, за теплу посаду і навіть за невеличкий «трінгельд» (подачка «на чай») гендлюючи інтересами свого народу.

Запроданство правлячої верхівки, її єднання з завойовниками, нехтування інтересами свого народу в ім'я власних меркантильних цілей — «за права й мастки панські» — затаврувала Леся Українка в поемі «Роберт Брюс, король шотландський», а образом Лицаря з фантастичної драми «Осінь казка» — передікля зрадництво ліберальної буржуазії в найрішучіший момент робітничого повстання і перехід її на сторону тирана-Короля. Висміяла вона удаване «народолюбство» українських буржуазних лібералів в сатиричних поезіях «Веселий пан», «Практичний пан», «Пан політик», «Пан народовець», «Пророчий сон патріота» та ін. Так само й М. Коцюбинський в ряді своїх творів розвінчує пустопорожнє фразерство лібералів, які заради своїх інтересів готові єднатися з кривавими душителями народу, з гнівом і огидою таврує людиноневисницьку політику чорносотенних погромників, закликає до інтернаціонального єднання трудящих («Він іде», «Сміх», «Дебют», «Коні не винні»).

Отже, загальнодемократичні ідеї дружби і рівноправності народів, їх інтернаціонального єднання у боротьбі проти національного і соціального гноблення, проти іншонаціональних, як і «власних», експлуататорів знайшли широкий відгук у творчості українських письменників революційно-демократичного напрямку. Водночас на їх творах позначився і вплив безпосередньо ідей пролетарського інтернаціоналізму, які ставали все більш популярними серед передових діячів української культури, зокрема літератури.

Обумовлювалося це передусім визнанням ними інтернаціоналістської сутності самого марксистського вчення. Для цього досить пригадати хоча б загальновідоме висловлювання П. Грабовського про марксизм: «Тепер все, що тільки єсть у Росії живого, рухливого та працюючого, йде під окликом марксизму»¹⁰. Або точку зору Лесі Українки, яка писала про соціал-демократичний рух, що він «занадто універсальний рух для того, щоб могла українська нація обійтись без нього»¹¹.

Переконливим підтвердженням цих висловлювань є активна діяльність революційних демократів по перекладу на українську мову творів основоположників марксизму та їх популяризація.

Вплив пролетарського інтернаціоналізму на світогляд українських письмен-

ників революційно-демократичного напрямку знайшов вияв у розумінні ними полі пролетаріату як основної рушійної сили суспільства, з якою вони пов'язували свої надії на революційне його перетворення, на світле майбутнє свого народу, як і гноблених народів інших націй.

Так І Франко в комедії «Майстер Чирняк» устами одного із своїх героїв — робітника Криштофа проголошує: «...Сила в руках пролетаріату — се початок нового ладу, нової епохи, початок загального щастя на землі» . Письменник був певний того, що саме по дорозі, пробитій і вирівняній робітниками-каменярами які відпали своє життя на «кривавий труд» за краще майбутнє людства, по дорозі, прокладеній по їхніх кістках, «прийде нове життя, добро нове у світ» («Каменярі») ¹³ У вірші «У долині село лежить» він створив узагальнений образ робітника-коваля, у кузні якого «кується краща доля» і ясна зброя «замість пуги» ¹⁴. З пролетаріатом і його боротьбою пов'язував Франко той щасливий час, коли Україна засяє «вогністим видом... у народів вольних колі» («Мойсей») ¹⁵.

Великий Каменяр у вірші «Товаришам із тюрми» звертається до трудящих з палким закликом виступити «до бою нового» проти царства тиранів, царів і панів за нове суспільство, де пануватимуть «людське щастя і воля, розум владний без віри оков, і братерство велике всесвітнє, вільна праця і вільна любов» В цьому творі, його чіткому ритмі маршу, образах і зворотах відчувається вплив пролетарського гімну «Інтернаціонал», що особливо яскраво виявилось у заключній строфі вірша:

«Не від бога те царство нам спаде,
Не святі його з неба знесуть,
Але власний наш розум посяде,
Сильна воля і спільний наш труд» ¹⁶.

Вплив ідей пролетарського інтернаціоналізму несуть на собі і твори Лесі Українки Зокрема, в поезії «Досвітні вогні» знайшов втілення символічний образ переможних досвітніх вогнів, що розганяють «темряву ночі» і провіщають ясну зорю щасливого майбутнього людства. І засвічують ті вогні «люди робочі» ¹⁷.

В драмі «Осінь казка» знайшла відображення одна з найсуттєвіших рис пролетарського інтернаціоналізму — взаємна підтримка, взаємодопомога, солідарність робітників у боротьбі. Повсталі робітники твердо розраховують на братерську допомогу своїх товаришів:

«Чей есть у нас товариші вірненькі,
чей озовуться на братерський поклик,
чей не дадут нам пропадати марно» .

В одному з віршів циклу «Пісні про волю», створеному в буремний 1905 р — «Чого марсельську пісню чути?»— виразно відбився вплив всесвітньо-відомої пролетарської революційної пісні французьких робітників «Марсельєзи» який виявився і в її маршовому ритмі, образах, ідеях, словосполученнях.

І нарешті слід відзначити одне із знаменних явищ світового літературного процесу кінця XIX - початку XX ст., яке простежується і в українській літературі сприяючи утвердженню в ній інтернаціоналістських тенденцій. Маємо на увазі процес інтернаціоналізації літератури як однієї із складових частин суспільного життя.

Передові представники української літератури, письменники революційно-демократичного напрямку розглядали свій народ як частину всього людства, вважали говорячи словами І. Франка, що «життя духове якогось народу не є нічим саморідним, ізольованим» ¹⁸. Вони докладали немало зусиль до того, щоб розширити духовні обрії свого народу, збагатити його духовну скрабницю загальнолюдськими досягненнями і надбаннями, зокрема в галузі літератури, ознайомити з життям, побутом, працею, боротьбою інших народів, як сучасних,

так і давніх, з темами, ідеями, образами, які хвилювали людство протягом століть і залишались актуальними для їх сучасників.

Всією своєю багатогранною діяльністю українські революціонери-демократи втілювали у життя заклик свого великого попередника — Т. Г. Шевченка — «І чужому навчайтесь й свого не цурайтесь», що не втратив актуальності й гостроти і в наш час. Цим вони сприяли не тільки процесу взаємопроникнення і взаємозбагачення літератур, а й активному поширенню ідей інтернаціоналізму в масах ²⁰.

Процес інтернаціоналізації української літератури відбувався як шляхом перекладів національною мовою творів інших національних літератур і навпаки, так і завдяки використанню в художній творчості мотивів, сюжетів і образів світової літератури. Якщо розглядати першу форму літературних взаємозв'язків (тобто переклади), то бачимо, яку титанічну роботу проводили революційні демократи у цій сфері. Досить згадати ту видатну роль, яку відіграв П. Грабовський в популяризації серед українських читачів творів російських, грузинських, вірменських, естонських, німецьких, шведських, італійських, польських, словацьких, чеських авторів. В цілому ним були здійснені переклади творів понад 150 представників літератур народів Росії і зарубіжних. Так, перебуваючи в іркутській тюрмі, він переклав ряд поезій Некрасова, «Фауста» Гете, «Євгенія Онегіна» Пушкіна, «Шильйонського в'язня» Байрона, російські білини. На засланні Грабовський переклав з російської, крім вище згаданих, твори Лермонтова, Михайлова, Сурикова, Добролюбова, Кольцова, Нікітіна тощо. Разом із тим він здійснив переклад на російську мову творів української поезії і упорядкував збірку «Песни Украины», де були представлені поети, починаючи від Шевченка і кінчаючи Самійленком, Уляною Кравченко та іншими його сучасниками ²¹.

Величезну перекладацьку роботу проводив і І. Франко протягом усього свого життя. Він здійснив переклади творів російських поетів (Пушкін, Лермонтов, Некрасов), польських (Міцкевич, Конопніцька), чеських (Чех, Гавлік-Беровський, Неруда), німецьких (Гете, Гейне), англійських (Берне, Шеллі, Байрон, Шекспір), французьких (Гюго), італійських (Дайте), а також створив своєрідні антології старогрецької і староримської, староарабської та староіндійської поезії тощо.

Що ж до другої форми процесу інтернаціоналізації української літератури — адаптації світових сюжетів, то і в цьому напрямку революційні демократи зробили дуже багато.

На основі світових сюжетів І. Франко створив ряд художніх творів — поеми «Мойсей», «Пригоди Дон-Кіхота», «Сатні і Табубу», для дітей — «Абу-Касимові капці», та «Коваль Барсім» за матеріалами арабських казок, «Лис Микита» за мотивами твору Гете та багато інших ²³.

Особливо плідною в цьому плані була діяльність Лесі Українки. Майже всі її драматичні твори написані на сюжети зі всесвітньої історії та літератури («В катакомбах», «Кассандра», «Руфін і Прісцила», «На полі крові», «Адвокат Мартіан», «Камінний господар» тощо).

Але використовуючи античні, старобіблейські та інші сюжети та образи світової літератури, українські письменники розкривали в них найбільш гострі та актуальні для своєї сучасності проблеми та ідеї. Микола Бажан, говорячи про цей бік діяльності Лесі Українки, відмічав: «Прибираючи свої образи в одязі перших християн, у староіспанські шовки і бархат, у сірі камзоли північно-американських пуриганів, поетеса лише драпірувала у ці одязі живих людей своєї сучасності, завжди лишаючись вірною темі про людину, яка мужньо шукає виходу із суспільства гноблення, темноти і рабства». Цю оцінку можна цілком застосувати і до творчості інших українських революційних демократів у сфері адаптації світових образів і сюжетів.

Пропаганда представниками революційно-демократичного табору української літератури засобами художнього слова ідей дружби між народами, їх рівноправності і інтернаціонального єднання у боротьбі проти соціального і національного гноблення сприяла вихованню в масах інтернаціоналістської свідомості, почуттів солідарності і взаємодопомоги, подоланню національної

обмеженості та ворожнечі. Як справедливо відзначають дослідники, інтернаціоналістські ідеали революційно-демократичної думки ввійшли до скарбниці допетарського інтернаціоналізму як одне з його денних джерел.

Пшкреслюючи інтернаціональний характер створювано, пролетаріатом культури ВТленін писав, що цю «інтернаціональну культуру... давно пдготовляли проповідники свободи і вороги гноблення»²⁷. Безперечно, що одне Гч.льних Ёь серед них належить і українським революційним демократам кінця ХІХ — початку ХХ ст.

і и^практики^социалистического интернационализ-

³ Яєнів'7 Тез.Гпо'національному питанню// Повне збір. творів - Т.23,- С. 30Д

тичні і філософські погляди Леєі Українки -К... 1953 та ін.

⁶ Франко І. Твори: В 20 т.-К., 1952,-Т. 11.-С. 372-373.

⁷ Там же,— С. 285.

⁸ Там же,— С. 459.

⁹ Там же,— Т. 10,— С. 66.

¹⁰ Грабовський П. Зібрання творів: В 3 т.- К., 1959.- 1. 3.- г 2 q o J.

Леся Українка. Твори: В 10 т.-К., 1963-1965,- Т. 9,- С. 362.

Франко І. Твори.— Т. 9,— С. 363.

³ Там же.—Т. 10,— С. 48.

⁴ Там же.— Т. П.—С. 176.

⁵ Там же.— Т. 12,- С. 482.

⁶ Там же.— Т. 11.-С. 495.

⁷ Леся Українка. Твори: Т. 1,— С. 132.

⁸ Там же.— Т. 3.— С. 212.

⁹ Цит. за: Возняк М. С. У боротьбі за дружбу народів,-С. 177.

²⁰ Там же.— С. 174.

²¹ Історія української літератури: В 8 т.- К., 1969.— Т. 4. С. ДМ.

²² Там же.—С. 156.

²³ Там же,-С. 181 — 182.

²⁴ Там же,- Т. 5, - С. 382-396.

²⁵ Хрестоматія критичних матеріалів,- К., Львів, і»*». — т 3 — С. 65.

²⁶ Возняк С М. Общедемократические идеи равенства и друж> , г с 27; Веремеева О.

²⁷ В 1 Ленін про Ідеологію революційного дХГнТяИ/7шв^е ібр тво^в - т. 23, - С. 145.

Ленін В. І. Робітничий клас і національне питання// Повне зюр: гворш.

Одержано 17.05.1988

На основе анализа божественна Т Г в Т х Т в ^ і ^ Та Г в ^ т
прослеживает зарождение и развитие ^ ^ Ц ^ ^ ^ м ^ о ш ш й "между трудящимися
пропаганду средствами Ці^?жестивий жотМ^о Т^ня сил в борьбе за социальное освобождение,
на Укра"не

7формировани идеологии пролетарского интернационализма.

Ю. П. Лавров

**ПИТАННЯ ОСВІТИ РОБІТНИКІВ
НА З'ЇЗДАХ ГІРНИЧОПРОМИСЛОВЦІВ ПІВДНЯ РОСІЇ
(кінець XIX — початок XX ст.)**

Висвітлена діяльність гірничопромисловців Півдня Росії в галузі освіти робітників-гірників в кінці XIX — на початку XX ст. Показано неефективність їх заходів щодо підвищення загальної та спеціальної освіти гірників.

Репресивні заходи царизму, залишаючись у 90-х роках XIX ст. найважливішим засобом боротьби проти робітничого руху, завжди старанно маскувались «попечительською» політикою щодо робітничого питання, яка включала й заходи ідейного впливу на робітничий клас. Чітко усвідомлюючи, що, незважаючи на забитість, пригнічене й залежне становище, духовні запити робітників з часом будуть безперервно розвиватись і розширяться, царський уряд і буржуазія активно шукали вигідні й зручні для себе шляхи їх задоволення. Ще в середині 80-х років С. Ю. Вітте, відзначивши потребу розвитку в Росії законодавства про працю і встановлення контролю за його здійсненням, разом з тим вказав на необхідність для правлячих класів впливати на формування світогляду робітників і бажаність активного культивування й розповсюдження з цією метою в їх середовищі вірнопідданчих і релігійних поглядів

З початку 90-х років у зв'язку зі зростанням робітничого страйкового руху відбулося посилення заходів ідейного впливу на робітників з боку правлячих класів. Активізувалися організовані ще у 80-х роках в Петербурзі й Москві читання для робітників на релігійні й історичні теми, в ході яких всіляко підкреслювалися ідеї непохитності царської влади і єдності російських самодержців з народом. Лише в Петербурзі протягом 1892—1894 рр. відбулися 1032 таких читання, на яких було присутньо понад 180 тис. чоловік. У цей же час активізувалася й видавнича діяльність особливої комісії при міністерстві освіти, яка опублікувала в 1892—1897 рр. на аналогічні теми 215 брошур «для народу» загальним тиражем 3413 тис. примірників².

Значну увагу питанням «підвищення розумового й морального рівня робітників» було приділено на підприємницькому торговельно-промисловому з'їзді 1896 р. у Нижньому Новгороді. В головній доповіді з цих питань «Організація курсів для дорослих робітників» була висунута ціла програма заходів, одногослосно схвалених усіма учасниками з'їзду й спрямованих на розвиток грамотності серед робітників. Зокрема, визнавалось за необхідне дозволити законодавством громадським закладам, приватним товариствам і особам влаштування для дорослих робітників курсів грамоти по загальноосвітнім предметам, популярних курсів з фізики, хімії, механіки, природознавства, графічного мистецтва; курсів для підготовки кочегарів, машиністів, електротехніків, запровадження народних читань з «туманними картинами» як загальноосвітнього, так і спеціального характеру, організацію народних читалень та бібліотек як при згаданих курсах, так і окремо, показових майстерень при окремих фабриках і ремісничих цехах тощо; усунути перешкоди на шляху до відкриття таких курсів, для чого надати місцевій учбовій адміністрації (попечителям учбових округів) право дозволяти своєю владою такі курси; врегулювати робочий час дорослих і підлітків на промислових підприємствах, щоб вони мали можливість відвідувати вказані загальноосвітні курси; надати засновникам курсів право, *враховуючи місцеві умови*, визначати спеціалізацію новостворених курсів, предмети, які будуть викладатись, та їх *обсяг*; *допустити до викладання спеціальних дисциплін технічний склад промисловості*, а загальноосвітніх — осіб, які мають необхідні знання; підтвердити циркуляр міністра освіти від 27

©Ю. П. ЛАВРОВ

жовтня 1885 р., який дозволив учбовим закладам, підлеглим міністерству, безкоштовно надавати свої приміщення для недільно-вечірніх курсів; просити міністерство фінансів щорічно виділяти кошти на організацію і утримання вказаних курсів, підвищення загальної й спеціальної освіти³.

У виголошених потім декількох співдоповідях детально розглядалися питання впливу грамотності робітників на підвищення продуктивності фабричної і заводської промисловості. Цілком схваливши основні положення доповіді та співдоповідей, з'їзд підприємців дійшов висновку, що «кращою формою покровительства вітчизняній промисловості є запровадження загальної освіти»⁴.

Власники гірничих і гірничозаводських підприємств Катеринославщини, а також представники Ради з'їздів гірничопромисловців Півдня Росії цілком підтримали висунуті пропозиції з робітничого питання, однак на своїх підприємствах не дуже поспішали проводити їх у життя. Лише під тиском адміністративних властей та Гірничого департаменту в середині 90-х років вони почали вживати певних заходів щодо «освіти» робітників. Змушені якось реагувати на численні критичні статті в пресі про вкрай тяжке становище робітників Донбасу, а також враховуючи постійні вимоги міністерства державних маєтностей про покращання побуту шахтарів і заводських робітників, гірничопромисловці поряд з деяким покращанням житлових умов робітників починають поступово виділяти частину своїх коштів на організацію початкових шкіл для дітей робітників, організацію дозвілля шахтарів, металургів та ін. Як свідчать доповідні записки аналогічного змісту, направлені 13 січня 1895 р. уповноваженими XIX з'їзду гірничопромисловців Авдаковим, Мсциховським і Успенським міністрам державних маєтностей, фінансів і шляхів сполучення, у відповідь на постійні вимоги уряду й губернської адміністрації покращити умови праці й побуту робітників гірничопромисловці запевняли, що «майже повсюдно на кам'яновугільних копалинах перебудовуються старі погані житла в хороші будинки, улаштовуються нові робітничі будинки відповідно вимогам гігієни; збільшується число шкіл, лікарень, є правильно організована лікарська допомога, а на деяких рудниках відкриваються церкви»⁵.

XXIII з'їзд гірничопромисловців (1898 р.), приділивши багато уваги вивченню дозвілля робітників з метою пошуку шляхів відвернення їх від боротьби за покращання свого становища, звернувся до уряду з проханням дозволити влаштування на шахтах і заводах ігор для робітників, лекцій з «туманними картинами», читань на релігійно-моральні теми⁶, а наступний з'їзд висунув цілу програму ідейного впливу на робітничий клас Донбасу шляхом відкриття нових шкіл, читалень, бібліотек, влаштування лекцій, читань тощо. У зв'язку з цим з'їзд просив надати начальнику гірничого управління Півдня Росії прав попечителя учбового округу, що дало б йому змогу своєю владою дозволити читання для робітників, відкривати початкові школи для дітей робітників, недільні й вечірні школи для дорослих за програмою російського технічного товариства відповідно до місцевих умов, бібліотеки й читальні з підбіркою книг, дозволених міністерством освіти. Крім того, з'їзд запропонував Раді з'їзду виділити кошти на розробку спеціальних підручників для вечірніх і недільних шкіл¹.

Однак всі плани з'їзду по розвитку освіти робітничого класу Донбасу і запевнення шахтовласників та заводчиків у готовності всіляко сприяти підвищенню культурного рівня робітників не викликали великої довіри в уряді. З досвіду боротьби з неодноразовими вугільними кризами вік добре знав справжню ціну запевнень діячів південних гірничопромислових з'їздів. Це недовір'я уряду було настільки сильним, що знайшло своє відображення навіть в ретельно редагованих матеріалах з'їздів. Досить чітко воно виявилось і на XXIV з'їзді гірничопромисловців (1899 р.). Зокрема, коли спеціальна комісія з'їзду при характеристиці становища робітників у черговий раз заявила, що в 90-х роках воно суттєво покращилося, то представник міністерства фінансів інженер Варенцов від імені відомства, яке він представляв, вказав на безпідставність подібних заяв і тут же зажадав, щоб на підтвердження висновків

комісії гірничопромисловців були наведені статистичні дані. Переборовши розгубленість, представник Ради з'їзду, що не чекав такої різкої вимоги з боку завжди чуйного до гірничопромисловців міністерства фінансів, змушений був заявити, що подібних даних керівництво з'їзду не має⁸.

Вперте небажання гірничопромисловців вжити рішучих заходів до покращання становища робітників, з одного боку, безперервне зростання протягом 90-х років робітничих страйкових виступів, у ході яких страйкарями постійно висувались вимоги покращання умов праці й побуту, підвищення зарплати, скорочення робочого дня, розміру штрафів, відкриття шкіл, читалень, народних аудиторій тощо — з другого, примусили царський уряд, в першу чергу міністерство державних маєтностей, більш уважно придивитись до подій, які відбувались в вугільно-металургійному районі Півдня Росії. Слід зазначити, що лише протягом 1895—1899 рр. у гірничій і гірничозаводській галузях промисловості України з вказаними вимогами відбулось 79 робітничих виступів, які охопили понад 67,6 тис. чоловік, у тому числі в гірничій промисловості відбулось 27 виступів (12,8 тис. чоловік), а в металургійній—52 (54,8 тис. чоловік)⁹.

У зв'язку зі становищем, яке склалося, міністерство державних маєтностей на початку 1900 р. направило на Південь Росії спеціальну комісію на чолі з членом Гірничої ради А. А. Штофом, зобов'язавши її відвідати найбільші вугільні копальні й металургійні заводи з метою обстеження становища робітників. Стурбовані появою на Півдні комісії А. А. Штофа, розцінивши її прибуття як виявлення недовіри до них з боку уряду, гірничопромисловці спішно провели 5—11 травня 1900 р. свій екстрений з'їзд, на якому поряд з іншими ними було ґрунтовно розглянуте питання «Про покращання побуту робітників на кам'яновугільних копальнях Донецького басейну», в черговий раз запропоноване міністерством землеробства і державних маєтностей.

Спеціальна комісія з'їзду з робітничого питання на чолі з М. С. Авдаковим за участю харківського окружного фабричного інспектора О. Г. Гнедича, старшого фабричного інспектора О. М. Викова, голови катеринославської губернської земської управи В. І. Карпова і кількох шахтовласників, побоюючись негативних висновків урядової комісії і намагаючись їх попередити, склала досить велику доповідь, розглянувши в ній із застосуванням статистичного матеріалу більшість питань, які характеризували становище робітників на копальнях Донбасу. Не пропонуючи ніяких нових заходів для покращання побуту гірників, вона заявила, що вся її доповідь є відповіддю на запит міністерства про покращання побуту гірників. Разом із тим комісія висловила побажання, щоб Рада з'їзду зажадала висновків комісії А. А. Штофа для ознайомлення¹⁰.

Залишивши в стороні цілий ряд інших питань, піднятих комісією, розглянемо лише те, що нею було вироблено стосовно освіти робітників. Відзначивши, що протягом останніх 1895—1899 рр. у зв'язку зі швидкими процесами концентрації 65 % видобутку вугілля (300 млн пудів) і близько 2/3 робітників краю поступово зосередилось на 31 крупному руднику Донбасу, комісія Авдакова вказала, що саме на цих підприємствах, заснованих на акціонерних засадах і добре оснащених технікою, досягнутий найбільший прогрес в галузі шкільної освіти". Далі, уникаючи детальної характеристики рудничих шкіл і пославшись на широкий проект в галузі шкільної освіти, розроблений ХХІV з'їздом гірничопромисловців, комісія вказала, що на 31 руднику в 1900 р. працювало 27 шкіл, влаштованих на зразок народних училищ і підлеглих міністерству освіти. В них навчалось понад 2440 дітей робітників¹².

Суттєво доповнюють дані екстреного з'їзду 1900 р. про рудничні школи матеріали комісії А. А. Штофа. Щоденник цієї комісії наводить дані про 32 найбільших залізорудних, кам'яновугільних й металургійних підприємства Донбасу та Придніпров'я, на яких працювало понад 63,2 тис. робітників. На них діяла 21 школа з 3352 учнями¹³. Розпочавши обслідування з Катеринослава, комісія відвідала 7 рудників Криворіжжя (2745 робітників), у тому числі великих підприємства Південного гірничопромислового, Дніпровського, Ново

російського, Брянського товариств, залізорудних підприємства Калачевського, товариства Дубової Балки тощо. На них працювало лише дві однокласні школи на 50 і 25 дітей. При цьому в школі на руднику Новоросійського товариства крім грамоти дітей навчали садівництву, палітурному ремеслу та співам¹⁴.

На 17 найбільших кам'яновугільних рудниках Донбасу, відвіданих комісією А. А. Штофа в квітні — травні 1900 р. (27 350 робітників),— Новоросійського, Рутченківського, Прохорівського, Олексіївського, Берестово-Богодухівського (Голубовський рудник)¹, Русько-Донецького, Катеринославського, Веровського, Південно-Російського та ін. товариств, працювало 12 шкіл, в яких навчалось 1017 учнів. Всі ці школи були однокласними з трирічним строком навчання, нерідко мали по 2—3 паралельних класи й працювали, як правило, у дві зміни. За свідченням членів комісії, частіше за все вони містилися в 1—2 темних і незручних класних кімнатах тимчасових або старих будівель. Непоодинокі були випадки, коли через відсутність приміщень школам доводилося працювати навіть в жилих казармах (Веровський рудник)¹⁵ або в молитовних будинках (рудник Катеринославського товариства)¹⁶. Заняття в цих школах, які майже завжди, за свідченням членів комісії справляли враження надзвичайної убогості, проводили частіше за все 1—2 вчителі й законоучитель. Навчання в рудничних школах було безкоштовним, але для дітей селян навколишніх сіл була встановлена плата за навчання по 5—8 крб. на рік.

Кращими на кам'яновугільних рудниках Донецького басейну були школи Олексіївського гірничопромислового товариства, де 112 учнів навчали два вчителі й законоучитель, працювали дві бібліотеки, недільна і вечірня школи для дорослих робітників¹⁷, а також школа рудника Русько-Донецького товариства поблизу селища Макіївки, в чотирьох класних кімнатах якої четверо вчителів і законоучитель навчали в трьох паралельних класах 300 учнів. Тут же при школі функціонував зал на 500—600 чоловік, в якому із застосуванням «чарівного фонаря» проводились читання для робітників¹⁸.

Набагато більш благоустроєними були школи на металургійних заводах. Відвідавши 8 найбільших гірничозаводських підприємств (33 230 робітників), у тому числі Олександрівський, Дніпровський, Новоросійський, «Провідане», Нікополь-Маріупольський, Петровський, Макіївський і Гданцевський заводи, комісія познайомила з роботою 7 шкіл (2260 учнів), які працювали на них. Якщо на Гданцевському (70 учнів) і Юзівському (800 учнів) заводах діяли однокласні школи з кількома паралельними класами, то на решті відвіданих металургійних підприємств учбові заклади були влаштовані по типу двокласних міських народних училищ з п'ятирічним навчанням. Лише в трьох таких училищах — на Брянському, Дніпровському й Петровському заводах — у 1900 р. навчалось 1650 дітей¹⁹. При школі Дніпровського заводу функціонувала бібліотека, в якій було 1500 книжок, а при Юзівській — читальня й бібліотека з 4000 книг²⁰. Усі школи при металургійних заводах були підпорядковані міністерству освіти.

З метою відвернення робітників від революційного руху на Брянському, Новоросійському й Петровському заводах були влаштовані народні аудиторії, в яких для робітників читались лекції на історичні та релігійно-моральні теми, демонструвалися «туманні картини», а в аудиторії Брянського заводу ще й періодично ставились для дітей і дорослих аматорські вистави, для участі в яких нерідко запрошували й робітників²¹. Крім того, на Брянському, Гданцевському й Дніпровському заводах з числа робітників та учнів шкіл були організовані струнні й духові оркестри, які в недільні й святкові дні влаштовували концерти в шкільних або заводських парках²².

Набагато більше уваги гірничопромисловці Півдня Росії приділяли питанням спеціальної освіти. Робоча комісія ХХІ з'їзду в 1896 р., заявивши, що в останній час на гірничих промислах і заводах відчувається нестача кваліфікованих техніків, висловила побажання, щоб у петербурзький Гіргічний інститут

більше приймали молоді з Півдня Росії і взагалі щоб цей інститут був реорганізований «у відповідності з гірничими й гірнотехнічними потребами Росії», тобто щоб він більше приділяв уваги підготовці практиків гірничої справи. Крім того, комісія заявила, що настав час відкрити на Півдні Росії вищий гірничо-технічний учбовий заклад з гірничим і гірнотехнічним відділами. Вступники до цього училища повинні мати середню освіту, а випускники після трирічного навчання зможуть працювати на рудниках помічниками гірничих інженерів, а на заводах будуть виконувати обов'язки начальників цехів. Через два роки після закінчення цього училища його випускникам дозволялось у Гірничому інституті здавати іспити на звання гірничого інженера. Найбільш зручним місцем для такого училища з'їзд вважав Катеринослав, губернське земство якого погодилось виділити для його заснування 200 тис. крб., а голова земської управи М. Копилов згодився пожертвувати ще 50 тис. крб.²³

Стосовно середньотехнічних учбових закладів комісія приділяла значну увагу діяльності Горлівської й Лисичанської штейгерських шкіл, вказавши, що викладання в них повинно проводитись за однаковими програмами. Вступати до них можуть учні, які закінчили двокласні школи типу народних училищ. Комісія висловила побажання, щоб у штейгерські школи приймали в першу чергу дітей гірників. Крім того, було визнано доцільним звернутись до уряду із клопотанням про відкриття штейгерської школи в селищі Грушівка для підготовки кадрів середньотехнічних спеціалістів для вугільних рудників Обл'ясти Війська Донського. З метою забезпечення середньотехнічними кадрами металургійних заводів Півдня комісія вважала необхідним заснування спеціального училища в одному з пунктів активної гірнотехнічної діяльності — Юзівці, Луганську або Катеринославі. Одночасно з'їзд розглянув питання про відсутність підручників для штейгерських шкіл зі спеціальних дисциплін. З метою виправлення становища особливій комісії, підпорядкованій Раді з'їзду, було виділено 5 тис. крб. для розробки протягом трьох місяців програми необхідних підручників і організації конкурсу на кращий підручник²⁴.

Комісія ХХІ з'їзду за пропозицією гірничих інженерів М. М. Курмакова, Д. А. Стемпковського, Л. А. Сакса й помічника окружного інженера К- Л. Абраама розглянула питання і про нижчу гірнотехнічну освіту, ухваливши підняти клопотання про створення спеціальних шкіл для підготовки десяти^{ок}тників вугільних рудників та майстрів для металургійних заводів .

Як свідчить звіт уповноважених ХХІІІ з'їзду гірничопромисловців Півдня Росії (1898 р.), гірничий департамент дозволив майбутнім випускникам Катеринославського гірничого училища складати при Петербурзькому гірничому інституті іспити на звання гірничого інженера, а ХХІІ з'їзд (1897 р.) виділив на потреби училища 100 тис. крб.²⁶

В 1899 р. учасники ХХІV з'їзду гірничопромисловців за вимогою міністерства державних маєтностей провели більш детальну розробку питання про гірнотехнічну освіту. Зокрема, враховуючи, що протягом 20-річного існування Горлівська штейгерська школа (заснована в 1877 р.) змогла підготувати лише 100 спеціалістів, які поповнили технічні кадри копалин Донецького басейну²⁷, а також надзвичайно гостру потребу в спеціалістах середньої технічної кваліфікації, комісія ХХІV з'їзду з робітничого питання, яку очолював М. Ф. Дітмар, рекомендувала активізувати роботу Лисичанської штейгерської школи. З цією метою вона запропонувала ввести в Лисичанській школі двозмінне навчання, асигнувати для її розширення 21 тис. крб. і щорічно перераховувати на її потреби 3 тис. крб., побудувати для неї нове приміщення за рахунок з'їзду. Крім того, у зв'язку з малочисельністю штейгерів на рудниках комісія складала кошторис на побудову ще однієї штейгерської школи в районі Юзівки чи Бахмута .

Відносно шкіл десяти^{ок}тників комісія прийшла до висновку, що кращими для них можуть бути однорічні елементарні школи грамоти, в які б приймали робітників 22-річного й старшого віку, що не менше двох років пропрацювали

на рудниках. Програма занять цих шкіл повинна включати як загальноосвітні (читання, письмо, арифметика, граматики), так і технічні (гірниче мистецтво, креслення, урядові інструкції з питань безпеки ведення гірничих робіт і методи надання першої допомоги потерпілим) дисципліни. Викладання загальноосвітніх дисциплін повинен здійснювати учитель, який має досвід роботи в двокласних міських училищах, а спеціальні предмети — гірничий інженер або управитель рудника. Такі школи повинні бути відкриті при десяти найбільших рудниках, підпорядковуватись Гірничому управлінню Півдня Росії і контролюватись окружними гірничими інженерами. Комплектуватися вони повинні 25 робітниками рудника, при якому відкриватимуться. Зі свого боку з'їзд виділив кожній з таких шкіл по 3000 крб. і зобов'язався на зарплату вчителям та наочне обладнання щорічно виділяти по 1200 крб. Кожний робітник, який закінчить таку школу, після двох років практичної роботи, на думку комісії, може призначатись десятником. На заключення комісія запропонувала підняти клопотання про найскоріше затвердження Гірничим департаментом розробленого нею нормального статуту рудничних шкіл десятників і доручити Раді з'їзду виробити проект двох центральних шкіл десятників з більш широкою програмою занять та обрати для їх розміщення два населених пункти в Донецькому басейні²⁹.

Комісія Дітмара підтримала клопотання дорадчої контори залізозаводчиків про відкриття в Катеринославі в 1900 р. за участю Верхньодніпровського земства гірничозаводсько-механічної школи ін, О. М. Поля і клопотання м. Слов'янська про влаштування в ньому техніко-промислового училища з ремісничим та гірничопромисловим класами³⁰.

Досить велику увагу XXIV з'їзд приділив заснуванню торговельних і комерційних шкіл. Дійшовши висновку, що найбільш бажаним для гірничопромислового Півдня Росії є технічні торговельні школи з підготовчими класами, випускники яких в процесі навчання повинні навчитися бездоганно робити комерційні обчислення, вивчити бухгалтерію, діловодство, торговельне та одну з іноземних мов, з'їзд вказав, що найбільш вдалим пунктом розміщення таких шкіл могли б стати міста Бахмут, Луганськ і Слов'янськ. При умові участі в фінансуванні цих шкіл місцевих земств з'їзд погодився виділити двом таким школам по 3000 крб. Одночасно він зажадав, щоб у попечительські ради цих шкіл було введено по три представники від гірничопромисловців, а в їх статутах окремим пунктом було записано, що переважаючим правом при вступі до торговельних і комерційних шкіл, крім дітей торгового стану, повинні користуватися діти осіб, які працювали або працюють на рудниках і заводах Півдня Росії³¹.

На заключення з'їзд підняв клопотання про організацію в гірничопромислового району спеціальних шкіл для підготовки кочегарів, заводських майстрів. Цьому могли б сприяти такі ж школи, як для підготовки десятників³².

У зв'язку з тим що міністерство державних маєтностей ніяк не прореагувало на подання XXIV з'їзду щодо розвитку на Півдні Росії гірничозаводської освіти, черговий XXV з'їзд гірничопромисловців у 1900 р. знов детально розглянув пропозиції XXIV з'їзду і постановив передати їх уряду. Разом з тим XXV з'їзд вніс і деякі нові елементи в це питання. Зокрема, він доручив Раді з'їзду розробити і передати до уряду положення і детальну інструкцію для шкіл рудничних десятників, більш детально опрацювати питання про школи заводських майстрів, запропонував представникам металургійних заводів взяти участь у підготовці цього останнього питання з тим, щоб його можна було остаточно вирішити на XXVI з'їзді, асигнувавши необхідні кошти

В наступні роки питання загальної і спеціальної освіти все рідше і рідше розглядались гірничопромисловцями, а потім майже зонним зникли з порядку денного їх з'їздів. І це цілком зрозуміло, якщо врахувати, що накреслені гірничопромисловцями на з'їздах другої половини 90-х років заходи в галузі загальної й спеціальної освіти були, з одного боку, відповіддю на критику з боку урядових інстанцій і преси, а з другого — вважались ними цілком

достатніми для підвищення рівня освіти робітничого класу. Ця обставина ще раз блискуче підтверджує висловлене свого часу Ф. Енгельсом надзвичайно важливе положення про те, що буржуазія турбується про освіту народу лише в тій мірі, в якій це відповідає її інтересам³⁴. Капіталісти Півдня Росії, в першу чергу гірничопромисловці, добре розуміли, що праця грамотних робітників набагато продуктивніша і з освітченими робітниками набагато легше будувати свої взаємовідносини в процесі праці. Що ж стосується комісії А. А. Штофа, яка встановила факти байдужого ставлення підприємців Донецького басейну до розвитку освіти в робітничому середовищі, то вона майже не справила будь-якого суттєвого впливу на покращання становища робітників у цій галузі. В 1900 р. на XXV з'їзді в спеціальній доповіді «Про врегулювання питань стосовно робітників на рудниках і заводах Донецького басейну», визнавши ряд висновків комісії А. А. Штофа слушними, гірничопромисловці зовсім обійшли мовчанням питання про стан шкільної освіти на рудниках Донбасу, рішуче не збираючись нічого вживати у цій галузі³⁵. Економічна криза, яка незабаром розпочалась в кам'яновугільній і металургійній галузях промисловості, і зовсім відсунула на невизначений час вирішення питань покращання освіти робітників. Не вживав по суті ніяких заходів, за матеріалами комісії А. А. Штофа, і уряд.

Лише в 1909 р. на XXXIV з'їзді гірничопромисловці знов повернулися до розгляду питань освіти робітників. У спеціальній доповіді «Про гірничу й гірничотехнічну освіту» ними були підведені підсумки здійснення своїх проєктів у галузі освіти, які, порівнюючи з пропозиціями з'їздів 90-х років, виявились дуже незначними.

Відкрите в 1899 р. в Катеринославі Вище гірниче училище в перші роки свого існування випускало не інженерів, а техніків. Тільки в 1912 р. після неодноразових клопотань гірничопромисловців і багаторічних зволікань з боку уряду йому був наданий статус Гірничого інституту. Протягом 1903—1917 рр. в ньому було підготовлено 457 інженерів з гірничої справи і металургії³⁶.

В галузі середньотехнічної і нижчої гірничої освіти з широких проєктів XXI і XXIV з'їздів на час XXXIV з'їзду вдалось здійснити тільки відкриття однієї торгівельної школи в Луганську й однієї школи десятників у Макіївці (1909 р.)³⁷. За даними XXXIV з'їзду, в цій школі десятників, якій було присвоєно ім'я гірничого інженера В. О. Вагнера, в 1909 р. навчалось всього 30 робітників, розподілених за рівнем грамотності на три групи. З загальноосвітніх дисциплін у ній викладались російська мова, арифметика, фізика, механіка, геометрія, креслення, закон божий, а з спеціальних — гірниче мистецтво, підземна зйомка, рятувальна справа, методика надання першої допомоги потерпілим у рудниках.

Що стосується проєктів про відкриття для робітників бібліотек, читалень, вечірніх і недільних шкіл грамоти, організації читань, то на 1909 р. нічого не було зроблено. Більше того, припинилося існування вечірніх робітничих курсів грамоти, які кілька років працювали при Лисичанській штейгерській школі, на багатьох рудниках і заводах перестали проводитись читання для робітників³⁹. Як свідчить вказана доповідь та стенографічний звіт XXXIV з'їзду, гірничопромисловці, розробляючи свого часу проєкти підвищення грамоти і культурного рівня робітників, і не збирались їх здійснювати. Про це яскраво свідчать матеріали Харківського відділення Російського технічного товариства, один з керівних членів якого, відвідавши у 1908 р. Криворізький залізрудний район, встановив, що з 24 керівників найбільших промислових закладів басейну тільки троє погодились відкрити для робітників вечірні школи грамоти на своїх підприємствах (Гданцівський завод, рудники Суха Балка, Вознесенський), обіцяючи виділити для цього незначні кошти⁴⁰. У зв'язку з таким становищем XXXIV з'їзд вирішив усю справу організації робітничого недільного і вечірнього навчання у Донецькому басейні й Подніпров'ї передати за взаємною згодою Харківському відділенню РТТ, асигнувавши йому 1000 крб. на організаційні витрати та 1500крб. на утримання п'яти вечірніх і недільних шкіл⁴¹.

Негативно ставився до заснування недільних і вечірніх шкіл грамоти, Пакождо шкіл по підготовці з робітників спеціалістів нижчої кваліфікації іуряд, який всіляко намагався ізолювати їх від революційної соціал-демокра- тией пропаганди.

Таким чином, заходи гірничопромислових з'їздів у галузі освіти робітників, розроблені в кінці XIX — на початку XX ст., по суті не дали якихось значних результатів, не змогли справити серйозного впливу на підвищення як загаль- ної, так і спеціальної освіти робітничого класу гірничопромислового Півдня Росії.

- ВиттеС.Ю. Мануфактурное крепостничество //Русь,—1885.—19 янв.
- 'Лаврыче В. Я, Царизм и рабочий вопрос в России (1861— 1917 гг.) — М., 1972,— С. 91.
- ¹ Мненский Н. Вопросы труда на торгово-промышленном съезде// Рус. богатст- ВО.-1896.-Хо 10,—С. 187—189.
- 'Там же.-С. 189—190.
- 'Труды XX съезда горнопромышленников Юга России. — Харьков, 1895. — Ч. 1. С. 102.
- 'Труды XXIV съезда горнопромышленников Юга России. — Харьков, 1899. — Ч. 1. - С. 14.
- 'Там же,— С. 1.
- 'Там же,-С. XXVIII.
- 'Парасушко О. А. Положение и борьба рабочего класса Украины (60—90-е годы XIX в.).— Киев, 1963 —С. 563, 568; Лавров Ю. П. Металурги України в авангарді революційної боротьби. 1895-1904,—Киев, 1970,—С. 131.
- ² Труды экстренного съезда горнопромышленников Юга России.— Харьков.1900.— С. 23.
- 'Там же.— С. 16.
- ¹ Там же,— С. 18.
- Центральный державний історичний архів СРСР,— Ф. 37, оп. 58, 1900, спр. 229.—Арк. 90—115 (далі -ЦДА СРСР).
- ¹ Там же,— Арк. 94.
- ¹ Там же.— Арк. 114.
- ¹ Там же,— Арк. 112.
- " Там же.— Арк. 104—105.
- ' Там же,— Арк. 108.
- 'Там же,-Арк. 90, 95, 113.
- * Там же — Арк. 96, 97.
- ² Там же.-Арк. 90, 97, 113.
- Там же- Арк. 90, 92, 95.
- ³ Труды XXI съезда горнопромышленников Юга России,— Харьков,—1896.— Ч. 1,— С. L VIII.
- Чам же,— С. L XX - L XXI.
- ² Там же,— С. LXX.
- * ТрудыXXIII съезда горнопромышленников Юга России,— Харьков,—1899,— Ч. 1.— С. XVII.
- *Труды XXII съезда горнопромышленников Юга России,—Харьков.—1898,—Ч. 1,—С. 115.
- 'Труды XXIV съезда горнопромышленников Юга России,—Харьков,—1900,—Ч. 1.—С. СП.
- ⁵ Там же.-С. С1, СIV.
- ¹¹ Там же.- С. CV - CVI.
- 'Там же,— С. СIII.
- " Там же,— С. СП.
- ³ Труды XXV съезда горнопромышленников Юга России,— Харьков,—1901,— Т. 1,— С. 93—96.
- " Энгельс Ф. Становите робітничого класу в Англії// Маркс К., Энгельс Ф. Твори,— Т. 2,- С. 329.
- ⁸ Труды XXV съезда горнопромышленников Юга России.— Т. 1.— С. 4—7.
- " Лейкина-Свирецкая В. Р. Русская интеллігенция в 1900—1917 годах,—М., 1981.—С. 14.
- ² Труды XXXIV съезда горнопромышленников Юга России.— Харьков,—1910.— Т. 1.— С. 2—3.
- "Там же- С. 9 - 10.
- " Там же,— С. 5.
- * Там же,— С. 6.
- ¹¹ Там же,— С. 7.

Одержано 20.05.1988

Освецается деятельность горнопромышленников Юга Росии в области просвещения рабочих-горня- ив в конце XIX — начале XX в. Показана неэффektivность их мероприятий по повышению общего і специального образования горняков.

Негативно ставився до заснування недільних і вечіршх шкіл грамоти, а також до шкіл по підготовці з робітників спеціалістів нижчої кваліфікації И урвд, «кий всіляко намагався ізолювати в\д революційної соцал-демократичної пропаганди.

Таким чином, заходи гірничопромислових з'їздів у галузі освіти робітників, розроблені в кінці XIX — на початку XX ст., по суті не дали якихось значних результатів, не змогли справити серйозного впливу на підвищення як загальної, так і спеціальної освіти робітничого класу гірничопромислового Півдня Росії.

- ¹ Витте С. Ю. Мануфактурное крепостничество // Русь, — і 885 — 19 янв
- ² Лаверычев В. Я. Царизм и рабочий вопрос в России (1861- 1917 гг.) - М., 19//.- С 91
- ³ Анненский Н. Вопросы труда на торгово-промышленном съезде // Рус. богатство, — 1896, — № 10, — С. 187-189.
- ⁴ Там же. XXС. 189. Съезд горнопромышленников Юга России. — Харьков, 1896. — ч. ь С. 102
- ⁶ Труды XXIV съезда горнопромышленников Юга России. — Харьков, 1899. — 4. 1. — С. 14.
- ⁷ Там же. — С. 1.
- ⁹ Парасинько О. А. Положение и борьба рабочего класса Украины (60-90-е годы XIX в.) — Киев, 1963 - С. 563, 568; Лавров Ю. П. Металурги України в авангарді революційної боротьби. 1895—1904. — Киев, 1970. — С. 131.
- ¹⁰ Труды экстренного съезда горнопромышленников Юга России, — Харьков, 1900. — ь.
- ¹¹ Там же. — С. 16.
- ¹³ ^Центральный державний історичний архів СРСР, - Ф. 37, оп. 58, 1900, спр. 229. - Арк. 90-115 (далі — ЦДА СРСР).
- ¹⁴ Там же. — Арк. 94.
- ¹⁵ Там же. — Арк. 114.
- ¹⁶ Там же. — Арк. 112.
- ¹⁷ Там же. — Арк. 104—105.
- ¹⁸ Там же. — Арк. 108.
- ¹⁹ Там же. — Арк. 90, 95, 113.
- ²⁰ Там же. — Арк. 96, 97.
- ²¹ Там же. — Арк. 90, 97, 113.
- ²² Там же. — Арк. 90, 92, 95.
- ²³ Труды XXI съезда горнопромышленников Юга России, — Харьков, — 1896. — Ч. 1, — С. 111.
- ²⁴ Там же. — С. 111.
- ²⁶ Труды XXIII съезда горнопромышленников Юга России, - Харьков, - 1899 - 4 1. - С. XVII.
- ²⁷ Труды XXII съезда горнопромышленников Юга России. Харьков. 1898. Ч. 1. — С. но.
- ²⁸ Труды XXIV съезда горнопромышленников Юга России, - Харьков, — 1900, - ч. 1. - С. 14.
- ²⁹ Там же. - С. 11, 14.
- ³⁰ Там же. - С. 11 — 14.
- ³¹ Там же. - С. 11.
- ³³ Труды XXV съезда горнопромышленников Юга России. - Харьков. - 1901, - У - С. 98-96 ^
Энгельс Ф. Становите робітничого класу в Англії II Маркс К- Энгельс Ф. I вори. Т 2. — С. 329.
- ³⁵ Труды XXV съезда горнопромышленников Юга России. — Т. 1. — С. 4—7.
- ³⁶ Лейкина-Свирикая В. Р. Развитие интеллигенция в 1900—1917 годах, - М., 1981. — С. 14.
- ³⁷ Труды XXXIV съезда горнопромышленников Юга России, - Харьков. - 1910, - Т. 1, - С. 2-3.
Там же. — С. 9—10.
- ³⁹ Там же. — С. 5.
- ⁴⁰ Там же. — С. 6.
- ⁴¹ Там же. — С. 7.

Одержано 20.05.1988

Освещается деятельность горнопромышленников Юга Росии в области просвещения рабочих-горняков в конце XIX - начале XX в. Показана неэффективность их мероприятий по повышению общего и специального образования горняков.

Є. М. Луценко

ВИНИКНЕННЯ КОМЕРЦІЙНИХ УЧИЛИЩ НА УКРАЇНІ у другій половині XIX ст.

Проаналізувавши друковані та архівні джерела, автор на прикладі виникнення середніх спеціальних комерційних училищ розглядає проблему становлення середньої спеціальної освіти на Україні в період, активного розвитку капіталізму.

Питання становлення і розвитку середньої спеціальної освіти на Україні у XIX ст.— складова частина історії розвитку культури в дореволюційній Росії. Незважаючи на те що багато істориків досліджували дану проблему, вивчена вона ще далеко не повністю. Зокрема, це стосується й питань, пов'язаних із становленням спеціальної комерційної освіти на Україні у вказаний час.

Мета даного повідомлення на прикладі середній спеціальних комерційних навчальних закладів висвітлити питання про становлення середньої спеціальної освіти на Україні.

Економічні передумови створення професійних та технічних навчальних закладів були підготовлені розвитком капіталізму в Росії. Важливим стимулом до організації промислових та інших училищ став розвиток промисловості і сільського господарства, торгівлі і транспорту. Народне господарство вимагало від працівників певних загальних і професійних знань. А між потребами в спеціалістах та існуючою кількістю спеціальних навчальних закладів, які давали професійну підготовку, існувала величезна невідповідність. Тобто цих закладів було зовсім мало. Особливо гостро питання про розширення їх мережі, а вірніше про її створення, постало після скасування кріпосного права.

Ще на початку XIX ст. в Одесі робилися спроби створити центр комерційної освіти на Україні¹. Однак лише у другій половині століття ця ідея певною мірою була реалізована. На той час Одеса стає великим торговельним центром України, де зосереджується значна кількість акціонерних товариств, фірм і банків. Місто стало найважливішим російським портом, через який велася як внутрішня, так і зовнішня торгівля. Саме в Одесі було створено одну з найбільших у країні бірж, яка забезпечувала постійний зв'язок між оптовими покупцями та поставниками, мала величезний обсяг відповідних операцій. Не дивно, що саме в Одесі, як ніде, гостро відчувалася потреба у фахівцях з комерційною освітою.

У 1851 р. одеське купецтво порушує питання перед попечителем Одеського навчального округу про відкриття у місті на засоби купецького товариства середнього комерційного навчального закладу, який би давав дітям представників торговельного стану відповідну освіту. Але через Кримську війну розв'язання цього питання було затримано. Пізніше, після звичної для царської Росії бюрократичної тяганини, 14 листопада 1861р. були затверджені проект статуту та штати Одеського комерційного училища. 3 серпня 1862 р. в ньому почалося викладання². В училищі були тільки спеціальні класи, що давали комерційну освіту. 25 листопада 1869 р. було затверджено Положення про перетворення цього училища, і воно стає типовим середнім навчальним закладом з чотирма початковими загальноосвітніми та двома спеціальними старшими класами. Існувало училище не тільки на кошти одеського купецтва, а й на внески купців з інших міст Новоросійського краю³.

Виховну та навчальну роботу в училищі спрямовувала адміністрація Одеського навчального округу. Загальне керівництво цим навчальним закладом, яке підпорядковувалося Міністерству народної освіти, здійснювала Попечительна рада. Вступ до першого класу загальноосвітнього відділення був конкурсним. Від претендента на місце в училище вимагалася «знання головних молитв, початків російської граматики, вміння читати і писати французькою і німецькою мовами та знання чотирьох дій арифметики»⁴.

Програма загальноосвітнього відділення училища будувалася на основі

програми для відповідних класів реального училища. Відмінність була в кількості годин по тих чи інших предметах. Це було зв'язане з тим, що засновники комерційного училища ставили завдання дати вихованцям більш ґрунтовну фахову підготовку. Специфіка навчального закладу вимагала більше уваги під час навчання звертати на ті дисципліни, що будуть необхідними спеціалістам у майбутньому. Так, учні вивчали закон божий, російську мову, математику, географію та історію. Велика увага приділялася вивченню іноземних мов, кресленню та чистопописанню⁵.

Програма спеціального комерційного відділення включала всі дисципліни загальноосвітніх класів, за винятком географії та креслення, але з меншою кількістю годин. До цього додавалися фізика, хімія та ряд спецдисциплін: статистика, політекономія, торгове право, бухгалтерія та комерція. Два останніх предмети вивчалися по дев'ять годин на тиждень. Заняття у першому спеціальному класі продовжувалися 32, а в другому — 31 годину на тиждень⁶.

В училище приймали дітей усіх станів та віросповідань, у підготовчому відділенні — з 10 до 14 років і в спеціальне комерційне — з 14 років. Плата за навчання була меншою у молодших класах. Статут училища дозволяв звільняти від неї дітей незаможних батьків купецького стану, але не більше третини від загальної кількості учнів¹.

Перші роки існування Одеського комерційного училища характеризуються досить-таки важкими умовами, «але з 70-х років це училище по благоустрою своєї будівлі, по багатству навчальних посібників, по хорошому підбору педагогів і по загальному стану навчальної справи зайняло, мабуть, перше місце серед навчальних закладів Одеси»⁸.

Тривалий час училище було єдиним на Україні навчальним закладом, який готував приказчиків, конторщиків, бухгалтерів та різних комерційних агентів⁹. Училище, безумовно, відіграло позитивну роль у справі економічного розвитку країни. Проте, будучи єдиним, воно не могло забезпечити спеціалістами підприємства, банки, торговельні заклади навіть Одеси.

У 1887 р. у цьому місті відкрилося приватне комерційне училище першого розряду приват-доцента Гохмана. У 1898 р. його програму було розширено до програми Одеського комерційного училища¹⁰. Цікаво, що, за даними на 1888 р., в Росії було шість середніх комерційних училищ: по два у Петербурзі, Москві та Одесі. Створення мережі комерційних навчальних закладів продовжувалося. З 28 липня 1893 р. приватне реальне училище Генріха Файга в Одесі було перетворено у Друге комерційне училище¹².

Таким чином, всі три комерційні училища, що існували у той час на Україні, були зосереджені в Одесі¹³. Звичайно, надати можливість навчатися усім бажаним вони були неспроможними. Так, за даними на 1892 р., за три попередні роки з 915 чоловік, які виявили бажання вчитися у Першому одеському комерційному училищі, прийнято було всього 330 учнів. 111 чоловік, які успішно склали вступні екзамени, не прийняли через брак приміщень, а 401 чоловік не витримав іспитів¹⁴. У 1893 р. в усіх трьох комерційних училищах Одеси почалося 790 учнів¹⁵. Їх соціальний склад був неоднорідним, хоча перевага під час прийому надавалася дітям купецького стану. Так, за даними про особистий склад учнів в комерційному училищі Г. Файга на 15 листопада 1893 р., в училищі навчалася 35 купецьких дітей, 28 — дворянських, 61 — міщанських і солдатських дітей, 5 — селянських і 10 — дітей іноземців (дані наводяться лише по загальноосвітньому відділенню)¹⁶. Незважаючи на те, що в жодному з трьох училищ не було пансіонів, в Одесу їхали вчитися діти з усієї України. Наприклад, у 1892 /93 навчальному році у Першому Одеському комерційному училищі приїжджих було понад 40 % від загального числа учнів¹⁷.

Але одержати спеціальну середню освіту, зокрема комерційну, можна було й іншим шляхом.

За статутом від 15 травня 1872 р., при реальних училищах відкривався додатковий сьомий клас, почали відкриватися і комерційні відділення. До

введення цього статуту реальні училища мали загальноосвітній характер, їх головне завдання полягало в тому, щоб підготувати учнів «до вступу у вищі технічні навчальні заклади. Тепер же після закінчення чотирьох класів реального училища учні могли продовжити свою освіту на одному з трьох спеціальних відділень: хіміко-технологічному, механічному або комерційному¹⁸. Проте не всі реальні училища мали всі три спецвідділення. На кінець XIXст. в Росії було 12 реальних училищ, які мали комерційні відділення, з них шість — на Україні: у Катеринославському, Херсонському, Севастопольському, Одеському, Полтавському і Харківському реальних училищах¹⁹. Однак вони не могли конкурувати із середніми спеціальними комерційними училищами за обсягом і рівнем підготовки учнів. На II з'їзді російських діячів по технічній і професійній освіті (Москва, 1895—1896 рр.) гостро дебатувалися питання про доцільність закриття комерційних відділень при реальних училищах як таких, що не можуть впоратися із завданнями, які на них покладалися згідно зі статутом 1888 р., і про відкриття нових комерційних училищ²⁰.

Потреба у спеціалістах з комерційною освітою відчувалася з кожним днем, а уряд не поспішав розв'язати цю актуальну проблему. Боязливі і невпевнені кроки, що робив уряд, супроводжувалися сонмом голосів, які оспівували та прославляли «турботу» царського уряду про вітчизну. А промисловість, торгівля, банки, як і раніше, гостро потребували професійних комерсантів. Але що говорити про осіб зі спеціальною освітою, якщо навіть загальний рівень освіченості в Росії на кінець XIXст. залишався надзвичайно низьким. За даними перепису населення 1897 р., на тисячу чоловік припадало осіб з вищою освітою —0,7, з середньої —10,3 (у тому числі з середньою спеціальною). На X з'їзді російських природодослідників і лікарів (Київ, 1898 р.) наводилися дані про рівень освіченості призовників. Так, на 100 новобранців з дев'яти губерній України було освічених, тобто тих, хто вміє читати і писати або тільки читати, у 1874 р.—16,5 %, в 1884 р.—19,9 і в 1894 р.—33,1 %. Причому, найнижчий рівень освіченості на 1894 р. спостерігався у Волинській губернії (22,4 %), а найвищий — у Таврійській (45,2 %) ²¹.

Прогресивно настроєні кола виступали за необхідність розширення мережі існуючих типів навчальних закладів. У багатьох містах відкривалися навчальні заклади на кошти земств, купецтва, Російського технічного або інших товариств. Але й за умови, що при відкритті навчального закладу не зверталися до уряду з проханнями про субсидії, шлях до створення нового навчального закладу був тривалим і тернистим.

Яскравим прикладом цьому є історія народження Харківського комерційного училища, рішення про відкриття якого було прийняте харківським купецтвом 28 жовтня 1888 р.² Почалося тривале листування міського голови (так як тільки він міг виходити з подібним питанням до вищестоящих осіб та організацій) з губернатором, попечителем Харківського навчального округу, міністром народної освіти, міністерством внутрішніх справ і міністерством фінансів²³. Розуміючи, наскільки училище необхідно місту, Харківська дума 12 травня 1889 р. приймає постанову про відведення під комерційне училище безкоштовно ділянки землі в центрі міста по Сумському шосе²⁴.

У 1893 р. училище нарешті відкрилося, але не на 400 учнів, як планували замовники і бажало купецьке товариство, яке його фінансувало, а лише на 68. І хоча з кожним роком кількість учнів в училищі збільшувалася, але навіть на кінець століття в ньому навчалася лише 290 чоловік²⁵.

Система викладання, навчальний план і навчальні програми Харківського комерційного училища відрізнялися від Першого Одеського комерційного училища. Тут були значно ширше представлені і загальноосвітні, і спеціальні дисципліни.

Повний курс навчання у Харківському комерційному училищі продовжувався протягом восьми років з розподілом на вісім класів, у тому числі один підготовчий, п'ять загальноосвітніх і два спеціальних.

В училищі викладалася закон божий (хоча ця дисципліна у другій половині

XIXст. стала обов'язковою для всіх навчальних закладів Росії будь-якого рангу і у всіх навчальних планах стояла під номером 1), російська мова та словесність французька і німецька мови обов'язково, а англійська — за бажанням, історія, географія, математика, фізика, природнича історія в обсязі середнього загальноосвітнього закладу. Крім того, комерційна арифметика, бухгалтерія (теоретична і практична), комерційна кореспонденція (російською та іноземними мовами), політекономія, законодавства (переважно торгове і промислове), хімія й товарознавство з технологією, комерційна географія, каліграфія, малювання, гімнастика, співи, музика і танці. Після закінчення училища випускники одержували не тільки середню спеціальну комерційну освіту, а й право на вступ до вузів.

Плата за право навчання у Харківському комерційному училищі була досить високою: 75 крб. на рік у підготовчому класі, по 125 крб. за I — V класи і по 150 крб. на рік у VI і VII класах²⁷. Це робило практично недоступним для дітей з бідних сімей одержання освіти. 28 вересня 1894 р. Харківська міська дума ухвалила асигнувати з прибутків міського банку 75 тис. кро. для допомоги училищу, щоб з рахунок цієї субсидії безкоштовно утримувати 10 міських стипендіатів по вибору Думи²⁸. Але ця кількість — це лише 7 % від загального числа учнів 1894 /95 навчального року і ледь більше 5 % від такого ж числа в наступному навчальному році.

Одночасно з появою клопотання харківського купецтва про відкриття комерційного училища таке ж питання обговорювалося на засіданнях київського купецького товариства. Думку про відкриття у Києві такого училища вперше висловив староста названого товариства Н. І. Чоколов 22 червня 1888 р. 20 листопада того ж року було прийнято рішення про запровадження на купецькі кошти середнього комерційного училища у Києві на зразок одеських²⁹. Але якщо харківському купецькому товариству довелося витратити на здійснення своєї ідеї п'ять років, то у Києві на розв'язання аналогічного питання пішло вісім років. Чотири роки проект статуту Київського комерційного училища кочував з організації в організацію і тільки 13 серпня 1896 р. був затверджений міністром фінансів³⁰.

17 жовтня 1896 р. Київське середнє комерційне училище відкрило свої двері для перших учнів³¹. Воно знаходилося у віданні міністерства торгівлі та промисловості, належало до розряду середніх спеціальних навчальних закладів які давали середню загальну і комерційну освіту. Повний курс навчання в ньому гiродовжувався сім років (на відміну від шестирічного курсу в одеських і восьмирічного у Харківському училищах), у тому числі п'ять загальноосвітніх і два спеціальних класи. Крім того, при училищі було два підготовчих класи — молодший і старший³². Ступінь підготовленості тих, хто бажав учитися, визначали конкурсні екзамени. Правда бували випадки, коли діти переходили з різних причин в це училище з гімназії чи реального училища, хоча на спеціальне комерційне відділення усім учням можна було потрапити тільки із загальноосвітнього відділення.

Плата за навчання у Київському комерційному училищі була ще вищою, ніж у Харківському, і також збільшувалася від класу до класу. В цьому навчальному закладі, проте, як і в усіх інших комерційних училищах і школах Росії існував порядок обов'язкового носіння форменої одяжі встановленого

³³

^ Училище Відкрилося не одразу на всі сім класів. У 1897 /1898 навчальному році було, наприклад, два підготовчих і перших три загальноосвітні класи, а в 1899 /1900 навчальному році, тобто до кінця досліджуваного періоду,—усі п'ять загальноосвітніх класів, і з наступного навчального року планувалося відкрити перший спеціальний комерційний³⁴. Причому, кількість бажаючих і здатних до навчання була настільки великою, що в обох підготовчих і перших трьох основних класах адміністрація вимушена була відкрити паралельні

Класси

Соціальний склад учнів Київського комерційного училища був типовим для

всіх подібних училищ, тобто різномірним. У 1899/1900 навчальному році, наприклад, всього навчалася 425 учнів, з них: 151—діти купецького стану, 48—потомствених дворян і почесних громадян, 148—чиновників і міщан, 35—селян, 35—інших верств і 7—іноземців³⁵.

Практично двері училища були відкриті для дітей осіб будь-якого стану, хоча перевага при вступі й віддавалася дітям представників купецтва. Вони становили 35,5 % від числа усіх учнів, діти ж селян — тільки 8,2 %. Тобто, незважаючи на, здавалося б, демократичні основи існування училища, станю-вий характер у ньому зберігався. Пояснюється це, по-перше, високою платнею за право навчання, по-друге, обов'язковим ношенням форми, вартість якої була високою³⁶, і, крім того, по-третє, купівля навчальних посібників, книг, зошитів тощо також виливалася у кругленьку суму. Таким чином, хоча реакційний урядовий так званий «циркуляр про кухарчиних дітей» 1887 р. не обмежував прийом дітей «нижчих» станів в комерційні навчальні заклади, все ж названі вище фактори пояснюють низький процент учнів з неімущих класів у такого роду навчальних закладах. Правда, починаючи з 1897 р. в училищі почали вводити стипендії з особистих коштів благодійників та з коштів купецької громади, але на ці стипендії приймали тільки дітей осіб, що належали до Київського купецького товариства. Дітям робітників та селян надії на одержання стипендії не було. Та й кількість таких стипендій була незначною. На кінець 1901 р. їх налічувалося близько 20³⁷, що становило 4 % від загальної кількості учнів.

Порівнюючи навчальні програми комерційних училищ Одеси, -Харкова і Києва, можна зробити такі висновки: у всіх них викладалися одні й ті ж дисципліни, хоча кількість, годин по деяких з них не співпадала. Це пояснюється тим, що єдиної, уніфікованої програми для комерційних училищ в Росії не було. Міністерство фінансів надало щодо цього повну свободу дій кожному училищу, обмежуючись лише переліком предметів, які повинні увійти до курсу навчання. Програми по окремих дисциплінах вироблялися педагогічними комітетами училищ самостійно³⁸. Це призводило іноді до парадоксальних ситуацій. За свідченням П. Іскри, який, будучи інспектором Одеського комерційного училища, склав його історичний нарис, училище мало невизначений характер (за статутом 1869 р.). Так, «за своєю метою і вкрай недостатнім розвитком деяких спеціальних комерційних наук училище відноситься до розряду нижчих третьорозрядних закладів;

— за широким загальноосвітнім курсом його можна прирівняти до середніх навчальних закладів — реальних училищ і гімназій;

— за викладанням політичної економії, статистики і торгового права ставлять його на один рівень з вищими навчальними закладами».

Директор Одеського комерційного училища професор Леонтович у листі попечителю Одеського навчального округу від 23 квітня 1886 р., перераховуючи парадокси програми, вказує, що «в програмі... училища немає зовсім викладання товарознавства, історії торгівлі і деяких інших предметів, які є в програмах аналогічних училищ Санкт-Петербурга і Москви»⁴⁰, та необхідність уведення їх не викликає ніяких сумнівів.

Нічого не змінило у системі викладання Положення про комерційні училища, затверджене 15 квітня 1896 р. і 10 червня 1900 р. Перераховуючи предмети, які необхідно ввести до навчальних програм і планів комерційних училищ Росії, воно не встановлювало співвідношення між часом, який надавався для вивчення загальноосвітніх предметів і спеціальних комерційних, а значить, між обсягом загальноосвітнього і спеціального курсів. Більш конкретні відповіді на ці питання повинно було дати саме життя. Педагогічні комітети, як і раніше, самі розробляли навчальні плани і програми навчальних предметів в міру нагромадження досвіду і відповідно до вимог життя.

У підсумку комерційні училища намагалися дати своїм вихованцям загальну середню освіту, оскільки їх випускники мали право на вступ до вищих технічних і сільськогосподарських навчальних закладів, але не в університети;

У ТОЙ же час вони давали їм спеціальні знання, достатні початкуючому комерсанту для практичної діяльності.

Однак для того, щоб одержати середню комерційну освіту і одержати не тільки право на вступ у вищі навчальні заклади, але, насамперед, спеціальність треба було пройти важкий шлях від підготовчого класу до випускного. Бо як свідчить практика училищ, зокрема Київського комерційного, чим ближче до кінця навчання, тим менше залишалося учнів у стінах навчальних закладів⁴¹. Причини зменшення кількісного складу учнів були різні. Багато учнів не могли впоратися з програмним матеріалом. Учнів, що не встигали, дозволялося двічі залишати для повторного курсу, але якщо протягом третього року вони не засвоювали програму, то їх виключали з училища. У Київському комерційному училищі таких було до 13,5 %⁴². Багато учнів залишали училище до закінчення курсу навчання через брак коштів у батьків, слабе здоров'я та ін. У Київському комерційному училищі щорічний відсів становив 30 чоловік⁴³.

Після затвердження спеціальних положень про комерційні училища (18УБ і 1900 рр) уряд і приватні особи відкривали чоловічі та жіночі комерційні навчальні заклади. На кінець ХІХст. їх налічувалося вже 17 (до цього числа входять і нижчі комерційні навчальні заклади)⁴⁴. Тим часом питання забезпеченості промисловості, транспорту, торговельної і банківської систем кваліфікованими кадрами так і не змогли розв'язати. Проблеми розширення і модернізації комерційної освіти на Україні (створення вищого комерційного навчального закладу та ін.) порушувалися на всіх з'їздах російських діячів по технічній і професійній освіті Росії. Тобто реакційна політика царського уряду з питань освіти взагалі відбилася й на розвитку комерційної освіти Росії в цілому, і України зокрема.

¹ План Одесского греческого коммерческого училища.— Одесса, 1875,— С. 23; *Одесса, 1794—1894: К 100-летию города*,—Одесса, 1895,—С. 665.

² *Материалы по истории народного образования в Одессе: Историко-геогр. очерк: В 2 ч. Ч. 1 (1801—1870)*. Одесса, 1940.—С. 140.

³ *Одесса, 1794—1894: К 100-летию города*. С. 668.

⁴ *Державний архів Одеської області*,— Ф. 42, оп. 35, спр. 991.—Арк. 12, 21 зв. (далі - *ДАОО*).

⁵ Там же.— Арк. 23.

⁶ Там же.

⁸ *Исторический очерк Одесского коммерческого училища, 1862—1887* / Сост. П. А. Искра,— Одесса, 1887,— С. 17.

⁹ *ДАОО*.— Ф. 42, оп. 35, спр. 302,— Арк. 6.

¹⁰ *Одесса и ее окрестности* / Сост. Г. Карант,—Одесса, 1899,— С. 118.

¹¹ *Труды комиссии по техническому образованию и отчеты о школах для рабочих и их детей*,— Бпо., 1888,— С. 9—12.

¹² *ДАОО*.— Ф. 42, оп. 35, спр. 991.—Арк. 71.

¹³ *Одесса, 1794—1894: К 100-летию города*,—С. 692.

¹⁴ *ДАОО*.— Ф. 42, оп. 35, спр. 991,—Арк. 24.

¹⁵ Там же,— Арк. 5, 8; *Одесса и ее окрестности*,—С. 118 (підрахунки автора).

¹⁶ *ДАОО*.— Ф. 42, оп. 35, спр. 991.— Арк. 100, 117.

¹⁷ Там же.— Оп. 1, спр. 991.— Арк. 40.

¹⁸ *Труды Комитета I съезда русских деятелей по техническому и профессиональному образова-*

¹⁹ *Центральный государственный исторический архив УРСР*,—Ф. 707, оп. 151, спр. 38,—Арк. 11 зв. (да-

²⁰ *Госкомитета I съезда русских деятелей по техническому и профессиональному образованию*,—М., 1896. Ч. II,—С. 8.

²¹ *Труды подкомиссии статистики X съезда русских естествоиспытателей и врачей в Киеве, 21-30 авг.*

²² *Державний архів Харківської області*,— Ф. 45, оп. 1, спр. 1461.— Арк. 3 (далі - *ДАХО*).

²³ Там же,— Арк. 83, 86.

²⁴ Там же — Ф. 45, оп. 1, спр. 1461.— Арк. 82.

²⁵ *История г. Харькова за 250 лет его существования (с 1655-го по 1905-и год)* // Историческая монография Багалея Д. И. и Миллера Д. П. - Харьков, 1912,- Т. 2,- С. 698.

²⁶ *Марголин Д.* Программы и правила 8-классных коммерческих училищ, утвержденных министре торговли и промышленности 17 мая 1894 г.-3-е изд., доп. и испр.-Киев, 1915,- С. 50.

- ²⁷ Там же.— С. 51.
²⁸ ДАХО,— Ф. 45, оп. 1, спр. 1075.— Арк. 1.
²⁹ Державний архів м. Києва,—Ф. 94, оп. 1, ч. 3, спр. 2384,—Арк. 2.
³⁰ Там же,— Арк. 3—7.
³¹ Там же.— Спр. 2471.— Арк. 4.
³² Марголін Д. Указ. соч.— С. 63; Державний архів м. Києва,—Ф. 94, оп. 1, ч. 3, спр. 2479,— Арк. 16.
³³ Марголін Д. Указ. соч.— С. 65; Державний архів м. Києва.— Ф. 94, оп. 1, ч. 3, спр. 2759,—Арк. 1—2.
³⁴ Державний архів м. Києва.— Ф. 94, оп. 1, ч. 3, спр. 2471.— Арк. 4; спр. 2444,— Арк. 1.
³⁵ Там же.— Спр. 2512,— Арк. 6.
³⁶ Там же,— Спр. 2759,—Арк. 1; ДАОО,— Ф. 42, оп. 35, спр. 991.—Арк. 78.
³⁷ Державний архів м. Києва.— Ф. 94, оп. 1, ч. 3, спр. 2459.— Арк. 1—9.
³⁸ Там же,— Спр. 2471.— Арк. 27.
³⁹ ДАОО,— Ф. 42, оп. 35, спр. 302,—Арк. 6 зв.
⁴⁰ Там же.— Арк. 1 зв.
⁴¹ Державний архів м. Києва,—Ф. 94, оп. 1, ч. 3, спр. 2512,—Арк. 6.
⁴² Там же,— Оп. 3, спр. 10.— Арк. 2 зв.
⁴³ Там же,— Спр. 10.— Арк. 3.
⁴⁴ Історія Української РСР; В 8 т,—К., 1978,—Т. 3.—С. 512.

Одержано 12.05.1988

Проанализировав печатные и архивные источники автор на примере возникновения средних специальных коммерческих училищ рассматривает проблему становления среднего специального образования на Украине периода активного развития капитализма.

Н. А. Шип

ДЖЕРЕЛА ФОРМУВАННЯ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ НА УКРАЇНІ (XIX ст.)

У статті висвітлюється підготовка вчителів, лікарів, інженерів, творчих працівників у вищих навчальних закладах, показано політику самодержавства по відношенню до національних кадрів.

Історичний розвиток суспільства супроводжується змінами у соціальній структурі. Так, ще на рубежі первісно-общинного і рабовласницького ладу внаслідок розподілу праці з'явилася категорія людей, що займалася розумовою, на відміну від фізичної, діяльністю, яку в широкому розумінні називаємо інтелігенцією. Вона є продуктом соціально-економічного розвитку, і тому кожної історичної доби має свої, притаманні даному періоду, суспільне становище і соціальне обличчя. Відповідно до відомих нам суспільно-економічних формацій можна говорити про типи рабовласницької, феодальної, капіталістичної і соціалістичної інтелігенції. У феодальному суспільстві до неї належало духовенство, яке монополізувало засновану на релігійних засадах інтелектуальну діяльність. Воно уособлювало в собі і лікаря, і вчителя, і агронома, і астронома.

У ті часи для визначення* цієї категорії людей не застосовувався термін «інтелігенція». Він набув сучасного змісту протягом тривалої зміни семантичного навантаження. В перекладі з грецької у латинську мову він введений Цицероном для визначення особливостей пізнавального процесу (самопізнання, саморефлексія) ¹. У середні віки в церковній науці ним називали космічні сили, пізніше у європейських мовах термін «інтелігенція» застосовувався для визначення здатності до розумової праці. Соціологічного змісту він набуває у другій чверті XIX ст. *: ним називали освічених осіб, які займалися розумовою діяльністю, з 80-х років переважно тих, хто боровся за інтереси народу,

© Н. А. ШИП

замість вживаного годі «нові люди», «критично мислячі особи»². Ми зупинились детально на походженні згаданого терміну тому, що побутує думка про його винайдення письменником П. Д. Боборикіним. Які бачимо, дослідниками доведено його стародавнє походження і еволюція змісту.

У істориків і філологів немає єдиної точки зору з приводу визначення поняття «інтелігенція». На нашу думку, в дебатах з цього питання присутнє змішування психологічного і соціального аспектів внаслідок їх близькості, зумовленої духовним змістом розумової праці. Зокрема, численні чиновники апарату управління, адміністрацій приватних і державних установ, канцеляристи тощо не являли собою певної групи інтелігенції, оскільки їхня професійна освіта не використовувалася за призначенням, хоча «...всі людські відносини і функції, в якій би формі і в чому б вони не проявлялись, впливають на матеріальне виробництво і більш або менш визначально діють на «нього»³. К. Маркс зауважував, що ця категорія працівників сама нічого не виробляє ні в галузі духовного, ні матеріального виробництва, але внаслідок вад соціальної структури ге корисною і необхідною⁴. Певною мірою це стосується також офіцерства і духовенства. Однак це явище не абсолютне, бо серед останніх були люди, які поряд із виконанням своїх посадових функцій займалися викладацькою, науковою, літературною, освітньою діяльністю. Врахування складності розумової праці, її соціальної ваги, забезпечуваних високою культурою, професійною і загальною освіченістю, дозволяють диференціювати інтелігенцію і службовців, хоч ці поняття частково співпадають, але не ідентичні. Порівняно з інтелігенцією службовці, володіючи спеціальними навичками, виконують менш складні розумові операції.

Поступове зростання виробництва, розклад феодальних і зародження капіталістичних відносин, відзначав В. І. Ленін, «...в усіх галузях народної праці підіймує Особливо швидко кількість *службовців*, дедалі збільшує попит на інтелігенцію»⁵. До того ж капіталізм великою мірою сприяв дальшому поглибленню розподілу праці. Отже, для капіталістичного виробництва у промисловості й сільському господарстві потрібні були численні фахівці, які б могли давати наукове, а не релігійне пояснення багатьом явищам природи. Внаслідок цього відбувалося послаблення безроздільного авторитету духовенства, яке стало витіснятися високоосвіченою інтелігенцією.

Не менш важливою передумовою збільшення чисельності осіб розумової праці і їх професійного розгалуження були зростаючі потреби духовної сфери суспільства. Насамперед, створення ідеологічної опори нового ладу, формування капіталістичної нації, в рамках якої необхідність забезпечення розвитку освіти, науки, культури тощо вимагала удосконалення системи підготовки кадрів, розширення і зміцнення джерел формування інтелігенції.

Оскільки інтелектуальна діяльність потребує високої професійної і загальноосвітньої підготовки, то безпосереднім джерелом її формування є студентство, а потенціальне джерело складають вихованці середніх спеціальних закладів. В соціальній структурі суспільства студентство стоїть окремо від інтелігенції з урахуванням вікового критерію, психологічного складу, соціально-економічного і правового становища під час завчання. За своїми суспільними функціями воно являється не часткою, а резервом інтелігенції. Часткою інтелігенції В. І. Ленін вважав студентів у розумінні їх участі у революційно-визвольному русі⁶. Випускники середніх спеціальних навчальних закладів, якщо вони не продовжували навчання у вузах, поповнювали лави службовців або середніх міських шарів. Певна їх частина, як, наприклад, випускники учительських семінарій, курсів, відразу йшла працювати за фахом, поповнюючи лави педагогічної інтелігенції. Отже, від стану розвитку освіти залежали темпи і масштаби підготовки інтелігенції.

У першій половині XIX ст. середню освіту на Україні давали 19 гімназій усіх губернських і деяких повітових міст. У 1804 р. в Одесі була заснована комерційна гімназія, випускники якої працювали вчителями, канцеляристами, деякі продовжували навчання у вузах. До 1817 р. функціонувала Київська академія, вихованці якої не лише ставали церковнослужбовцями, а й працювали вчителями у школах, викладали в духовних семінаріях тощо. У 1805 р. заснований

Волинський лицей у Кременці, у 1817 р.—Рішельєвський в Одесі, у 1820 р.—Гімназія вищих наук у Ніжині, призначені для дворянських дітей. У 1805 р. відкрився Харківський університет, де поряд з математиками, філологами власне вперше на Україні почали готуватися дипломовані лікарі. Кадри вищої кваліфікації виховувались також у Київському університеті, заснованому в 1834 р. на базі Кременецького лицю⁷. Діяльність вищезгаданих навчальних закладів об'єктивно створювала сприятливі умови формування інтелігенції, якби вона здійснювалася в інтересах усього суспільства. Але царський уряд суворо дотримувався класових позицій, навіть якщо справа стосувалася суспільного прогресу в цілому. Він усіляко намагався обмежити доступ у вузи вихідцям з непривілейованого стану, стримував заснування спеціальних навчальних закладів. З цих причин дуже повільно формувалася загін учителів. Крім Петербурзької учительської семінарії, реорганізованої у 1816 р. на Головний педінститут, фахівців готували педінститути при Харківському (з 1811 р.) і Київському (з 1834 р.) університетах — по 24 чоловіки, а з 1835р. по 20 у Харківському і по 30 у Київському щорічно (закриті наприкінці 50-х років).

Проблема підготовки вчителів хвилювала передову громадськість. В кінці 1857 р. попечитель Одеського учбового округу М. І. Пирогов доповідав у міністерство освіти про недостатність викладачів у повітових і парафіяльних училищах. За його ініціативою для пошуку можливостей підготовки вчителів в Одесі створено спеціальний комітет, який прийняв рішення про відкриття семінарії при Рішельєвському лиці «для підготовки вчителів з практичною педагогічною освітою»⁸. Але задум не здійснився внаслідок небажання міністерства освіти створювати учбовий заклад, який би готував фахівців для навчання простолудинів.

У 1862 р. у Києві М. І. Пирогов все ж організував педагогічну школу на приватні і громадські кошти при Київському університеті, яка на кінець року випустила 16 вчителів. (У 1869 р. школа переведена у Коростишів і перетворена на семінарію.) На приватному утриманні функціонувала Харківська педагогічна школа⁹. У першій половині 70-х років кілька сот учителів підготувала Чернігівська учительська семінарія, влаштована земством¹⁰.

Ці та інші заходи, які здійснювалися для поліпшення становища в галузі педагогічної освіти, не могли суттєво вплинути на нього. Щоб створити на Україні (як і в Росії в цілому) мережу педагогічних навчальних закладів, потрібна була відповідна матеріальна база. Самодержавна Росія, яка вступила в епоху капіталізму, відчувала гостру фінансову кризу. Не могли суттєво поліпшити фінансове становище і реформи 1860—1-864 рр.— бюджет країни був хронічно дефіцитним, що не дозволяло виділити достатньо коштів на розвиток освіти.

У пореформений період існуюча система вищої і середньої освіти не задовольняла потреби нового соціально-економічного ладу у кваліфікованих спеціалістах. У зв'язку з цим в листопаді 1864р. був прийнятий новий статут гімназій, за яким вони розподілялися на два типи: повні —7-класні і неповні—4-класні прогімназії. Гімназії були класичними і реальними (в 1871 р. перетворені на училища), випускники яких відповідно готувалися до вступу в університети і спеціальні навчальні заклади. Перші жіночі гімназії були засновані у 1850 р. в Києві, в 1860 р.— в Полтаві. На кінець 90-х років на Україні функціонувало 129 середніх навчальних закладів: 52 чоловічих і 77 жіночих¹².

У галузі вищої освіти також відбулися зміни з прийняттям у червні 1863 р. нового університетського статуту, за яким, зокрема, була змінена структура Харківського університету: стало діяти чотири факультети — історико-філологічний, фізико-математичний, медичний і юридичний. З метою забезпечення півдня України кваліфікованими кадрами в 1865 р. на базі Рішельєвського лицю в Одесі відкрито Новоросійський університет, у 1873 р.— Харківський ветеринарний інститут..

Нарощувалися також темпи розвитку професійної освіти: комерційні, штейгійські, сільськогосподарські училища, музичні і художні школи, педагогічні курси, семінарії. Останні в 1871 р. функціонували замість земських педагогічних курсів у Херсоні, Сімферополі, Коростишеві, Переяславі, Острозі та ін.

Педагогічні кадри готувалися також у Глухівському учительському інституті, заснованому у 1874 р.¹³

До останньої чверті XIX ст. загін технічної інтелігенції з вищою освітою складала вихованці вузів Москви і Петербурга. Зокрема, на цукрових заводах Київської, Подільської, Полтавської, Чернігівської і Харківської губерній, паперовій фабриці у Чернігівській губернії працювали спеціалісти, підготовлені Петербурзьким технологічним інститутом¹⁴. Значний внесок у соціально-економічний розвиток України зробили вихованці Петербурзького гірничого інституту та інституту шляхів сполучення¹⁶. Крім того, у різних навчальних закладах Москви і Петербурга навчалася багато студентів з України, які здебільшого поверталися і працювали на батьківщині: це і викладачі, і лікарі, і художники, й інженери, і архітектори¹⁶. Отже, столичні вузи були загальноросійськими центрами підготовки кадрів вищої кваліфікації. Водночас створювалася і зміцнювалася база формування інтелігенції на Україні, наприкінці століття відбулися зрушення у розвитку вищої технічної освіти.

Зрозуміло, що зацікавлений читач хотів би дізнатися, як забезпечувалася соціально-економічна і культурна сфери фахівцями. Про це можна судити, виходячи з кількості випускників вищих навчальних закладів. Але ці дані мають репрезентативний характер, адже частина спеціалістів приїздила з Москви і Петербурга, одержувала освіту в приватних пансіонах, за кордоном, а деякі студенти українських вузів після закінчення навчання працювали за межами України. За перше півстоліття в Харківському університеті дістали кваліфікації 2800 чоловік, у тому числі педагогічної 550 чоловік; Харківський технологічний інститут з 1891 по 1900 р. закінчило 652 чоловіки. Загальна кількість випускників Харківського і Київського університетів з 1861 по 1899 р. перевищує 9 тис. чоловік, Одеського (з 1865 по 1890 р.)—1885; лише лікарів університети України за весь дожовтневий період підготували 5868 чоловік¹⁷.

Як задовольнялися потреби в освічених кадрах, можна побачити, наприклад, із співвідношення кількості лікарів або вчителів та кількості населення. У 1883 р. в Охтирському повіті Харківської губернії на одного лікаря випало 32 697 жителів, у Куп'янському—135 007. Якщо врахувати, що обласний з'їзд лікарів у 1881 р. встановив для кожної дільниці кількість населення не більше 25 тис. чоловік, значить, в Охтирському повіті потрібно було мати п'ять лікарів, а в Куп'янському—десять. В цілому по губернії їх повинно бути вдвоє більше, ніж було на той час¹⁸. В цілому наприкінці 80-х років XIX ст. не всі губернії були однаково забезпечені медичними кадрами. Зокрема* у Полтавській губернії на одного лікаря припадало більше населення, ніж в середньому по Росії (1:11 111), але набагато меншим це співвідношення було у Київській і Харківській губерніях.

А ось яким було становище з учительською інтелігенцією. У 1889 р. в народних училищах Київського учбового округу (Київська, Волинська, Подільська губернії) працювало 1873 учителя. У цих губерніях мешкало 688 000 дітей шкільного віку. Якщо врахувати, що школу відвідувало лише 1/4 дітей, то їх доводилося майже по 90 чол. на одного вчителя, але ж 3/4 дітей зовсім не ходило до школи. Отже, абсолютне співвідношення було 1:360 чоловік¹⁹. Як відомо, факти—вперта річ, вони являють певну вагу, коли знаходять собі застосування. В даному випадку вони залучені для доказу того, що лікарі по причині малочисельності, тобто чисто зовнішній ознаці, не могли забезпечити задовільного медичного обслуговування населення, вчителі—розвитку народної освіти. Причому сільська місцевість перебувала у гіршому становищі, бо переважна більшість фахівців концентрувалася у містах. У другій половині XIX ст., наприклад, у Києві чисельність інтелігенції складала 10 тис. (разом із сім'ями)²⁰. Причина досить повільного нарощування інтелектуального потенціалу країни полягала у класовому підході до питань розвитку освіти. Змушений піти у 80-х роках на реформи середньої і вищої школи, царський уряд у наступному десятиріччі почав проводити контрреформи: в університети зараховувались абітурієнти лише з атестатами класичної гімназії. З цього приводу Ф. Енгельс у листі до А. Бебеля писав, що в Росії намагаються відібрати поступки, зроблені в 1861 р. і останнім часом. «Знову в університети допускаю-

тяться лише сини вищих станів». Решту провалюють на випускних екзаменах. У 1873 р. таке трапилось з 24 тис. студентів. їм навіть заборонили вчителювати у початкових школах²¹.

Злджаючи на неоднозначну позицію самодержавства щодо станового складу студентства, цікаво розглянути питання про соціальне джерело формування інтелігенції. Наприклад, спеціалісти з університетською освітою до середини XIX ст. були в основному дворянського походження, оскільки на той період діти привілейованого стану переважали в Київському університеті, в Харківському вони склали 3/4 всього студентства, не говорячи вже про спеціальні закриті дворянські заклади — Рішельєвський ліцей, Гімназію вищих наук у Ніжині тощо.

Після скасування кріпосництва і проведення реформ 60—70-х років дворянство поступилося своїм місцем у вузах на користь вихідців з інших станів. Наприклад, у Харківському університеті кількість студентів недворянського походження збільшилася з 4,6 % в 1865 р. до 35,1 % у 1895 . А 270 випускників історико-філологічного факультету Одеського університету (1868—1900 рр.) за соціальним походженням розподілялися так: 59,3 % з духовенства, 17,4—з дворян і штаб-офіцерських чинів, 7,1 %—з обер-офіцерських, 5,9—з міщан, 3 %—з селян та ін.²³. Майбутню інтелігенцію, що навчалася у 1880 р. в Київському університеті, представляли родові дворяни (22,4 %), особові дворяни і чиновники (26,5 %), священники і церковнослужбовці (18,6 %), почесні громадяни і купці (10,3 %), міщани і цехові (17,3 %), селяни (1,9 %), інші стани (3,0 %). У Новоросійському університеті відповідно ті ж категорії склали 12,1; 10,1; 51,7; 5,5; 12,2; 2,0; 6,4 %²⁴. Отже, джерелом поповнення інтелігенції у другій половині XIX ст. стали вихідці з різних соціальних верств населення, тобто різночинці. Це складало основну соціальну ознаку інтелігенції епохи капіталізму.

У зв'язку з цим варто нагадати, як відбувалося становлення поняття «різночинець», яке своїм корінням сягає у надра феодальної формації. До різночинців відносили осіб, які не були безпосередньо пов'язані з матеріальним виробництвом і втратили зв'язок з основним заняттям свого стану, як, наприклад, селяни, що приписалися до міщанства, діти офіцерів, духовенства, що відмовилися від духовного стану, кухарі, перукарі, канцеляристи тощо. Іншими словами, до різночинців належали всі, хто за своїм соціальним становищем не вкладався в існуючий становий поділ суспільства. У майновому і правовому відношенні до скасування кріпосництва різночинці були обмежені порівняно з дворянством, у них не було ні землі, ні грошей, ні влади²⁵. Звідси стають зрозумілими їхні соціальні позиції, незадоволення урядовою політикою. У XIX ст. склад різночинців зазнав змін, усе частіше вони визначаються як люди освічені, в тому числі ті, які закінчили вищий навчальний заклад і одержали право на чин 12 і 10-го класів згідно з табелем про ранги.

У загальних рисах історія інтелігенції в Росії і на Україні має спільні риси, обумовлені соціально-економічними обставинами, про які вже говорилось. Однак при більш глибокому розгляді справи виявляється, що на Україні процес формування цього соціального прошарку відбувався значно повільніше і складніше. Взяти хоча б вирішення питання про заснування тут університету, яке порушувалося ще у XVIII ст. Вважаємо, що об'єктивні умови для створення вищого навчального закладу існували (Київська академія, колеґіуми, семінарії мали великий досвід у справі організації освіти^вони ж могли забезпечити вищі школи викладачами, слухачами тощо). І лише завдяки енергійній діяльності В. Н. Каразіна, його особистій наполегливості і підтримці широкої громадськості у 1805 р. відкрився університет у Харкові. І аж ніяк не можна виправдати проволочку царських міністрів з організацією підготовки технічної інтелігенції в одному з регіонів країни, що бурхливо розвивався після реформи 1861 р. На Україні функціонувало більше ста цукрових заводів, інтенсивно зростала гірничодобувна і металургійна промисловість у Донецькому і Криворізькому басейнах, широко розгорнулося залізничне будівництво. Недарма капіталісти Англії, Бельгії, Франції у гонитві за прибутками захопили монополію у кам'яновугільній та металургійній промисловості, оснастили підприємства

своїми устаткуванням і фахівцями, створивши конкуренцію і гальмо формуванню вітчизняних технічних кадрів. І лише під тиском крупної буржуазії, що діяла у своїх вузькокласових інтересах, були засновані Київський політехнічний інститут (1898) і Катеринославське вище гірниче училище (1899). Отже, з великим запізненням царський уряд зробив цей крок у справі підготовки інженерних кадрів на Україні.

Не тільки в ігноруванні інтересів господарського і культурного розвитку периферійних регіонів країни полягали складності процесу забезпечення їх висококваліфікованими спеціалістами. Найтяжчим соціальним злом царського самодержавства було придушення всілякої ініціативи, яка йшла від людей розумової праці, якщо вона звучала не в унісон офіційним установкам. Відразу ж, коли інтелігенція в Росії і на Україні, зокрема її передовий загін, стала значним соціальним прошарком, її почали боятися у правлячих колах за вільнодумство. Згадаємо, що у феодальну епоху мислителі були підлеглими церкви і до небажаних вона застосовувала інквізицію. За капіталізму тривала боротьба проти прогресивної інтелігенції іншими, не менш єзуїтськими засобами: переслідування, поліцейський нагляд, арешти, заслання, страти тощо.

Каральні заходи царизму проти передової російської інтелігенції доповнюються ретроградськими законами відносно розвитку української культури, які, по суті, позбавляли інтелігенцію її національного ґрунту, життєдайної основи. І якщо в цілому в Росії діяльність, зокрема творчих працівників, була скута кайданами самодержавно-кріпосницького режиму, на Україні вона ускладнювалася шовіністичною політикою, коли будь-яке виявлення національної свідомості таврувалося сепаратизмом. Чорною печаткою в історії української культури можна назвати урядові розпорядження 1863, 1867 і 1876 рр. про заборону видавати рідною мовою книжки для народу, ввозити з-за кордону українські видання, а також друкувати українською мовою тексти до нот²⁰. Вони були не чим іншим, як прямим знехтуванням національних прав українців. Отже, історична доля творчої інтелігенції, роль якої в період становлення української буржуазної нації значно зростала, визначалася «зверху». Зокрема, так звана справа «про розповсюдження малоросійської пропаганди», розгорнута у 1862 р., дуже підірвала інтелектуальні сили на Україні. Крім морального збитку, інтелігенція відчула його внаслідок зменшення чисельності літераторів, громадських діячів, тому що дехто з них потрапив на заслання (О. Стронін, В. Лобода, В. Португалов, В. Щелкан, П. Чубинський та ін.). Як тут не згадати великого французького мислителя Сен-Сюона, який підкреслював, що країна, яка лишилася з будь-яких причин кращих своїх інженерів, учених, лікарів, художників та ін., відчула б великої шкоди²⁸. Духовний потенціал, уособлення якого переважно виступає інтелігенція, багато в чому визначає життєздатність, міцність і перспективу того чи іншого соціального організму. Тому формувати і виховувати кадри інтелігенції - велике і відповідальне завдання суспільства.

Здавня становлення соціального прошарку працівників духовної сфери відбувалося стихійно внаслідок поглиблення розриву між фізичною і розумовою діяльністю людей. У ХІХ ст. цей процес набув цілеспрямованого характеру але внаслідок класової природи самодержавства він здійснювався в інтересах пануючого класу, а не суспільства в цілому. На процесі формування інтелігенції негативно відбилася деформована національна політика царизму. На Україні, як і в І осі, основним джерелом поповнення інтелігенції було студентство. Як засвідчено у статті, її соціальну базу складали вихідці з різних, переважно демократичних, верств населення.

¹ Смольное Л. я. Социалистическая интеллигенция, — Киев 1986 — С 10—11

² Там же, — С. 149.

Учительські інститути готували вчителів для міських початкових шкіл.

- ³ Маркс К. Теорія додаткової вартості (IV том «Капіталу») // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 26,— Ч. 1,— С. 265.
- ⁴ Там же.
- ⁵ Ленін В. І. Рецензія на книгу К. Каутського «Бернштейн и с.-д. программа» // Повне зібр. творів,— Т. 4,— С. 200.
- ⁶ Щетинина Г. И. В. И. Ленин о студенческом движении в России // История и историки: Историогр. ежегодник. 1970,—М., 1972.—С. 360—361.
- ⁷ Історія Української РСР: У 8 т.—К., 1983,—Т. 3,—С. 198—200.
- ⁸ Кузьмин П. Н. Учительские семинарии России и их место в подготовке учителей начальной школы.— Курган, 1970.— С. 11.
- ⁹ Там же.— С. 21.
- ¹⁰ Борисенко В. Й. Боротьба демократичних сил за народну освіту на Україні в 60—90-х роках XIX ст.— К., 1980.— С. 49.
- ¹¹ Історія ССРСР с древнейших времен до наших дней: В 12 т.— М., 1968.— Т. 5.— С. 96.
- ¹² Історія Української РСР.—Т. 3,—С. 508.
- ¹³ Там же С. 509, 512.
- ¹⁴ Пятидесятилетний юбилей С.-Петербургского практического технологического института 29 ноября 1878 г.—Спб., 1879,—С. 122—123.
- ¹⁵ Див.: Житков С. Биографии инженеров путей сообщения.— Спб., 1889.— Вып. I.;— Спб., 1893,— Вып. II.;— Спб., 1902.— Вып. III.
- ¹⁶ Шип Н. А. Русско-украинское культурное сотрудничество в XVIII — первой половине XIX в.— Киев, 1988.—111 с.
- ¹⁷ Лейкина-Свирская В. Р. Интеллигенция в России во второй половине XIX в.— М., 1971.— С. 69—70 ; Крыштопа Б. П. Высшее медицинское образование в Украинской ССР.— Киев, 1985,—С. 51—52.
- ¹⁸ Харьковский календарь и памятная книжка на 1885 г.— Харьков, 1884.— С. 269.
- ¹⁹ Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии народного образования: в Юго-Западном крае и губерниях Черниговской и Полтавской. За 1889 г.— Киев, 1890.— С. 5—6, 25 (примеч.: пагинация в книге не сплошная.— Авт.).
- ²⁰ Історія Києва: В 3т.— Киев, 1983,— Т. 2,— С. 197—198.
- ²¹ Енгельс Ф. Из письма А.Бebelю в Лейпциг 15окт. 1875 г. // Маркс, и Энгельс о воспитании и образовании.— М., 1957.— С. 219.
- ²² Харьковский государственный университет. 1805—1980: Ист. очерк.— Харьков, 1980.— С. 16.
- ²³ Лейкина-Свирская В. Р. Указ. соч.— С. 151.
- ²⁴ Университеты и средние учебные заведения по переписи 20 марта 1880 г.— Спб., 1888.— С. 8.
- ²⁵ Вульфсон Г. Н. Понятие разночинцев в XVIII — первой половине XIX века: (Некоторые наблюдения) // Очерки истории народов Поволжья и Приуралья.— Казань, 1967.— С. 109—110, 117.
- ²⁶ Історія української доповідної журналістики.— Львів, 1983.— С. 184.
- Історія української літератури: У 8 т.— К., 1968.— Т. 3.— С. 25.
- ²⁸ Луначарский А. В. Интеллигенция в ее прошлом, настоящем и будущем.— М., 1924.— С. 28.

Одержано 10.05.1988

В статье освещается подготовка учителей, врачей, инженеров, творческих работников в высших учебных заведениях, показана политика самодержавия по отношению к национальным кадрам.

О. Г. Михайлюк

СІЛЬСЬКА ПЕДАГОГІЧНА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ НА УКРАЇНІ В ПОРЕФОРМЕНИЙ ПЕРІОД

Розглядається питання формування сільської педагогічної інтелігенції на Україні, показано обумовленість її виникнення потребами капіталістичного суспільства, аналізується соціальний склад сільського вчителювання та його становище.

Процес формування інтелігенції, в тому числі сільської, відбувався в другій половині XIX ст. Потреби капіталістичного розвитку висували завдання підготовки техніків, інженерів, вчителів, лікарів та інших спеціалістів, які б могли забезпечити прогрес економіки та інших сфер суспільного життя. Потрібно було мати і просто письменних людей, які змогли б працювати біля верстатів • на фабриках і заводах, на сільськогосподарських машинах в землеробстві, • уміли б здійснювати облікові функції і т. д.

«Я перекладаю словом інтелігент, інтелігенція,— писав В. І. Ленін,— німецькі вислови *Literat, Literatentum*, які охоплюють не тільки літераторів, а всіх освічених людей, представників вільних професій взагалі, представників розумової праці (*brain worker*, як кажуть англійці) на відміну від представників фізичної праці»¹.

Необхідною умовою для підготовки спеціалістів різного профілю є розвиток загальноосвітньої школи, в тому числі початкової освіти. До 60-х років XIX ст. ніяких шкіл в селах майже не було. Правда, в деяких місцевостях існували початкові школи, що були у віданні удільного відомства, якому потрібні були письменні люди для виконання адміністративно-управлінських і облікових функцій в удільних маєтках. Подекуди відкривали школи поміщики в своїх маєтках.

Становище змінилося в 60—70-і роки, коли царизм змушений був провести ряд буржуазних реформ, в тому числі і в галузі освіти. В 1864 р. з'явилося Положення про народні початкові школи, в яких поряд з викладанням закону божого давалися елементарні знання з російської мови і арифметики. Збільшувалися асигнування на освіту, відкривалися нові школи — як міністерські, так і церковно-парафіяльні. Після земської реформи 1864 г. з'являються земські школи. В пореформений час спостерігався великий потяг до знань, до світла серед нижчих станів населення, зокрема серед селян, які прагнули дати своїм дітям хоч би початкову освіту.

Для підготовки вчителів для сільських початкових шкіл відкриваються спеціальні учбові заклади. Педагогічні кадри для села готували учительські семінарії, постійні педагогічні курси, церковно-учительські школи. Використовувалися і інші шляхи підготовки сільських вчителів. Зокрема, в кінці 60-х — на початку 70-х років короткотермінові педагогічні курси відкривали земства. На таких, курсах в 1872 р. в Ставрополі викладала Софія Перовська².

Основним типом сільського учителя був вихованець учительської семінарії, який переважав серед вчителів з нижчою кваліфікацією. Коростишівську учительську семінарію закінчив, наприклад, С. В. Васильченко, де він був казенним стипендіатом. Працював в Богуславі, глухих селах Київщини, Полтавщини, Чернігівщини, вів революційну роботу серед селян, за що в 1906 р. був заарештований. В роки вчителювання розпочинає літературну діяльність і стає відомим письменником. Після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції включається у будівництво радянської культури. В церковно-учительській школі в с. Харківці Лохвицького повіту Полтавської губернії учився майбутній письменник Архип Тесленко, але був виключений за вільнодумство і атеїстичні виступи.

На Україні, за даними 1898 р., налічувалося 12 учбових закладів педагогічного профілю, які готували вчителів для початкових шкіл, в тому числі учительських інститутів *—2, учительських семінарій, шкіл і ін.—9, постійних

© О. Г. МИХАЙЛЮК

педагогічних курсів—1 (в Таврійській губернії)³. Все це були невеликі навчальні заклади. В Глухівському учительському інституті, наприклад, навчалося 60 студентів і працювало всього 6 викладачів; в Дедекальській учительській семінарії на Волині—52 учні і 5 викладачів⁴. Вони не могли повністю забезпечити підготовку педагогічних кадрів, тому відкривалися різні тимчасові короткотермінові курси. Можна було скласти екстерном екзамен на звання народного вчителя. Так, в 1891 р. М. М. Коцюбинський склав іспит на народного вчителя при Вінницькому реальному училищі і виїхав в с. Лопатинці, де два роки працював домашнім вчителем в бухгалтера цукрового заводу К. Мельникова. Тут він мав тісні стосунки з селянами, давав їм читати заборонені книжки, збирав фольклорні матеріали, частково потім опубліковані⁵.

Домашнє вчителство поступово витісняло звичай тримати іноземних гувернерів (нерідко сумнівної кваліфікації) у дворянських сім'ях. Домашнім вчителем був в молодості український письменник П. Ходченко, учасник трьох російських революцій⁶.

Незважаючи на те що в пореформений період були проведені значні заходи в області народної освіти, велика кількість населення, особливо на селі, залишилася неписьменною. За переписом 1897 р., серед чоловіків письменних було 40 %, а серед жінок — тільки 17⁷. В «глибинці», у «ведмежих закутках» були села, де не було ні одного письменного жителя. «Жодного письменного немає у нас на селі,— говорить поліщук Ярмола із повісті О. І. Купріна «Олеся».— Коли бумагу яку треба підписати або у волості діло... ніхто не може. Староста печатку тільки накладе, а сам не знає, що в ній написано... то добре було б для всіх, якби хто вмів розписатися»⁸.

Царизм проводив політику русифікації. Про навчання в школі рідною українською мовою не можна було й думати. Вона вважалася «зіпсованим діалектом російської мови» і була вигнана зі школи. Особливо посилювалось гоніння на українську культуру після призначення в 1866 р. міністром народної освіти графа Д. А. Толстого.

Науковий інтерес являє питання про кількість сільської педагогічної інтелігенції на Україні. За даними 1898 р., тут налічувалося 13 753 школи, в яких працювали 27 097 вчителів і вчився 754 871 учень. По окремих губерніях і регіонах маємо таку картину⁹.

Із загальної кількості шкіл земських було 3171¹⁰

Губернія	Кількість шкіл	В них	
		вчителів	учнів
Київська	1799	3642	98898
Волинська	1980	3275	80012
Подільська	2054	3771	99865
Всього в регіоні	5833	10688	278775
Полтавська	1790	3808	102411
Харківська	1278	2689	71855
Чернігівська	1376	2834	82458
Всього в регіоні	4444	9331	256723
Катеринославська	1170	2269	72470
Таврійська	1058	1912	61358
Херсонська	1248	2897	85545
Всього в регіоні	3476	7078	219373
Разом по Україні	13753	27097	754871

Цікаво відмітити, що в учительському корпусі значну питому вагу посідали чоловіки. За даними, що відносяться до міністерських шкіл, більше половини всіх сільських вчителів України—58 %—становили чоловіки, 42 %— жінки

За своїм соціальним походженням сільські вчителі переважно були вихідцями із різночинців і нижчих станів населення. За нашими підрахунками, зробленими на основі перепису 1881 р.¹², серед сільських вчителів України 44,1 % були вихідцями із сільського духовенства, 26,7— діти селян, 8— міщан і ремісників, 4 %—діти солдат. Таким чином, майже 2/5, чи 38,7 %, сільських

вчителів — це вихідці із непривілейованих станів. Якщо ж взяти дітей «інших станів», яких зиділяє наше джерело і куди віднесені переважно вихованці Петербурзького і Московського виховних будинків, діти колоністів і козаків (їх загалом було 7,5 %), то майже половина сільських вчителів (46,2 %) за своїм соціальним походженням були представниками демократичних верств. Незначну питому вагу серед сільського вчителства України становили діти дворян, купців, чиновників (всього 12,7 %). Отже, сільські вчителі рекрутувалися головним чином із середовища священників і церковнослужителів і в значній мірі із селян.

З часом склад сільського вчителства ставав все більш демократичним. За пізніший період ми покищо не знайшли відповідних даних, але ряд непрямих джерел свідчить на користь такого припущення. Так, в клопотанні Житомирської повітової земської управи про відпуск коштів для стипендій слухачам дворічних педагогічних курсів при двокласній житомирській школі зазначалося, що величезна більшість поступаючих на курси є уродженці Волинської губернії і переважно діти малозаможних батьків, і повній успішності їх занять перешкоджає матеріальна незабезпеченість, завдяки чому значна частина дорогого для них часу йде на боротьбу з нуждою шляхом різноманітних підробітків — приватними уроками, перепискою, участю в церковних хорах і іншими побічними заняттями¹³.

Сільське вчителство було значною культурно-освітньою силою на селі, яка крім виконання своїх безпосередніх функцій займалася суспільно-політичною діяльністю. Вчителі були кореспондентами Вільного економічного товариства, земств, брали участь в земсько-подвірних переписах, виконували доручення інших громадських організацій. Стали проводитись губернські з'їзди народних вчителів, на яких обговорювалися питання педагогіки і методики початкової освіти. Так, на з'їзді вчителів Херсонської губернії в 1874 р. головував відомий педагог М. Ф. Бунаков, послідовник К. Д. Ушинського. В 1899 р. він очолює курси учителів в Херсоні¹⁴.

Економічне і соціально-політичне становище сільського вчителства було вкрай тяжким. Його праця оплачувалася низько. В перші роки діяльності земств заробітна плата вчителів земських шкіл становила 30—120 крб. на рік. Потім вона стала підвищуватись в залежності від коштів земства і освітнього рівня вчителів, причому єдиних тарифних ставок не існувало. В Чернігівському повітовому земстві в кінці 90-х років вчителям без педагогічної освіти на четвертий рік служби оплата підвищувалась з 200 до 250 крб. на рік, а з педагогічною освітою вона збільшувалась з 200 до 300 крб. уже на другий рік¹⁵.

Заробітна плата основної маси народних вчителів міністерських шкіл на початку ХХ ст. становила 15—20 крб. на місяць, рідко 25—30, а деяка частина заробляла лише 15 крб. на місяць. Так, серед 84 учителів Звенигородського, Липовецького, Таращанського і Уманського повітів Київської губернії в 1905 р. 69 чоловік одержували 12,5 крб. і менше на місяць, а 15—менше 4 крб.¹⁶

Ленінська «Искра» назвала становище вчителів жахливим. «Учителі голодують, учителі мерзнуть в тих жалюгідних конурах, які називаються квартирами,— писала газета,— учителі оббивають пороги голів управ і предводителів дворянства, випрошуючи, наче милостиню те копійчане жалування, яке вони чесно заробили... А крім матеріальних нестатків скільки терплять наші учителі принижень, під яким суворим наглядом вони перебувають... Гірка нужда і моральне здичавіння — така доля головних працівників народної освіти»¹⁷.

Про суспільне становище народних учителів яскраво сказано в листівці Бюро комітетів більшості, випущеній в березні 1905 р.: «Трудно собі уявити особу, більш безправну... Що ви, світочі народу, можете зробити в темній масі, коли кожен крок ваш підлягає контролю, коли кожний піп, урядник, сільський староста може на вас написати донос»¹⁸. Переконливі свідчення про життя і побут сільських вчителів, умови їх праці, обстановку сваволі, в яких вони діяли, маємо з уст педагогів. Відомий український письменник С. В. Васильченко, який довгий час працював сільським учителем, писав: «Сільський вчи-

тель— це загнаний, зморений чоловік, забитий нуждою. Всякі загрози, образи звідусіль він повинен терпіти мовчки: очі його завше сумні, мова тиха, голодний, мовчазний, безправний...»¹⁹.

Реалістичні картини з життя вчителів можна знайти в творах видатних українських письменників, які проявляли інтерес до народної освіти, турбувалися про школу, цінували нелегку, але благородну працю вчителя. Земська вчителька Раїса Левицька із етюда М. М. Коцюбинського «Лялечка» «вже вдруге на протязі своєї тринадцятилітньої служби... мусить через непорозуміння з попом ніяк не вийти з школи — і хто знає, що чекає її на новому місці, де, певно,— ох, боже!—є піп і попадя»²⁰. Архип Тесленко в повісті «Страчена життя», в основу якої покладено реальний факт, зобразив трагедію талановитої селянської дівчини Оленки, яка, закінчивши церковно-учительську школу, не змогла знайти роботи, бо не побажала взяти благословення у отця Полієвкта. Ображений піп не дає їй за це місця в школі. Оленка кінчає життя самогубством.

Леся Українка, відвідавши в 1891 р. в одному із сіл під Луцьком подругу дитячих років Марію Биковську, яка там працювала вчителькою церковно-парафіяльної школи, написала потім нарис «Школа», де яскраво зобразила умови праці і життя сільського вчителя. Гнітюче враження справляє житло. «Голі стіни, полупана стеля і ще більш полупана груба, біля груби ослінчик з кухлем і мискою для умивання, потім шафка маленька, під другою стіною стіл,— на сей час він був присунутий до ліжка,— скриня та відомі вже стільці, та от і все»²¹. Не кращою була шкільна кімната, немощена, з нерівною долівкою, «така ж сама полупана, тільки хіба що гірше, як і хата учительки, посеред неї ряди шкільних лавок, в кутку чорна «дошка з слідами крейди, в кінці хати стіл, за ним стілець, а над стільцем прибита на стіні межі двома тьмяними вікнами чимала географічна карта, стара і немов закурена»²². У цьому ж будинку за стіною були ще дві громадські «установи»— сільська «зборня» і «холодна», тобто арештантська, куди за провини місцеве начальство ув'язнювало селян. Платню за свою працю учителька «викручує» у попа.

Будучи тісно зв'язані з народом походженням і умовами життя, передові представники сільської педагогічної інтелігенції включаються в революційну боротьбу проти царизму ще в 70-х роках. Так, брати Жебуньови — Володимир Олександрович і Сергій Олександрович,— працюючи вчителями в с. Кошари Харківської губернії, вели революційну роботу серед селян за програмою народництва, за що були заарештовані і судилися на відомому процесі «193»²³. Революційну пропаганду серед селян вели вчителі: С. С. Топчаєвський в с. Мурафа Ямпільського повіту Подільської губернії, О. В. Охріменко в містечку Черноострів Проскурівського повіту Подільської губернії, В. О. Тельє в с. Мала Миколаївка Ананьївського повіту Херсонської губернії, І. Д. Трезвинський в с. Плиски Борзнянського повіту Чернігівської губернії, М. І. Стефановський в с. Ново-Бурлуцьке Вовчанського повіту Харківської губернії, І. Х. Лобковський в м. Кантакузівка Ананьївського повіту Херсонської губернії, М. Д. Тереньєв в м. Новоархангельське Єлисаветградського повіту Херсонської губернії²⁴.

А взагалі в революційному русі в цей час брала участь незначна частина сільської інтелігенції. Пояснюється це рядом обставин. Соціальні і побутові умови сільського життя виключали можливості для революційної діяльності. В селі кожен житель на виду. За ним стежать піп, сільський староста, урядник. Селяни в своїй масі були неписьменними, вірили в царя і в бога, і найменша критика на їх адресу сприймалася як богохульство. Крім того, треба не забувати, що при прийомі в педагогічні заклади, які готували народних вчителів, проходив старанний відбір «благонадійних» і багато вчителів вірою і правдою служили царизму. Але головне— в країні ще не існувало масового робітничого і селянського руху.

Становище змінилося, коли на арену суспільної боротьби вступило покоління пролетарських революціонерів. Революційні соціал-демократи ставили завдання використати революційні потенціальні можливості сільської інтелігенції, закликали її до боротьби за інтереси народу під прапором соціал-демокра-

ті. Ще в 1899 р. В.І.Ленін писав: «Потім, не треба забувати і сільської інтелігенції, напр., народних вчителів, які перебувають у такому пригніченому, і матеріально і духовно, становищі, які так близько спостерігають і на собі особисто відчувають безправність і пригніченість народу, що поширення серед них співчуття соціал-демократизму не підлягає (при дальшому зростанні руху) ніякому сумніву»²⁵.

Соціал-демократичні комітети видавали спеціальні листівки до народних вчителів, в селах за участю інтелігенції створювалися соціал-демократичні гуртки, велася революційна пропаганда серед селян. В умовах першої російської революції більшовики посилили роботу серед сільської інтелігенції, і вона взяла участь в селянських заворушеннях, а нерідко була організатором і керівником селянських виступів, роз'яснювала селянам зміст революційних листівок, створювала місцеві організації Селянської спілки²⁶. Участь сільської інтелігенції в революційних подіях на селі позитивно позначилась на її ідейному гарті, багато представників сільської інтелігенції стали членами РСДРП і зв'язали свою долю з партією робітничого класу. Переважна частина сільської педагогічної інтелігенції сприйняла перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції і включилась в соціалістичне будівництво, в створення нової системи народної освіти, працюючи в радянській школі.

¹ Ленін В. І. Крок вперед, два кроки назад // Повне збір. творів.— Т. 8.— С. 297 (прим., В. І. Леніна).

Лейкина-Свирская В. Р. Интеллигенция в России во второй половине XIX века — М., 1971.— С. 161.

Статистические сведения по начальному образованию в Российской империи — Спб. 1900.— Вып. второй (данные 1898 г.).— С. 44, 60, 77.

⁴ Там же.— С. 77.

⁵ Калениченко Н.Л. Великий солнцеклонник.— К., 1967.— С. 17.

² Хидченко П. Досвітні заграви: Мемуари 1905—1908.— К., 1965.— С. 130—162 та ін.

Паначин Ф. Г. Учительство и революционное движение в России (XIX — начало XX в.).— М., С. 80.

⁹ Куртин А. И. Молох, Олеся, Поединок, Изумруд, Гранатовый браслет.— М., 1969.— С. 83.

Таблицю складено за: Статистические сведения по начальному образованию в Российской империи.— Спб., 1902.— Вып. третий.— С. 10—13.

^{III} Підраховано за: Борис Веселовский. История земства за совок лет — Спб. 1909.— Т. 1.— С. 475—476.

^{IV} Підраховано за: Статистические сведения...— С. 27.

¹² С. ЗІСКУЕ. І. А. Т. В. Европеейской России и привисленских губерниях.— Спб., і Соц. В. і О. А. І. /.

Доклады Волынскому губернскому земскому совещанию первой очередной сессии По училищному отделу № 43—61.— Житомир, 1911.— С. 9.

¹⁴ Македонов Л. Е. Николай Федорович Бунаков, его жизнь и деятельность.— Спб., 1901.— С. 18, 33.

^I® Земский сборник Черниговской губернии.— 1898.— № 5.— С. 11—12.

¹¹ Революция 1905—1907 гг. в России: Док. и материалы. Начало первой русской революции Январь—март 1905 г.— М., 1955.— С. 647; Ерман Л. К. Интеллигенция в первой русской оеволуции.— М., 1966.— С. 19

^{II} Искра.— 1900.— Дек.— № 1.

Листовки большевистских организаций в первой русской революции 1905—1907 гг.— М. 1956.— Ч. 1.— с. 53.

риценко М. С. Нариси з історії школи в Українській РСР (1917—1965) — К. 1966 — С. 18

Коцюбинський М. Твори: У 6 т.— К., 1961.— Т. 2.— С. 32.

Леся Українка. Школа // У грішний світ. Оповідання та новели.— Ужгород 1985 — С. 140—141

⁹⁷ Там же.— С. 142.

²³ Революционное народничество 70-х годов XIX века: Сб. документов и материалов в двух

т., л. ~ С. 471; Радянська енциклопедія історії України, - К.,

1971.— т. 1, з. — С. 139.

²⁴ Революционное народничество 70-х годов XIX века.— Т. 1.— С. 286—289 -338—340 341—343 424, 469, 470.

[^] Ленін В. І. Проект програми нашої партії // Повне збір. творів.— Т. 4.— С. 228—229

О. Т. Сільські народні вчителі у революційній боротьбі українського селянства в 1905—1907 рр. // Рад. школа.— 1987.— № 4.

Одержано 05.05.1988

Рассматривается вопрос формирования сельской педагогической интеллигенции на Украине ооусловленность ее возникновения потребностями капиталистического развития общества, анализируется социальный состав сельских учителей и их положение.

О. В. Лисенко

ДО ПИТАННЯ ПРО НАПРЯМИ
ТА ОЦІНКУ ДІЯЛЬНОСТІ «ПРОСВІТ» НА УКРАЇНІ
ЗА ПУБЛІКАЦІЯМИ ГАЗЕТ «СЛОВО»
І «РАДА» (1906—1914 РР.)

У статті покладено початок дослідженню історії самодіяльних просвітницьких організацій на Україні початку ХХ ст. відомих під загальною назвою «Просвіти».

Однією із зовсім недосліджених істориками проблем є вивчення діяльності «Просвіт». Товариства «Просвіти» почали виникати на Україні після відомого царського маніфесту 17 жовтня 1905 р, в період найвищого піднесення першої російської революції. Головними центрами діяльності «Просвіт» на Україні стали Київ, Одеса, Катеринослав, Чернігів, Миколаїв, Кам'янець-Подільський. Ще в деяких містах — Житомирі, Мелітополі та ін.—«Просвіти» існували скоріш формально. В усякому разі на сторінках досліджуваної нами української буржуазної преси вони зустрічаються дуже рідко і майже завжди лише тому, що їх там критикують за бездіяльність. Деякі «Просвіти» мали свої філії в інших містах і селах України. Так, приміром, Чернігівська «Просвіта» створила філію в Козельці, Кам'янець-Подільська — в Могилеві-Подільському, Катеринославська — в селі Мануйлівці. Всього існувало дев'ять «Просвіт» і 30 філій¹. Деякі «Просвіти», в тому числі Київська та Одеська, припинили своє існування в 1909—1910 рр., коли в результаті спеціального столичного циркуляру 1910 р. знову почалось гоніння українських організацій. Деякі, такі, як Кам'янець-Подільська та Катеринославська, проіснували до початку першої світової війни.

«Просвіти» виникли як результат прагнення української інтелігенції протистояти русифікації, яку проводило царське самодержавство. Вони займали в цілому демократичні, прогресивні на той час позиції, являючи собою природний компонент становлення української буржуазної нації.

Оцінюючи діяльність «Просвіт», ми можемо простежити, як завдяки боротьбі робітничого класу та селянства в роки першої російської революції став, нехай і на короткий проміжок часу, можливий вільний обмін думок, плюралізм у поглядах, можливість проявити себе в громадській роботі. Велику допомогу для об'єктивного висвітлення проблем просвітнянського руху дають щотижневе «Слово» та газета «Рада». Ці два органи української ліберальної буржуазної преси містять часто суперечливу або й протилежну трактовку одних і тих же подій в діяльності «Просвіт». Співставлення цих фактів, на нашу думку, може в сумі дати досить об'єктивну картину просвітнянського руху.

Причини та необхідність виникнення «Просвіт» в обох друкованих органах висвітлюються однозначно: необхідність поширення української мови та культури серед українського народу, сприяння його освіченості. Важливою причиною виникнення та поширення «Просвіт» було незадовільне становище в загально-просвітній школі на Україні. «Як і раніше, українські селянські і робітничі діти виходять з школи покаліченими. Замість того, щоб розкрити всю неправду життя та навчити, як боротися з нею, школа одриває їх од життя, навчає їх зневажати своє рідне, терпіти рабство та знущання... Темноті українського народу треба положити кінець... Треба, щоб українську людність по школах вчили українською мовою»². «Просвіта на Україні повинна бути національною, не тільки наверху в університетах та інших вищих школах, де вчать діти української буржуазії, а скоріше і більше всього нанизу — по народних школах, де здобувають собі крихти, огризки науки діти українського пролетаріату і соціально покривдженого українського селянства... Національна школа, національна просвіта — перший крок, перший етап на шляху, в кінці якого йому світить зоря соціальної волі»³.

лічить себе народною, яка каже, що знає потреби народні, напружить всі сили, аби задовольнити ті потреби, аби показати темним масам шлях до знань і щастя. Так можна було сподіватися, але коли переглянути те, що справді зроблено, результати вийдуть зовсім інші... Всі колишні надії, що-почнуть усі свідомі українці робити для народу, життя розбило цілком. Лише одиниці стали до роботи, тільки невеликі купки з'єдналися коло «Просвіти»... Кожна «Просвіта» виробила плани так, ніби вона єдина культурна інституція на Україні, ніби вона одна може спасти Україну і вона одна повинна робити... Саме життя внесло, нарешті, те, що самі члени так усердно дезорганізували. Кожна з «Просвіт» з'єднала свої сили для якоїсь одної роботи. Подільська «Просвіта» удержує читальню в Кам'янці, закладає читальні по селах, ширить українські книжки. Київська задалась головним чином видавництвом книжок. Донецька стала літературно-артистичним товариством. Виведені життям на правдивий шлях, «Просвіти» так сяк вели свою роботу...»⁶ Далі автор, аналізуючи роботу трьох «Просвіт» — Одеської, Кам'янець-Подільської та Київської, — в роботі кожної з них знаходить лише вади. Одеська «Просвіта», за його твердженнями, не змогла вести лекцій по відповідно виробленій програмі, Кам'янець-Подільська — мала стосунки з польськими поміщиками та з єпископом Парфенієм, який в свою чергу братається з «Союзом русского народа», Київська вирішила не видавати книжок, які мають агітаційний характер, а видані нею книжки торкаються лише спокійних тем. «З виданнів «Просвіти» робітник може дізнатися, як рятуватися при наглих випадках і каліцтвах, якщо з ними станеться, коли ж він захоче довідатись, чи потрібна автономія Україні, що таке вона, чи стане при ній легше йому жити, по цьому питанню Київська «Просвіта» нічого не зможе йому дати» .

Подібну оцінку роботи «Просвіти» знаходимо і в інших публікаціях «Слова»: «В діяльності наших «Просвіт» останніми часами трапляються випадки, які кидають чорну пляму на них і стають в гострій суперечці з тією просвітньо-культурною метою, для якої й засновано ці товариства. Останніми часами деякі «Просвіти» починають показувати себе з дуже не демократичного боку, а діяльність їх стає де в чому дуже шкідливою для тієї просвітньої справи, за яку беруться одинокі поки що українські культурно-просвітні товариства» .

Зовсім протилежну оцінку діяльності «Просвіт» знаходимо на сторінках «Ради». «З легкої руки Валентина С. з «Слова» розпочалась полеміка про цінність «Просвіти» та її працю. Щоб ясно поставити цю справу, треба порівняти здобутки просвітнянської праці з тими завданнями, які взяло на себе товариство. Звичайна річ, що в процесі роботи «Просвіта» мусила братися і до такої праці, яка не була в первинному плані зазначена... Загальний збір 25 червня 1906 року доручив раді «Просвіти» організувати і провадити таку роботу: 1) Центральну бібліотеку при товаристві; 2) видавництво; 3) ширення народних бібліотек; відповідно до нормальних каталогів, які треба попередю поскладати; 4) учебні інституції з українською викладовою мовою; 5) зібрання грошей на пам'ятник Шевченкові; 6) філії просвіти поза Києвом; 7) комісію товариства: видавничу, бібліотечну, шкільно-лекційну й артистичну»⁹. Далі автор приходять до висновку, що просвіт'янам вдалось все це виконати, а що й не вдалось зробити, то чи з вини адміністрації, чи в результаті того, що перший рік — це, так би мовити, організаційний рік, і він завжди найтяжчий. Так, приміром: «Щоб організувати Центральну бібліотеку «Просвіти», бібліотечна комісія обернулась до приватних людей та інституцій з запросинами жертвувати книжки на бібліотеку. Таким способом зібрано до нового року понад 2700 томів. Якщо до цього числа додати ще бібліотеку д. Паньківського, подаровану «Просвіті», та інші дрібніші дарунки на протязі останніх місяців, то вийде, що тепер бібліотека має близько 5 тис. томів... Бібліотека зовсім готова до публічного вжитку, але поки що користуватися нею можуть тільки члени товариства, бо адміністрація кілька разів одкидала без жодного пояснення прохання товариства про те, щоб одчинити бібліотеку для публіки. Так само не дозволено завести при товаристві книгарню, або хоч склад виданнів «Просвіти»... «Просвіта», як товариство беспартійне, ще на першому зборі ухвалила провадити таке саме беспартійне й видавництво,

видаючи з книжок політичного змісту тільки такі, що мають на меті подавати відомості, освідомлювати читача, а не провадити якусь агітацію. За рік вийшло 8 номерів... Щодо заснування бібліотек, то тут «Просвіту» зустріла досить звичайна як на наші часи перешкода: адміністрація чи то з формальних причин, чи без жодних пояснень систематично припиняє всі заходи «Просвіти» коло заснування бібліотек по селах... Так само адміністрація систематично не дозволяє філій «Просвіти» по Київщині і навіть чинить утиски людям, що коло цього заходяться... З цього коротенького перегляду праці «Просвіти» за перший рік видно, що в зазначених собі межах вона свою роботу робила і робила досить сумлінно»¹⁰.

Прочитавши ці дві статті, які були надруковані одночасно, можна твердити, що їх авторами керувало не бажання об'єктивно висвітлити проблеми «Просвіти», глибше вникнути в суть їх проблем, а, так би мовити, якісь суб'єктивні амбіції, що заважають збагнути дійсне становище в діяльності «Просвіти». Але і з наведених цих двох діаметрально протилежних статей і з самого факту, що такі дві протилежні статті виникли, незаперечно випливає що: 1) в просвітянському русі існували різні ідейні течії; 2) на «Просвіту» був тиск з боку царських властей; 3) «Просвіта» шукала шляхи для завоювання авторитету трудящих мас. Ці фактори були, звичайно, взаємопов'язані.

Але повернемося до конкретних фактів. Представники лівого крила Кам'янець-Подільської «Просвіти», учасники її бібліотечної комісії домоглися прийняття рішення, яке давало можливість виписати ряд, на їх думку, прогресивних видань. Це, приміром, такі книги, як «Земельна справа в Новій Зеландії» та «Про автономію України». Але представники клерикальних кіл наполягали на вилученні цих видань з «просвітянської» бібліотеки. Замість цих книг були схвалені інші, зокрема: «Проповіді до малоруського народу». Ще один приклад: на зборах Кам'янець-Подільської «Просвіти» було поставлено питання про заснування секції, яка займалася б виданням книжок релігійного змісту. Праве клерикальне крило повністю підтримало цей захід. Почали надходити численні пропозиції від українофільствующого духовенства. Зокрема, пропонувалося видання українського молитвеника, «Священної історії», псалтиря, житія святих та іншої релігійної літератури. Проти цих проєктів та пропозицій енергійно виступило ліве крило «Просвіти» — і видання для народу книжок релігійного змісту було відхилено¹².

Гострі суперечки та дискусії в Кам'янець-Подільській «Просвіті» з питань про завдання, мету, напрямки роботи на селі відбувалися на багатьох зібраннях. Подібна діяльність «Просвіти» вважалася царською адміністрацією «крамольною», «червоною» і жорстко переслідувалася. Праве крило Кам'янець-Подільської «Просвіти» заперечувало потребу національно-культурної діяльності серед селянських мас. Надзвичайно активно виступав проти цієї діяльності священник Сіцінський. Але його пропозиції не дістали підтримки з боку радикальних кіл Кам'янець-Подільської «Просвіти»¹³.

Не можна обминути ще один факт з життя Кам'янець-Подільської «Просвіти». На сторінках газети «Рада» повідомляється про намагання клерикальних сил не допустити викладання української мови та літератури в школах, за що ратували прогресивні представники Кам'янець-Подільської «Просвіти». Але читаємо: «...Свій голос за дозвіл «Просвіті» відкрити українські кафедри подав голова шкільної комісії єпископ Никон, якого в українофільстві ніяк не можна було запідозрити, бо його щирі стосунки з чорносотенцями були широко відомі».

Цей дивний факт можна легко зрозуміти, прочитавши статтю В. І. Леніна «Як єпископ Никон захищає українців»: «...українець єпископ Никон і його однодумці випрошують у великоруських поміщиків привілеї українцям на тій підставі, що вони — брати, а євреї — інородці! Кажучи пряміше і простіше: єврея і ми згодні давати, як інородця, коли нам зроблять поступки... У єпископа Никона лозунг «національної культури» українців означає на ділі лозунг пропаганди чорносотенства українською мовою, лозунг української клерикальної культури».

Ідейне розмежування в рядах «Просвіти» впливало і на її зв'язок з

робітничим та селянським середовищем. Діячі «Просвіти», які займали ті чи інші ідейні позиції, зрозуміла річ, намагалися повести певні групи населення за собою, прищепити їм певні погляди, притаманну їм ідеологію. Однак в діяльності «Просвіт» чітко простежується на перший погляд досить парадоксальний аспект. Просвітяни-намагалися впливати в культурному та агітаційному плані на робітників і водночас не допускали їх до своїх товариств. З цього приводу М. Перський заявляв: «Працювати для народу — без народу — абсурд! Працювати для народу, для трудящих мас України — робітників та селян — сахаючись цих мас, вживаючи всіляких засобів, щоб маси стояли отдаля од самих «Просвіт», не впливали на характер та напрям їх діяльності — це значить стояти не на висоті свого ідейного завдання»¹⁶. Тут же в «Слові» ми знаходимо і результати цієї короткозорої політики: «Отож, в культурній роботі минулого року ми не стрічаємо пролетаріату в ролі активного учасника. Не знаходимо ми його в наших «Просвітах»¹⁷.

Вище ми вже зазначали, що робота серед селян натрапляла на серйозні перешкоди з боку царських властей і саботувалась правим крилом «Просвіти». Так, Київській «Просвіті» взагалі заборонялось мати свої філії по селах Київщини¹⁸. А Кам'янець-Подільська «Просвіта» з 1907 по 1910 р. неодноразово зверталась до урядових інстанцій із проханням відкрити більше як 25 бібліотек в навколишніх селах, але з великими труднощами їй пощастило добути дозвіл на відкриття лише 5 бібліотек¹⁹.

Все це приводило до того, що хоча селяни самі часто звертались до просвітян з проханням висилати їм книжки, але, як говорив один з діячів Кам'янець-Подільської «Просвіти», просвітяни «висилали селянам чи зовсім непотрібні книжки, а то часто й зовсім нічого на висилали»²⁰.

Щодо проблеми стосунків «Просвіт» з царськими властями, то тут приклади грубого безчинства з боку останніх можна наводити буквально без кінця. Деякі з них ми наводили вище, і тому тепер обмежимось лише поясненням такого цькування «Просвіт»: «Поліція в провінції на українські книжки і газети дивиться як на нелегальщину... Досить буде лише сказати, що для начальства, починаючи з вищого до найнижчого, утиск українців став одним із засобів для швидкого підвищення в службі»²¹.

Ознайомившись з усіма наведеними фактами, ми можемо повернутись до оцінки ситуації, яка склалась в просвітянському русі в перше десятиліття ХХ ст. Для об'єктивної її оцінки необхідно звернутися до праці **В. І. Леніна** «Критичні замітки з національного питання»: «**В кожній** національній культурі є, хоча б не розвинуті, елементи демократичної і соціалістичної культури, бо в **кожній** нації є трудяща і експлуатована маса, умови життя якої неминуче породжують ідеологію демократичну і соціалістичну. Але в **кожній** нації є також культура буржуазна (а здебільшого ще чорносотенна і клерикальна), притому не у вигляді тільки «елементів», а у вигляді **пануючої** культури. Тому «національна культура» взагалі є культура поміщиків, попів, буржуазії... Ставлячи лозунг «Інтернаціональної культури демократизму і всесвітнього робітничого руху», ми з **кожної** національної культури беремо тільки її демократичні і її соціалістичні елементи, беремо їх **тільки і безумовно** на протигагу буржуазній культурі, буржуазному націоналізмові кожної нації. **Ні** один демократ і тим більше ні один марксист не заперечує рівноправності мов або необхідності рідною мовою полемізувати з «рідною» буржуазією, пропагувати антиклерикальні або антибуржуазні ідеї «рідному» селянству і міщанству...»²².

Звідси можна зробити висновок, що «Просвіти» стали своєрідною ареною боротьби між демократичною культурою українського народу, яка зароджувалась, й пануючою на той час буржуазною, клерикальною і чорносотенною культурою. Такі демократичні діячі «Просвіти», як М. Коцюбинський, Леся Українка, П. Мирний та ін., протистояли клерикально-чорносотенному та буржуазному її крилу, яке намагалось знищити демократичні паростки в українській культурі, зробити її прислужницею царського самодержавства та буржуазії, відірвати «Просвіти» від трудящих мас України.

Тому ми повинні взяти з культурної спадщини «Просвіт» лише демократич-

ні і соціалістичні елементи, рішуче відкинувши все чорносотенно-клерикальне, що заважало розвитку української культури та освіти.

На жаль, в періоди культу особи та застою спостерігались тенденції, які суперечили ленінським принципам національної політики, діяльність «Просвіт» оголошувалася буржуазно-націоналістичною²³. Але завдяки перебудові, яка зараз оновлює всі сфери життя нашої країни, в тому числі й історію, все стає на свої місця. Незаперечно, що «Просвіти» були одним з перших кроків до формування демократичної і соціалістичної культури українського народу.

¹ *История Украинской ССР: В Ют.*—Київ, 1983,—Т. 5.—С. 441.

² *Кучерявий Х.* Школа і українські робітники // Слово.—№ 2,—19 мая. 1907.

³ *Петлюра С.* Українські кафедри і український пролетаріат // Там же,—1907,—№ 20,—22 сент.

* *Ленін В. І.* До питання про національності або автономізацію// Повне збір. творів—Т. 45,—С. 341—343.

⁵ *Валентин С.* Культурна робота професіональних спілок// Слово.—1907,—№ 15,—18авг.

⁶ *Валентин С.* Що дали робочому людові «Просвіти» і що можуть вони йому дати// Там же,—1907,—№ 16,—16 июня.

⁷ Там же.

⁸ *Перський.* Перші просвітянські квіточки // Там же.—1908.—№ 18.—14 мая.

⁹ *Єфремов С.* Роковини Київської «Просвіти»// Рада,—1907,—№ 144,—25 черв.

¹⁰ Там же.

¹¹ *Подільська* «Просвіта»// Слово,—1909.—№ 10.—8 марта.

¹² Там же.

¹³ Там же.

¹⁴ *Митарства* Подільської «Просвіти» з хожденієм української мови по муках // Рада,—1909,—№ 22,—22 янв. (Юлют).

¹⁵ *Ленін В. І.* Як єпископ Никон захищає українців// Повне збір. творів,—Т. 24.—С. 9.

¹⁶ *Перський.* Перші просвітянські квіточки// Слово.—1908.—№ 18.—4 мая.

¹⁷ *Садовський В.* Український пролетаріат в 1907 році// Там же.—№ 2,—13 янв.

¹⁸ *Загальні збори* «Просвіт»// Там же,—1909,—№ 5,—1 февр.; *У Подільській Просвіті*// Рада—1906,—№ 16,—3 жовт.

¹⁹ *Подольанин.* Подільська «Просвіта»// Слово.—1909,—№ 10.—8 марта.

²⁰ Там же.

²¹ *Трудовая правда.*—1914,—№ 28,—29 июня.

²² *Ленін В. І.* Критичні замітки з національного питання // Повн. збір. творів.—Т. 24,—С. 118—119.

²³ *История Украинской ССР: В 10 т.*—Т. 5,—С. 441.

Одержано 14.05.1988

В статтє положено начало исследованию истории самостоятельных просветительных организаций на Украине начала XX в., известных под общим названием «Просвиты».

С. А. Макаручук

ГАЛИЦЬКЕ МОСКВОФІЛЬСТВО В КІНЦІ ХІХ — НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

На основі значної кількості архівних джерел і періодики досліджено історію виникнення, роль і місце Руської національної партії в суспільно-політичному житті Галичини, Буковини, та Угорської Русі, особлива увага акцентується на її ідейних засадах.

До початку ХХ ст. в суспільно-політичному житті Східної Галичини оформилося п'ять українських політичних партій. Найбільший вплив мали три буржуазно-націоналістичні: клерикальний буржуазно-націоналістичний Русько-католицький союз (з 1896 р.), що пізніше взяв назву Руської християнсько-соціальної партії; Українська національно-демократична партія, заснована в 1899 р., та Українсько-Руська радикальна партія — революційна селянська партія з початку свого виникнення в 1890 р. і дрібнобуржуазна опортуністична уже з кінця 90-х років.

В 1899 р від загальної соціал-демократичної партії Галичини і Шльонська, в якій до цього часу сильно виявив себе польський національний ухил, виділилась в окрему Українська соціал-демократична партія Галичини і Буковини.

Відносно сильні позиції на цей час в суспільно-політичному житті Галичини, Буковини і Угорської Русі займала Руська національна партія, яку в житті більше називали москвофільською або старорусинською. Як політична москвофільська течія почала формуватися з 50-х років XIX ст. і, отже, виявилася однією з найстаріших «українських» політичних партій буржуазної доби. Ця обставина та деякі інші фактори зумовили її значну участь у політичній та ідейній боротьбі. Досить, для прикладу, сказати, що в 18/0 р. москвофільська «Руська Рада» зуміла провести в австрійській парламент півтора десятки своїх представників, у 1879 р., однак, всього 3 . На виборах 1907 р. що проводилися за новим положенням, з 27 мандатів від вхідної Галичини москвофіли отримали 5, національні демократи—17, радикали—2 і стільки ж соціал-демократи³. На виборах до Галицького крайового сейму у 1908 р. від української частини населення краю було обрано всього 21 делегата з 161. 9 з них належали до староруського табору. Про вплив партії свідчить також кількість підписчиків її центрального органу газети «Галичанин» який у 1908 р. становив 2500 примірників. Для порівняння можна сказати що тираж газети «Діло» УНДП -3500, а газети «Руслан»- органу Руської соціально-християнської партії - всього 400 примірників, офіціозу «Газети Львовской»—1950⁴. На початок XX ст. партія мала значну соціальну базу. її становила певна частина духовенства, невелика кількість інтелігенції і особливо відсталі верстви селянства. Традиційно найбільш русофільськими були повіті Галицький (уже за часів буржуазно-поміщицької Польщу на цей повіт припадало 1000 активістів москвофільських течій)⁵, Турківський, Рава-Руський, Рогатинський та ін. В Сколівському повіті з 50 гмін москвофільськими було 14 (Коростів, Козьова, Гухолька, Орява, Орявчик, Лавочне, Оперець, Тарнівка, Хащоване, Волосянка, Зеленковате, Кальне, Гутор, Гребенів, Югор). В Борщівському повіті москвофільськими були села Поневш, Волковш, Кудринці, Рабінці, Худиковці, Шупари. Великим був вплив москвофілів в Коломийському повіті, де працював адвокатом посол сейму В. Дудикевич . В Жовтківському повіті москвофільським було одне з найбільших сіл жовтанці, також Мервиці, Гребінці, Надич⁷ та ін. ^

Міцною опорою русофільства була Лемківщина. Організованими формами, на які спиралась Руська національна партія в галузі культурно-освітньої роботи були товариства ім. Качковського та Руський народний дом у Львові, в галузі економічного життя - русофільські кредитні товариства, Лемківський банк у Новому Сончі, Руська каса залічкова в Криниці, Кредитне товариство самопомочі в Коломиї, товариство «Бескид» в Саноку, Лемковська каса в Горлиці, Руська каса позичкова в Бродах .

Домінуюче національне кредо староруської течії зводилося до проповіді національної єдності галицьких, буковинських і закарпатських русинів з «єдиним русским народом от Карпат до Камчатки» і заперечення, всупереч очевидним фактам, існування окремого українського народу та його мови. Якщо в питанні національної єдності австро-угорських русинів з росіянами в галицькому москвофільстві на різних етапах існували відмінні думки від історико-культурної і до етнічної єдності, то в питанні заперечення українського народу як окремого завжди була повна єдність. Сама назва «український народ», що на відміну від паралельної етнічної самоназви «руський», «русинський» підкреслювала етнічну єдність західних українців саме з українцями російської України викликали в таборі старорусинів шалену лютю. В дусі російських чорносотенців визнання українського народу оголошувалося видумкою «нового українського народу»⁹. Зверхнім і невігласним був погляд на українську літературу і народну мову. Остання розглядалася лише як «наречие» «русского языка» в тому ж дусі чорносотенства нападкам і обмовленню піддавалася творчість українських письменників, в тому числі Т. Шевченка.

Видатний польський буржуазний історик Л. Василевський пояснював появу москвофільства на галицькому ґрунті чотирма причинами.

ли»¹⁶. А кампанію на захист Горького «організували євреї»¹⁷. Одна зі статей про події в Росії мала заголовок «Зачинщики і беззаконники»¹⁸. Невдоволення робітників царським Маніфестом 17 жовтня трактувалося як «козни радикалов»¹⁹ і т. п.

Уже з 90-х років періодичні видання москвофілів починають видаватися літературною російською мовою. Що, правда, при цьому було присутнім розуміння етнічної відмінності між руськими Галичини і власне росіянами — «русскими». На цій основі москвофіли в ряді випадків йшли на зближення з українськими буржуазними партіями, як це було в 1907 р. після виборів до Державної ради Австрії. Тоді у Відні було створено єдиний українсько-руський парламентарний клуб з національних демократів, москвофілів і радикалів. Проте невдовзі він розпався, нібито по тій причині, що українські партії відмовилися від історичного етноніма галичан-русини, руські. «Наша національна ідея цілком інша, що позитивно немає нічого спільного з українством...— писав з цього приводу «Галичанин». Остання ланка, яка могла ще сяк-так нас поєднувати, впала, коли українці відкинули руське ім'я, через що стали для нас' національно у всіх напрямках чужими»

В 1908 р. в галицькому москвофільстві стався розкол. Після неослов'янського з'їзду в Празі (1908 р.) в Галичині зміцнилась течія «молодого москвофільства», що стала на позицію визнання повної етнічної єдності галичан з росіянами і необхідності переходу на російську мову²¹. Головними виразниками цього напрямку стали посол Державної ради (парламенту) Австрії Дмитро Марков, новий голова освітньо-культурного товариства ім. Качковського і посол Галицького крайового сейму Володимир Дудикевич, І. Сенік та ін. Вони заявляли, що галицькі українці («русские», за їх термінологією) є складовою частиною «100-миліонного руського народу»²². На традиційних позиціях старорусинства залишилися послы Державної ради Николай Глибовицький, Василь Давидяк, Михайло Король і Володимир Курилович. В руках останніх залишилася «Галичанин» і «Русское слово», які, хоч і далі виходили російською мовою, не поділяли ідеї про етнічну однорідність галичан з росіянами. «Нові» почали видавати безкомпромісно «російські» газети «Прикарпатская Русь», «Новая жизнь» і «Русь». В наступні роки незгоди в москвофільському таборі поглибилися. Дудикевич і Сенік вважали за потрібне заявити в сеймі про те, що «між галицькими русинами і росіянами в національному і культурному відношенні жодної різниці нема»²³. Той факт, що місцеве галицьке населення російською мовою не говорило і не знало її, ігнорувався.

Незважаючи на повну підтримку лідерами галицького москвофільства австро-угорського імперіалізму, об'єктивно їх діяльність сприяла широкому поширенню серед галицького селянства проросійських процаристських настроїв. В умовах багатовікового чужоземного гніту, засилля німецько-мадярських і польських поміщиків і адміністрації забиті галицькі та й закарпатські селяни легко сприймали промінь надії на визволення з боку російського царя. На відміну від ідеологів москвофільської партії, які вірно служили Австрії і лише в ідеї відносили себе до російського народу, селянські маси часто на практиці рішуче виступали проти австрійського цісаря і брали собі для цього в союзники надію на російського царя. Такого роду погляди стали навдивовижу масовими за кілька років до початку першої світової війни. Поштовхом послужили Балканські війни. Донесення політичних агентів і старост повітів з цього часу відображали надії трудящих на звільнення від австрійського політичного гніту і експлуатації польських та єврейських визискувачів.

Органи влади особливо турбували заклики, що повсюдно адресувалися резервістам: «Пам'ятайте, щоб у братів-слов'ян не стріляли!» (Радехів); «агітатори намовляють,—доносив староста Рогатина,—щоб на випадок війни селяни не йшли в австрійську армію, а тікали і приєднувалися до російської армії... вимагають, щоб селяни в цьому запрягались»²⁴. Про роботу багатьох агітаторів серед людей на користь Росії повідомляв у грудні 1912 р. староста Тлумацького повіту. Агітатори закликали, що «...як прийде москаль, то маєтки поляків і євреїв поділити серед русинів»²⁵. Часто ці ілюзії на здобуття соціальної волі з приходом росіян захоплювали навіть керівників сільських

Кожного разу намагались виявляти їх організаторів і добивалися їх ліквідації.

Напередодні війни посилювався інтерес російської офіційної реакції до галицького москвофільства. В Росію запрошувалися різні делегації: на відкриття виставки в Києві у липні 1913 р., на відкриття пам'ятника Столипіну в Києві у вересні 1913 р., делегація учнівської молоді⁴¹ і т. д. В Галичину і на Лемківщину направлялися різні місіонери, підтримувалась діяльність пансіонату руських дівчат в Саноку⁴², руської гімназії ім. М. В. Гоголя в Рава-Руській, кредитних і культурно-освітніх товариств, видавничої справи. Під виглядом допомоги на «бедных голодающих галичан» 5000 крб. виділив Святейший Синод⁴³. В кінці 1913р.— на початку 1914р. в Москві було організовано «Карпато-Русское общество» на чолі з міським головою Гучковим. «Общество» об'єднало вище православне духовенство, октябристів, кадетів. Комітет товариства ставив своєю метою збирати пожертви для галичан. У зверненні товариства говорилося, що справа товариства «не є загальнослов'янська, але виключно російська, бо наші брати з того боку границі є такими самими добрими росіянами, як і ми»⁴⁴. В Петербурзі поширювалися заклики подати руку допомоги «таким самым русским, как и мы», в Галичині. Заклики підписували митрополит Петербурзький Владимир і митрополит Київський Флавіан, камергер царя граф Перовський, єпископи Філадельфійський Сергій, Саратовський Алексій, Архангельський Натаннель, Єлисаветградський Анатоль, фрейліна цариці княгиня Кантакузен, генерали, та інші з оточення царя⁴⁵. Руська національна партія як старого, так і нового крила вітала таку увагу. Вже це одне говорило про її ідейно-політичні і класові позиції.

Як з огляду на антинауковий характер ідейних засад галицького москвофільства, так особливо через його орієнтацію на царизм, попівство і всю російську реакцію прогресивні сили Галичини рішуче засуджували і ганьбили його. В 1899 р. Іван Франко назвав москвофільство «духовною пошестю», що «отее вже півстоліття підточує духові сили галицько-руської інтелігенції і не дозволяє їй стати на ноги». Особливо різко осуджував Іван Франко прислужництво галицьких москвофілів у «кожного з російських урядів». «Наша москвофільська секта зітхає до Росії, якої, як правило, не знає, до національної єдності з великим російським народом, про який не має поняття, до російської мови, літератури, на якій не читає. Нерідко ця секта зневажає свою рідну українську мову і намагається писати ламаною російською, або швидше церковною, перемішаною з українізмами і полонізмами»⁴⁷.

Ідейні засади Руської національної партії паразитували на почуттях дружби і братерства з російським народом. Ці почуття ідеологи москвофільства прагнули трансформувати в процарські на галицькому ґрунті, створити соціальну опору російської панівної реакції. Об'єктивно ж москвофільство стояло на перешкоді єднання двох братніх народів, було ворогом їх визвольних рухів.

Як політична течія москвофільство було однаково властиве для Північної Буковини, Закарпаття і становило свого роду дитячу хворобу українського національно-визвольного руху, що залишилась хронічною на довгі десятиріччя.

З початком першої світової війни австро-угорські військові власті під приводом боротьби проти російських агентів обрушили на галицьких трудящих лавину репресій. Тисячі людей було страчено, відправлено в концентраційний табір «Телергоф», їх домівки піддавалися пограбуванням і пожежам.

В час приходу в Галичину, на Північну Буковину і частково в Закарпаття в 1914 р. російських військ москвофільство виявило себе в стихійному відході багатьох сільських гмін від уніатства і переході на православ'я. Проте бажаної свободи від російського царя селяни не дочекалися. Російська військова адміністрація взяла під охорону маєтки навіть тих поміщиків, які втекли разом з австро-угорськими військами⁴⁸.

І все ж прихід російської армії посилював революційні настрої селян, яких уже головним чином виховувало саме життя.

¹ Центральний державний історичний архів УРСР у Львові.— Ф. 146, оп. 6, спр. 1331.— Арк. 2351 (далі ЦДІА УРСР у Львові).

- ² Діло,—1905,—3 січ.
- ³ Там же.—1907.—3 черв.
- ⁴ ЦДА УРСР у Львові.—Ф. 146, оп. 6, спр. 1315.—Арк. 498.
- ⁵ Держархів Івано-Франківської області.—Ф. 2, оп. 1, спр. 2115.—Арк. 46—48.
- ⁶ ЦДА УРСР у Львові.—Ф. 146, оп. 4, спр. 2404.—Арк. 2—3, 16, 24, 27.
- ⁷ Там же.—Спр. 2322.—Арк. 110—111; спр. 2323.—Арк. 32; спр. 2323.—Арк. 1; спр. 4126.—Арк. 1—3 1; оп. 8, спр. 1414.—Арк. 16—17.
- ⁸ Там же.—Ф. 146, оп. 4, спр. 2322.—Арк. 132; спр. 2321.—Арк. 2—3, 44—45.
- ⁹ Галичанин. —1908.—17—30 апр.
- * В своєму побуті ця інтелігенція була польськомовною, відірваною від народу, але ще усвідомлювала своє «руське» походження (див. *Wasilewski Leon, Kresy Wschodnie. Litwa i Białoruś. Podlasie i Chetniszczyzna. Palieja Wschodnia.*—Ukraina; Warszawa; Kraków, 1917.—S. 45—46.)
- ¹⁰ *Wasilewski Leon. Sprawy narodowościowe, w teorii i w fycin.*—Warszawa; Kraków, 1929.—s. 144.
- ¹¹ ЦДА УРСР у Львові.—Ф. 146, оп. 6, спр. 1230.—Арк. 394.
- ¹² Галичанин. —1902.—30 июня.
- ¹³ Там же.—1905,—14 /27 янв.
- ¹⁴ Там же.—20 янв. (2 февр.).
- ¹⁵ Там же.—21 янв. (3 февр.).
- ¹⁶ Там же.—22 янв. (4 февр.).
- ¹⁷ Там же.—25 янв. (7 февр.).
- ¹⁸ Там же.—27 янв. (9 февр.).
- ¹⁹ Там же.—21 окт. (4 нояб.).
- ²⁰ Там же.—1908.—1 /14 апр.
- ²¹ *Wasilewski Leon. Kresy wschodnie... Policje Wschodnia.*—S. 47.
- ²² До бою. Второе изд., б /д, 1908,—С. 15.
- ²³ Земля і воля.—1909.—24 січ.
- ²⁴ ЦДА УРСР у Львові.—Ф. 146, оп. 4, спр. 2402.—Арк. 56, 72.
- ²⁵ Там же.—Спр. 2403.—Арк. 2.
- ²⁶ Там же.—Арк. 38.
- ²⁷ Там же.—Спр. 2404.—Арк. 26, 26 зв.
- ²⁸ Там же.—Спр. 2402.—Арк. 72.
- ²⁹ Там же.—Спр. 2404.—Арк. 25.
- ³⁰ Там же.—Спр. 2407.—Арк. 5; *Słowo Polskie.*—1912,—S. 28.
- ³¹ Там же.—Спр. 2319.—Арк. 72.
- ³² Там же.—Спр. 2405.—Арк. 37.
- ³³ Там же.—Спр. 2404.—Арк. 51, 166.
- ³⁴ Там же.—Спр. 2402.—Арк. 48.
- ³⁵ Там же.—Спр. 2403.—Арк. 2.
- ³⁶ Там же.—Спр. 2402.—Арк. 27, 28; ф. 152, оп. дод., спр. 4620.—Арк. 5—6, 11, 89, 90.
- ³⁷ Там же.—Оп. 4, спр. 2324.—Арк. 15, 24, 26, 27, 30, 35, 36, 41, 53; спр. 2320.—Арк. 9, 14, 17, 18, 22, 25, 27, 40, 43, 51—60.
- ³⁸ Там же.—Спр. 2320.—Арк. 9, 40, 43, 51—60.
- ³⁹ Там же.—Ф. 146, оп. 6, спр. 1334.—Арк. 247.
- ⁴⁰ Там же.—Оп. 4, спр. 2324.—Арк. 105, 106, 1) 13.
- ⁴¹ Там же.—Од. зб. 3089.—Арк. 4. ! ?
- ⁴² Там же.—Од. зб. 2322.—Арк. 123.
- ⁴³ Там же.—Од. зб. 2326.—Арк. 50.
- ⁴⁴ Цит. за; Діло.—1914.—16 січ.
- ⁴⁵ ЦДА УРСР у Львові.—Од. зб. 2326.—Арк. 46.
- ⁴⁶ Франко І. Из історії московфільського письменства в Галичині// Зібр. творів.—Т. 31,—С. 458—459.
- ⁴⁷ Франко І. Дещо про польсько-українські відносини // Там же.—Т. 46, кн. 2.—С. 261—262.
- ⁴⁸ Держархів Тернопільської області.—Ф. 322, оп. 1, спр. 18.—Арк. 1.

Одержано 13.05.1988

На основе значительного количества архивных источников и периодики освещена история возникновения, роль и место Руськой национальной партии в общественно-политической жизни Галиции, Буковины и Венгерской Руси, особый акцент сделан на ее идейных устремлениях.

ЗМІСТ

<i>Сарбей В. Г.</i> Становлення і консолідація української капіталістичної нації в світлі положень праць основоположників марксизму-ленінізму.	3
<i>Лазанська Т. І.</i> Соціально-економічні передумови формування української капіталістичної нації	11
<i>Полухіна О. М.</i> Про завдання суспільствознавців у вивченні проблем національної психології	17
<i>Майкінін О. М.</i> Дворянське підприємництво як фактор формування буржуазних елементів в машинобудуванні дореформеної України	22
<i>Якименко М. А.</i> Міграції селянства як фактор розвитку міжетнічних зв'язків на Україні в період домонополістичного капіталізму.	28
<i>Шульга І. Г., Задорожний В. Є., Мазурок О. С.</i> З історії економічних і культурних зв'язків західноукраїнських земель із Правобережною, Лівобережною Україною і Росією в XIX ст.	34
<i>Москвич Л. Г.</i> Соціально-економічна проблематика України XIXст. на сторінках журналу «Современник».	39
<i>Франко О. О.</i> Зв'язки «Землі і волі» початку 60-х років XIX ст. з Україною.	47
<i>Перицина З. В., Гребцова І. С.</i> З історії зародження буржуазної преси на Україні (газета «Листок Русского общества пароходства и торговли»).	51
<i>Світленко С. І.</i> Проблеми масового й суспільного руху на Україні на сторінках журналу і газети П. Л. Лаврова «Вперед!»	57
<i>Кізченко В. І.</i> Інтернаціоналістські тенденції в художній творчості українських письменників революціонерів-демократів кінця XIX — початку XX ст	63
<i>Лавров Ю. П.</i> Питання освіти робітників на з'їздах гірничопромисловців Півдня Росії (кінець XIX —початок XX ст.)	69
<i>Луценко С. М.</i> Виникнення комерційних училищ на Україні у другій половині XIX ст.	77
<i>Шип Н. А.</i> Джерела формування інтелігенції на Україні (XIX ст.)	83
<i>Михайлюк О. Г.</i> Сільська педагогічна інтелігенція на Україні в пореформений період	90
<i>Лисенко О. В.</i> До питання про напрями та оцінку діяльності «Просвіт» на Україні за публікаціями газет «Слово» і «Рада» (1906—1914 рр.)	95
<i>Макаруч С. А.</i> Галицьке москвофільство в кінці XIX — на початку XX ст.	101

СОДЕРЖАНИЕ

<i>Сарбей В. Г.</i> Становление и консолидация украинской капиталистической нации в свете положений трудов основоположников марксизма-ленинизма	3
<i>Лазанская Т. И.</i> Социально-экономические предпосылки формирования украинской капиталистической нации	11
<i>Полухина О. Н.</i> О задачах обществоведов в изучении проблем национальной психологии	17
<i>Майкинин А. Н.</i> Дворянское предпринимательство как фактор формирования буржуазных элементов в машиностроении дореформенной Украины	22
<i>Якименко Н. А.</i> Миграции крестьянства как фактор развития межэтнических связей на Украине в период домонополистического капитализма	28
<i>Шульга И. Г., Задорожный В. Е., Мазурок О. С.</i> Из истории экономических и культурных связей западноукраинских земель с Правобережной, Левобережной Украиной и Россией в XIX в	34
<i>Москвич Л. Г.</i> Социально-экономическая проблематика Украины. XIX в. на страницах журнала «Современник».	39
<i>Франко О. Е.</i> Связи «Земли и воли» в начале 60-х годов XIX в. с Украиной.	47
<i>Перицина З. В., Гребцова И. С.</i> Из истории зарождения буржуазной прессы на Украине (газета «Листок Русского общества пароходства и торговли»).	51
<i>Светленко С. И.</i> Проблемы массового и общественного движения на Украине на страницах журнала и газеты П. Л. Лаврова «Вперед!»	57
<i>Кизченко В. И.</i> Интернационалистские тенденции в художественном творчестве украинских писателей революционеров-демократов конца XIX — начала XX в	63
<i>Лавров Ю. П.</i> Вопросы образования рабочих на съездах горнопромышленников Юга России (конец XIX — начало XX в.)	69
<i>Луценко Е. М.</i> Возникновение коммерческих училищ на Украине во второй половине XIX в.	77
<i>Шип Н. А.</i> Источник формирования интеллигенции на Украине (XIX в.)	83
<i>Михайлюк А. Г.</i> Сельская педагогическая интеллигенция на Украине в послереформенный период	90
<i>Лысенко А. В.</i> К вопросу о направлениях и оценке деятельности «Просвіт» на Украине по публикациям в газетах «Слово» и «Рада» (1906—1914 гг.)	95
<i>Макаруч С. А.</i> Галицкое москвофильство в конце XIX — начале XX в	101